Blad voor bijzondere collecties

De Boekenwereld

Vantilt & Universitaire Bibliotheken Leiden * 37 nr. 4 | 2021

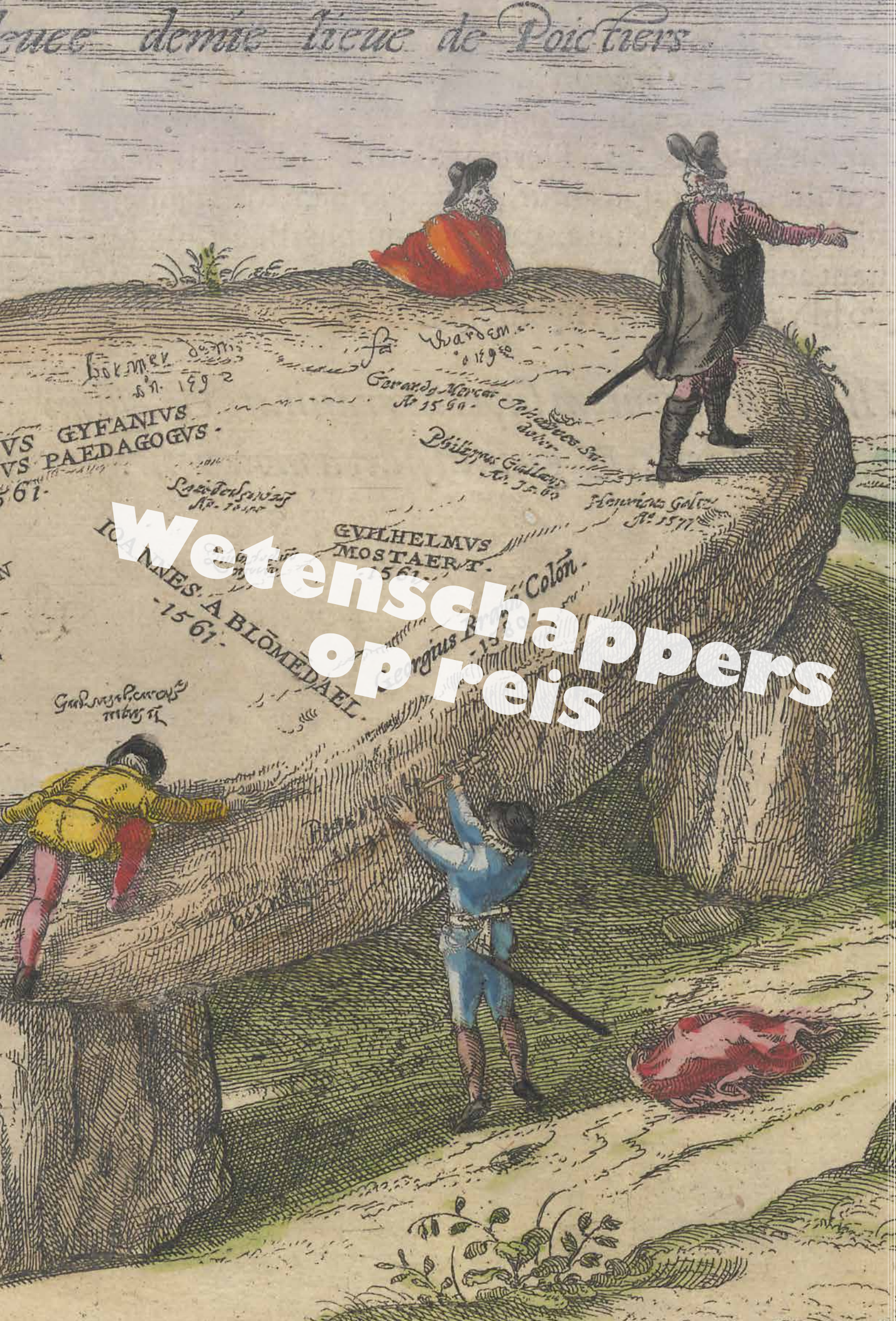

Wetenschappers op reis

9 789460 044991 >

BUBB KUYPER

Veilingen boeken, manuscripten en kunst

Gespecialiseerde veilingen van boeken, kunst en manuscripten

Elk voor- en najaar worden omvangrijke internationale veilingen gehouden waarbij goed gedocumenteerde geïllustreerde catalogi verschijnen die tevens te raadplegen zijn via de website

Het aanbod omvat een breed scala aan onderwerpen:

☛ **boeken** (oude en zeldzame edities, wetenschappelijke bibliotheken, eerste drukken, geïllustreerde boeken, boekbanden, bibliofilie enz)

☛ **prenten** (oude meester grafiek, moderne kunst, Japanse prenten, cartografie en topografie, posters, foto's enz.)

☛ **tekeningen, schilderijen en aquarellen**

☛ **manuscripten** (middeleeuwse miniaturen, literaire handschriften, autografen, historische documenten enz.)

Veiling 76

17 t/m 20 mei 2022

Kijkdagen (onder voorbehoud): 12 t/m 15 mei (10.00-16.00 uur)

Inbreng voor de voorjaarsveiling is mogelijk vanaf 3 januari tot eind februari
Openingstijden: maandag t/m vrijdag van 9.00 tot 17.00 uur

BK

BUBB KUYPER
VEILINGEN BOEKEN, MANUSCRIPTEN EN GRAFIEK BV
Kenaupark 30 – 2011 MT Haarlem – tel. 023-532 39 86
email info@bubbkuyper.com – website www.bubbkuyper.com

De Boekenwereld jaargang 37 nummer 4 | 2021

Wetenschappers op reis

Dit nummer is een coproductie met Universitaire Bibliotheken Leiden

2
Voorwoord
Kurt de Belder

4
Op Reis met Thijs
Fragmenten van een klassieke Grand Tour (1646-1648)
Gerrit Verhoeven

10
Een hoveling op sneeuwschoenen
Clusius' botaniseertochten in Oostenrijk
Esther van Gelder

18
Op expeditie langs Europese bibliotheken
Willem De Vreese en de Middelnederlandse handschriften
André Bouwman

26
Javaanse reisverhalen in wetenschappelijke, Leidse context
Correspondentie en cartes-de-visite uit de Bijzondere Collecties
Judith E. Bosnak

34
Een botanicus in de tropen
Caspar Georg Carl Reinwardt op reis in Indië
Rick Honings

42
De kaart van Reinwardts zeereis naar Indië
Martijn Storms

44
De Snelliusexpeditie in beeld
Anouk Mansfeld

48
Van *cosmos poli* tot *nécropole de souvenirs*
Leiden als wetenschapscentrum voor buitenlandse bezoekers
Kasper van Ommen

56
De Goudse vrijheid met de drukpers bezegeld (deel 2)
Jasper Tournay, Jan Sas Hoenz en Jacob Migoen
Paul H.A.M. Abels

62
Terug naar de eerste boeken over de natuur
Een digitale zoektocht
Jip Binsbergen

68
Moord en mythe
Over de oudste afbeeldingen van de moord op Willem van Oranje
Maggy Wishaupt

76
In de STCN
Monnikenwerk
in de Athenaeumbibliotheek Deventer (AB)
Jenny Mateboer

79
Ingeprent
Pubeigenaar en *performer*
Matthew Skeggs in een mezzotintportret door Richard Houston
Iris Louwersheimer

82
'De Practische Anarchist'
Een explosieve brochure uit de collectie van de Bibliotheek van de Tweede Kamer
Alex Alsemgeest

86
Archangelsk (47)
Mary Dorna,vijftig jaar dood
Cornelis Jan Aarts

92
Boeken
94
Nieuws
96
Personalia
97
Colofon

4

10

26

34

48

82

Pierre levée (Poitiers), uit: Braun & Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, 1612.

Voorwoord

Kurt De Belder

Leiden is in 2022 European City of Science. Leiden presenteert gedurende dat jaar een publieksprogramma boordevol wetenschap, kennis, kunst en kunde, voor iedereen met een nieuwsgierige geest. Een van de belangrijkste partners van Leiden 2022 is de Universiteit Leiden.

linkerpagina **Jan Luyken, Proefdruk voor de titelpagina voor Jacob Spon, *Voyagie door Italien, Dalmatien, Grieckenland, en de Levant*. Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1689.**

Titelpagina van Phil. Avril, *Reizen door verscheide staten van Europa en Asia*. Utrecht: Anthony Schouten, 1694.

De Universitaire Bibliotheken Leiden (UBL) hebben deze kans niet voorbij laten gaan om groot uit te pakken rond het thema wetenschap. Zo worden er twee grote tentoonstellingen georganiseerd over *Books that made History* en *Maps that made History*.

De eerste tentoonstelling zal in de zomermaanden plaatsvinden in het Rijksmuseum van Oudheden. In de tentoonstelling worden 25 Leidse boeken van de zestiende tot en met de eenentwintigste eeuw tentoongesteld die een blijvende invloed hebben uitgeoefend en nog steeds uitoefenen op wetenschap en cultuur. De tentoonstelling *Maps that made History* zal in het najaar te zien zijn in het Museum Volkenkunde en laat ons kaarten zien die geschiedenis hebben geschreven of een reflectie zijn op een belangrijk moment in de geschiedenis. Daarnaast zal de UBL met blogs, en met uitzendingen *Van Kluis naar Kussen* en de *Boekensalons* aandacht besteden aan wetenschap in de breedste zin.

Dit nummer van *De Boekenwereld* werpt een blik vooruit op Leiden 2022 met het thema expedities en wetenschappelijke reizen. Er werden én worden vanuit de universiteit altijd reizen ondernomen door nieuwsgierige geleerden om nieuwe ontdekkingen te doen in de wereld. Onderzoekers, studenten en liefhebbers van wetenschap zijn altijd op zoek naar nieuwe kennis en inzichten. Men ging op zoek naar nieuwe dier- of plantensoorten; anderen tuigden expedities op naar nauwelijks bekende gebieden voor het verzamelen van nieuwe data over het land, de natuur, het volk of de cultuur.

Maar Leiden was en is vanzelfsprekend ook een belangrijke bestemming voor geleerden uit de hele wereld om ter plaatse nieuwe inzichten op te doen. De universiteit heeft vrijwel vanaf haar oprichting in 1575 een internationaal karakter. Onderzoekers en studenten van over de hele wereld komen nog steeds naar Leiden om aan de universiteit te onderwijzen en onderwezen te worden. Vele buitenlanders deden Leiden aan tijdens hun Grand Tour. Later kwam de stad ook steeds meer in de belangstelling te staan van de toerist, die voor lering en vermaak op zoek is naar cultuur en kennis. En Leiden heeft op dat terrein natuurlijk veel te bieden: 13 (rijks) musea, een groot aantal onderzoeksinstituten, een monumentale binnenstad en natuurlijk de oudste universiteit van Nederland. Veel steden noemen zich een kennisstad. Leiden is het. Leiden afficheert zich met de slogan *Leiden stad van Ontdekkingen* en de universiteit heeft als motto *Bij ons leer je de wereld kennen*. Én de wereld ons, zou ik daaraan toe willen voegen.

Op Reis met Thijs

Fragmenten van een klassieke Grand Tour (1646-1648)

Gerrit Verhoeven

Een handvol wandordelijke notities, *in den haest* neergeschreven in een minuscuul, haast onleesbaar handschrift in een klein, onooglijk boekje: weinig of niets doet vermoeden dat het zeventiende-eeuwse *reijsboeck* van de Leidse student Johannes Thijs (of Thysius) (1621-1652) dat vandaag in de *Bibliotheca Thysiana* aan het Rapenburg bewaard wordt het lezen waard is. Nochtans biedt het een ongemeen boeiend inzicht in de klassieke *Grand Tour* die Thijs in het midden van de zeventiende ondernam. Niet zozeer omwille van het *reisboeck* zelf – reisverslagen zoals dat van Johannes Thijs zijn er immers als dertien in een dozijn – maar voornamelijk omwille van de verschillende andere bronnen die bewaard bleven. Naast het reisverslag zijn er immers ook brieven die Johannes op reis verstuurde aan familie en vrienden, terwijl ook de correspondentie van het thuisfront bewaard bleef. Die brieven werpen een onverwacht licht op de emoties waarmee zeventiende-eeuwse reizigers kampten.

linkerpagina
Jan de Vos IV, Posthuum portret van Johannes Thysius, ca. 1657. Bibliotheca Thysiana Leiden.

Het reisjournaal van Johannes Thysius. Bibliotheca Thysiana Leiden.

Behalve de correspondentie en het *reisboeck* is er ook het rekenboek waarin Thijs minutieus al zijn onkosten op reis noteerde. Die uitgavenstaat verleent inzicht in de materiële dimensie van een klassieke *Grand Tour.* Dat zowel het *reisboeck*, de brieven en de rekeningen bewaard bleven, is zonder meer uniek. Doorgaans zijn reisverslagen immers *sole survivors* die eenzaam en ontdaan van alle context in onze archieven en bibliotheken terecht zijn gekomen. Met Thijs' 'fragmenten' in de hand kunnen we echter een veel rijker beeld schetsen van het belang van die Grand Tour. Laten we echter, bij wijze van inleiding, eerst even een portret schetsen van Johannes Thysius. Wie was die man die in 1658 postuum geportretteerd werd door Jan IV de Vos?

Portret

Thijs' schilderij is een bijna perfecte belichaming van de modale Grand Tour-reiziger. Doorgaans waren het jonge, mannelijke telgen uit steenrijke families die op zo'n lange reis vertrokken. Anthony Thijs, Johannes' vader, was een succesvolle Amsterdamse koopman. Toen die in 1634 stierf, werd de jonge Thijs als wees – zijn moeder Elisabeth de Backer was al eerder overleden – opgenomen in het gezin van de Leidse hoogleraar theologie en Oosterse letteren Constantijn l'Empereur, die gehuwd was met Catharina Thijs, een zus van Anthony. Na de Latijnse school werd Johannes in 1635 ingeschreven als letterenstudent aan de universiteit Leiden. De klassieke Grand Tour die hij in 1646-1648 zou ondernemen, was dan ook bedoeld als de bekroning van die opleiding. Dikwijls markeerde de reis de overgang van jeugd naar volwassenheid. Na terugkeer was het zaak om een carrière uit te bouwen en een voordelige huwelijkspartner te zoeken. Omdat Thijs intussen volwassen was, kon hij ook vrijelijk over het familiefortuin beschikken.

Lange reizen waren in de zeventiende eeuw nog voorbehouden aan het 'sterke geslacht'. Mannen waren in de ogen van tijdgenoten immers veel beter bestand tegen koude, honger en andere ontberingen, terwijl vrouwen wegens hun *sachter vleesch* beter thuis bleven. Daarom bleven Thijs' zusjes in Leiden achter, toen hij op zijn Grand Tour vertrok. Onderweg werd Johannes wel vergezeld door Job Ludolf (1624-1704), een student die Latijn, Grieks en Hebreeuws studeerde bij zijn oom Constantijn L'Empereur. Ludolf had zelf onvoldoende middelen om een Grand Tour te bekostigen, maar reisde als hulpje – en gewaardeerde reisgenoot – mee.

Reisboek

Op 25 oktober 1646 vertrok Thijs op zijn lange Grand Tour. Die klassieke reis voerde normaal door Frankrijk, Italië en Zwitserland, terwijl reizigers vaak langs de Rijn terugkeerden. Johannes volgde dat klassieke parcours. Na een woelige oversteek tussen Hellevoetsluis en Dieppe galoppeerde hij door Normandië om een paar maanden in Calais neer te strijken. Daar verbleef hij bij de Franse filoloog en theoloog Samuel Bochart, bij wie hij vermoedelijk Hebreeuws studeerde. Dergelijke studies waren een klassiek onderdeel van de *Grand Tour.* Hoewel een toefje vermaak (*voluptas*) niet uitgesloten was, drongen humanistische wijsgeren zoals Justus Lipsius vooral aan op de *utilitas* (nuttigheid) van het reizen.

Nederlandse jongelui grepen hun Grand Tour vaak aan om een buitenlands diploma te behalen van een prestigieuze Franse, Italiaanse of Zwitserse universiteit of namen lessen in schermen, dressuur, dansen of fortenbouw aan één van de vele academies. Thijs promoveerde bijvoorbeeld in de rechten aan de universiteit van Angers, huurde in Blois een *spraeck- en dansmeester* in en oefende ook regelmatig op zijn viool en luit. Dat illustreert dat die educatie op *Grand Tour* vaak een pragmatische mix van formeel en informeel onderwijs was.

Na Caen reisde Thijs in de lente van 1647 door naar Parijs waar hij weer een paar weken verbleef. Plichtsbewust streepte hij er de klassieke bezienswaardigheden af zoals de kathedraal van Notre-Dame, de paleizen van het Louvre en het Luxembourg, de Pont Neuf en tal van andere plekken. In Saint-Denis beschreef hij de koninklijke graftombes van Karel V, Lodewijk XI en andere roemruchte vorsten in detail en kopieerde hij de inscripties. Dergelijke notities pasten ook in het educatieve programma van de klassieke Grand Tour die in de vroege zeventiende eeuw nog sterk beïnvloed werd door de *ars apodemici*. Die humanistische traktaten stipuleerden vaak van naaldje tot draadje welke informatie reizigers onderweg moesten vergaren om op een nuttige wijze te reizen. Steden moesten bijvoorbeeld op een bijzonder systematische wijze beschreven worden, waarbij de reiziger langzaam van groot naar klein inzoomde door eerst de omvang, de ligging en de vorm van de stad te beschrijven, het aantal inwoners te bepalen, de lokale handel en nijverheid te bespreken en gegevens over het wereldlijk en kerkelijk bestuur te verzamelen. Daarna daalde men een niveautje af en werden stelselmatig alle kerken, paleizen, stadhuizen en andere belangrijke gebouwen besproken. Op het laagste plan was er ook veel informatie te vergaren. Inscripties die oudheidkundige informatie bevatten waren van belang. Daarnaast was ook een bezoek aan lokale geleerden een aanrader.

Kasboek van Johannes Thysius. Bibliotheca Thysiana Leiden.

Thijs conformeerde zich wel deels aan dat hoeggespannen humanistisch programma, maar reed er ook vaak de randjes vanaf. Dikwijls waren zijn notities immers niet langer dan een paar regels, waarin hij zich tot de hoogstnoodzakelijke informatie beperkte. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn vluchtige beschrijvingen van zijn *petit tour* die hem via de gebruikelijke route langs de renaissancekastelen aan de Loire leidde en hem via het voormalige protestantse bolwerk La Rochelle naar Bordeaux voerde. Onderweg beschreef hij vooral de klassieke bezienswaardigheden: het luisterrijke kasteel van Richelieu, een katholieke processie in Angers, het 'Romeinse' amfitheater van Doué-la-Fontaine, de tombe van de laatste hertog van Bretagne in Nantes. Na Bordeaux reed hij in een lange boog langs Toulouse en Montpellier naar de Provence, waar de reis in de winter van 1647 abrupt stokte.

Normaal was Thijs hier de Alpen overgestoken om Italië te bezoeken. Traditioneel vormden Rome, Napels, Firenze en Venetië immers het hoofddoel van een Grand Tour, waar Noorderlingen kennis konden maken met de overblijfselen uit de klassieke Oudheid en de meesterwerken van de Renaissance, maar Johannes zag op de valreep van dat plan af. In een brief aan oom L'Empereur schreef hij dat het al te laat in het jaar was om nog de oversteek te wagen en dat boeven de wegen onveilig maakten. Bovendien voelde hij zich niet lekker. In de schuit op de Rhône had hij kou gevat, waardoor hij voor meer dan een maand aan zijn bed gekluisterd lag in de buurt van Lyon. Eens hersteld vatte Thijs in de lente van 1648 nog het plan op om een omweg te maken via Engeland, waar hij nog een paar maanden in Londen verbleef en een uitstapje naar Oxford maakte. Op 11 november was hij eindelijk terug thuis in Leiden.

Pieter Schenk, Portret van Job Ludolfs op latere leeftijd. Rijksmuseum Amsterdam.

René Lochon, Portret van de Franse protestantse orientalist en bijbelgeleerde Samuel Bochart, 1663. Rijksmuseum Amsterdam.

Rekeningen

Terwijl Thijs in zijn *reisboeck* toch vooral een ideaalbeeld van de Grand Tour schetst, laat de lijst met onkosten ook een blik achter de schermen toe. Nauwgezet heeft Johannes – of Job – immers alle uitgaven voor transport, logies, uitrusting en andere praktische beslommeringen genoteerd. Uit die notities spreekt vooral de onverwachte gejaagdheid van reizen in de vroegmoderne tijd. Op de langere periodes in Caen, Parijs en Londen na verbleven de reizigers zelden meer dan een paar dagen in een stad: acht etmalen in Angers, zes in La Rochelle, drie in Bordeaux, zeven in Toulouse, drie in Narbonne, vijf in Avignon. Voor de rest was het een voortdurend jakkeren en jagen, waarbij Thijs en zijn reismakker dagelijks heel wat mijlen aflegden.

Daarbij werd zowat elk transportmiddel ingeschakeld dat voorhanden was. In Noord-Frankrijk verplaatsten de reizigers zich afwisselend per koets, met de schuit of met huurpaarden, maar aan de Loire besloten ze een *ruyn* (191 gulden) en een *paert* (61 gulden) te kopen om de *petit tour* door Midden- en Zuid-Frankrijk te ondernemen. Mondjesmaat werd er ook geld gespendeerd *aen de saelmaecker*, *aen de smit* of *voor de valiezen* om de paarden aan de gang te houden. Middag- en avondeten was meestal voorzien in de herbergen langs de weg, maar af en toe kochten Thijs en Ludolf ook wel eens een extraatje, zoals *confyturen*, *bier, ham en speck, kaessen* en *orangien* in Parijs, *booter en taerten* in Angers, een *pastey* in Londen.

Kaarsen waren ook een vaste uitgavenpost die in de eerste maanden van de reis vaak opdook. Dat doet vermoeden dat Thijs 's avonds op zijn kamertje ook geregeld aan zijn *reisboeck* en brieven schreef, een stukje las of studeerde. Uitgavenposten zoals *pampier en pennen, voor salt en pluijm*, *verteert boecken* [aankoop van boeken] en dergelijke lijken daar ook naar te verwijzen. In die laatste categorie is *Aen Terrentius* de enige aankoop die ook met naam en toenaam bestempeld wordt. Onder het kopje

Anonieme tekenaar, Zicht op de stad Angers, 1600-1650. Pen in zwart, penseel in waterverf op perkament. Rijksmuseum Amsterdam.

onderwijs vielen ook de uitgaven voor de *musijck- en spraeckmeester*; een zekere le Blois die Thijs' kennis van de Franse taal probeerde bij te spijkeren in Angers. Naar zeventiende-eeuwse normen werd het mooiste Frans immers aan de Loire gesproken en die plek was dan ook ideaal voor een intensief taalbad. Nadien kon er natuurlijk nog naar hartenlust in de praktijk geoefend worden door te marchanderen met herbergiers, koetsiers en andere *locals*. In Angers tekende Thijs ook een stevige 62 gulden op voor het behalen van zijn *licentiefbrief* in de rechten. Om zijn promotie voor te bereiden, had hij zich een volle twee dagen in zijn kamertje opgesloten. Een korte voorbereidingstijd was niet ongewoon. Niet voor niets werd er gefluisterd dat Franse universiteiten hun diploma's gewoon tegen betaling afleverden.

Terwijl het kopje 'onderwijs' opvallend kort is, geldt dat eigenlijk ook voor 'vermaak'. Wie in het rekenboekje van Thijs op zoek gaat naar onkosten voor slempen, gokken of prostitutie – een uitgavenpost die bij andere Nederlandse Grand Tour reizigers wel eens hoog kon oplopen – komt bedrogen uit. Louter zijn passie voor kaatsen of *jeu de paume* (een soort primitieve tennis) liet soms zijn sporen na, zoals op 1 november 1647 toen Thijs drie gulden en 16 stuivers verloor bij het spel. Hoewel het in de ogen van humanistische scherpslijpers wellicht altijd nog beter kon, leken *utilitas* en *voluptas* relatief goed in balans op Thijs' Grand Tour.

Een ander *guilty pleasure* dat wel eens de kop opstak, was het kopen van kledij. In Parijs gaf Johannes flink wat geld uit aan *sargie* (wollen stof) voor een nieuwe mantel, maar ook een hoed, een degen en zilveren schoengespen. Op Nieuwjaar 1648 trakteerde hij zichzelf op een *kleet van swart laecken* (183 gulden) en enkele verder ongespecificeerde *nootsaeckelijkheden* (106 gulden). In Londen was het tijd voor een nieuw *somer kleet*, een hoed, kousen, een gouden lint, een toefje kant en, als kers op de taart, een degen en sporen *à la mode*. Daarmee woog kledij zwaar door in het reisbudget (23%) hoewel logies (43%) en transport (11%) er ook stevig in hakten. In totaal spendeerde Thijs meer dan 9.300 gulden op Grand Tour (of iets meer dan twaalf gulden per dag). Dat is een kolossaal bedrag als je bedenkt dat zijn oom Constantijn l'Empereur als hoogleraar ongeveer een achthonderd à duizend gulden per jaar verdiende. Toch bleef Thijs keurig binnen de marges van het fortuin dat hij van zijn ouders geërfd had.

Brieven

Ten slotte zijn er ook nog de brieven die weer een heel andere dimensie van de Grand Tour illustreren. Terwijl het reisboek en de rekeningen vooral het praktisch verloop van de reis in beeld brengen, laat de correspondentie aan familieleden en vrienden vooral zien hoe zwaar de reis emotioneel kon wegen. Voortdurend was Thijs in de weer om brieven te sturen naar zijn oom en tante, zijn zusjes, neven en nichten, terwijl hij ook reikhalzend uitkeek naar post uit zijn thuisland. Wanneer de informatiestroom opdroogde, leidde dat steevast tot ongerustheid. Nieuwjaar 1648 verstuurde Johannes een bericht aan neef Christiaan l'Empereur, waarin hij mopperde over de lange radiostilte en het uitblijven van een briefje: 'Je me plaingt de n'avoir recue aucune lettre'. Eerder had Thys al laten blijken dat hij zijn neef erg miste. Hoewel het soms een beetje tussen de regels lezen is, spreekt dat gevoel van gemis ook uit brieven aan zijn oom, zijn nichtje Sara l'Empereur en andere dierbaren. Naar zeventiende-eeuwse normen is Thijs opvallend openhartig over heimwee, hoewel die emotie haaks stond op eigentijdse normen over mannelijkheid. Een echte kerel toonde zich niet kwetsbaar.

Om die heimwee binnen de perken te houden, was een voortdurende brievenstroom noodzakelijk, maar ook het gezelschap van Job Ludolf was cruciaal. Die promoveerde tijdens de reis van *compagnon de route* naar beste vriend. Nadat ze in Parijs afscheid hadden genomen – Ludolf zou nog doorreizen naar Rome – stuurde Johannes hem een lange brief uit Londen waarin hij zijn emoties min of meer de vrije loop liet:

> 'j'ay tousiours devant moy la vive idée de vostre presence & que la memoire de vos actions me fest d'un tredoux entretien. Mais cette imagination n'est pas si forte qu'elle ne me cause du regret par la perte de vostre presence si elle n'est pas touste nue par vos lettres.' (Ik heb nog altijd het beeld van jouw aanwezigheid en je goede zorgen voor ogen. Maar dat verlies zou me meer verdriet doen als ik je brieven niet bij me had.)

Dergelijke kruimels lichten een tipje van de sluier op van de emotionele tol die een lange Grand Tour soms eiste. Een ander spoor zijn de geschenken. Met veel zorg zocht Johannes cadeautjes voor zijn nichten Sara en Martha uit op de Parijs *foire Saint Germain* om hen bij thuiskomst te kunnen verrassen.

Emoties doken ten slotte ook op als Thijs en zijn familieleden door tegenslag geveld werden. Het handjevol brieven dat Johannes in december 1647 naar huis verstuurde, toen hij nabij Lyon met hoge koorts in bed lag, doen vermoeden dat het slechte nieuws wel wat paniek veroorzaakte. Dat was ook het geval toen Thijs in de zomer van 1648 op zijn beurt hoorde dat zijn zus Catharina doodziek was. Erg aangedaan schreef hij naar huis:

> Desen sal dienen in mijn afwesen om U[w] E[dele] te kennen te geven de droefnisse die ick hebben van Ul[ieden] sieckte… hope altijt dat de koorse eer vermindert als vermeerdert sal sijn en Ul. mijn raet van het spuijtertge tot beternisse van de keel sult gebruickt hebben en vertrouwen Ul. nu is alles gerust sijnde… en alleen letten op de middelen van Ul. beterschap. 't Welck op ons allen wenschen Godt de heer hope Ul. in korten sal verlenen.

Helaas mocht het niet zijn. Diep bedroefd schreef Thijs 's'anderdaech geschreven doch dien voort stervende en is haer niet kunnen behandicht sijn.'

De licentiaatsbul van Johannes Thysius van de Universiteit van Angers. Bibliotheca Thysiana Leiden.

rechterpagina
Israël Silvestre, Zicht op Avignon (Veue et Perspective d'une partie des Ville et Chasteau d'Avignon), 1654. Rijksmuseum Amsterdam.

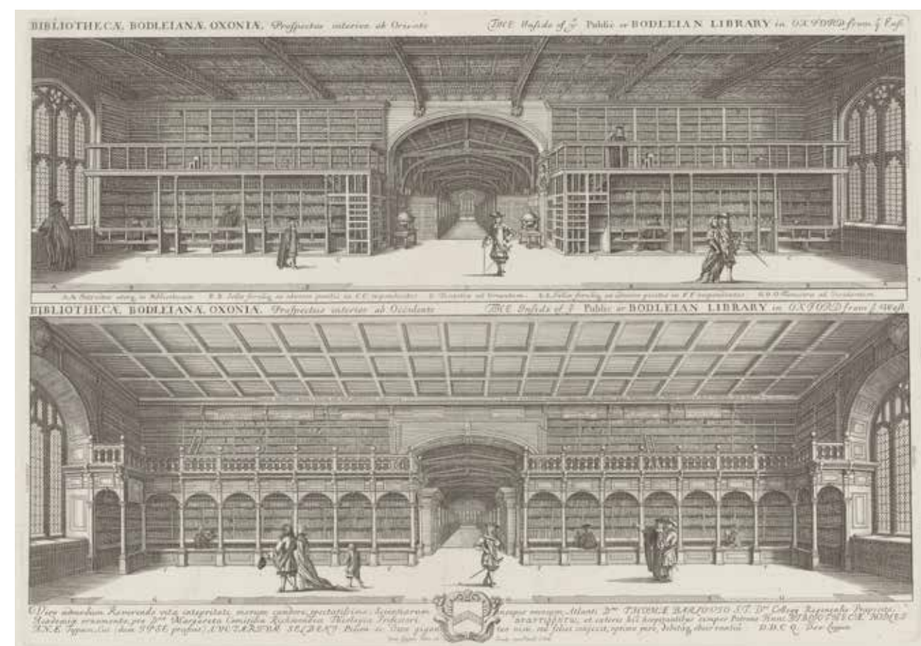

David Loggan, Interieur van de Bodleian Library te Oxford, boven gezien vanaf het oosten; onder het interieur vanaf het westen, 1675. Rijksmuseum Amsterdam.

Epiloog

Thijs zou zelf ook geen lang leven beschoren zijn, want enkele jaren na zijn Grand Tour legde hij zelf het loodje. Na zijn dood zou zijn immense boekencollectie – Thijs was een rasechte bibliofiel die duizenden drukken verzamelde – terecht komen in de *Bibliotheca Thysiana* aan het Rapenburg, die op zijn last speciaal voor dat doel gebouwd werd 'tot publycque dienst der studie'. Ook de familiearchieven – en dus ook de reismanuscripten van zijn Grand Tour – kregen er een plekje. Uit de apodemische traktaten van humanisten kennen we die Grand Tour vooral als een strenge, formele educatiereis door Italië, Frankrijk en Zwitserland. Thijs' reisboek, rekeningen en brieven laten echter toe om de realiteit achter die hoog-gespannen verwachtingen, principes en voorschriften te exploreren, zoals de precaire balans tussen *utilitas* en *voluptas*, de materiële machinerie achter het reizen en de emotionele tol die reizigers betaalden. Uiteindelijk is het onooglijke reisboekje dan toch het lezen meer dan waard.

Meer lezen: bronnen en literatuur

Thijs, J., *Reisboeck van Johan Thijs en aenteykening van Munster in de provincien Vranckreyck en Engeland* (1646-'48). Universitaire Bibliotheken Leiden (UBL), FA Thys. 106:1.

Thijs, J., *Brievenboek* (1643-'50). UBL, FA Thys. 102:A1.

Thijs, J., *Vervolgh van Copije van mijne brieven* (1646-'49). UBL, FA Thys 102: B1.

Frank-van Westrienen, A., *De Groote Tour. Tekeningen van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw.* Amsterdam 1983.

Frijhoff, W., 'Éducation, savoir, compétence. Les transformations du Grand Tour dans les Provinces-Unies à l'époque moderne', in: R. Babel en W. Paravicini (red.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und Europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert.* Ostfildern 2005, p. 609-635.

Hoftijzer, P., *Bibliotheca Thysiana: 'Tot publijcke dienst der studie'.* Leiden 2008.

Mourits, E., *Een kamer gevuld met de mooiste boeken. De bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653).* Nijmegen 2016.

Roijen, R. van, *Bibliotheca Thysiana. Catalogus archief, familiepapieren en koopmansboeken.* Leiden 1941.

Verhoeven, G., *Europe within reach. Netherlandish travellers on the Grand Tour and beyond (1585-1750).* Leiden 2015.

Een hoveling op sneeuwschoenen

Clusius' botaniseertochten in Oostenrijk

Esther van Gelder

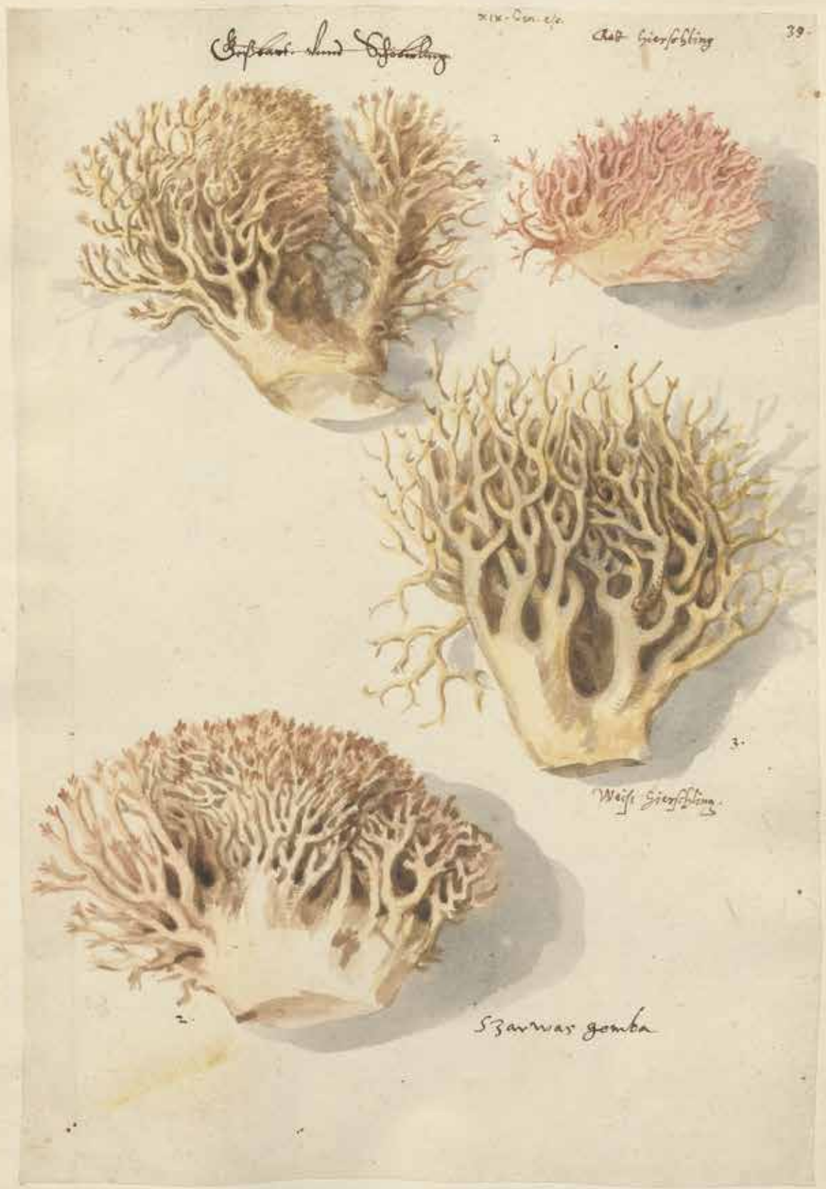

Van eind 1573 tot het najaar van 1588 verbleef de Zuid-Nederlandse plantenkenner Carolus Clusius in de keizerlijke hofstad Wenen. Hij kwam er niet alleen in aanraking met de tulp en andere zeldzame bolgewassen uit het Ottomaanse Rijk, maar was ook de eerste die de wilde flora en paddenstoelen van Oostenrijk en Hongarije onderzocht. Daar speelde de elitaire cultuur van het hof een veel bepalendere rol in dan we nu zouden denken.

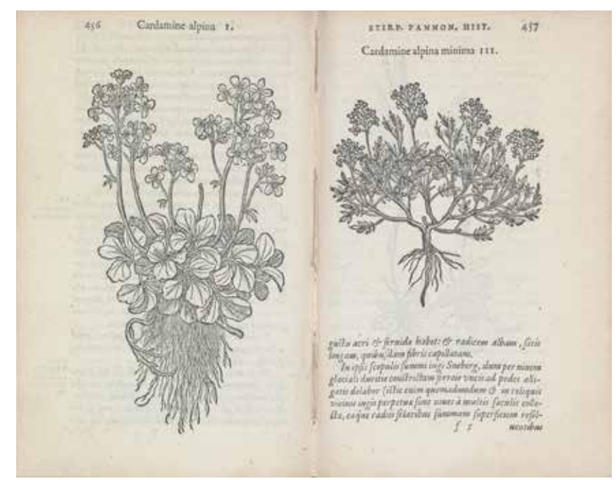

Verschillende soorten koraalzwammen met de plaatselijke Hongaarse en Duitse namen. Clusiuscodex, rond 1584. Alle afbeeldingen UBL, tenzij anders vermeld.

Martinus Rota, Portret van Carolus Clusius op 49-jarige leeftijd, kopergravure, 1575.

Clusius' beschrijving van zijn sneeuwschoenen en houtsneden van de 'Cardamine alpina I' en 'Cardamina alpina minima III' (*Hutchinsia alpina*, gemskers) in *Rariorum aliquot stirpium*, 1583, p. 457. KB Den Haag.

In augustus 1574 verliet een bont gezelschap van hovelingen en geleerden de stad Wenen. Zij reisden in zuidelijke richting, door glooiende velden en wijngaarden, naar de uitlopers van de Alpen. Aan het hoofd van de stoet stond Paulus Fabricius (1529-1589), hoogleraar en hofastronoom. Hij werkte aan een nieuwe topografische kaart van Neder-Oostenrijk en wilde de hoogte en ligging van enkele bergtoppen bepalen. Onder de reizigers bevonden zich verschillende edellieden uit de hofhouding van Maximiliaan II, keizer van het Heilige Roomse Rijk, en enkele geleerden die ieder zo hun eigen redenen hadden om mee te gaan. Onder hen was de arts Johannes Aicholz (1520-1588), op dat moment rector van de Weense Universiteit, en zijn huisgenoot Carolus Clusius (1526-1609), een geleerde plantenkenner uit de Zuidelijke Nederlanden. Clusius was een paar maanden daarvoor door de keizer benoemd om een nieuwe hoftuin aan te leggen, met planten uit alle windstreken. Hij en Aicholz hadden zich voorgenomen tijdens de expeditie zo veel mogelijk zaden, knollen en exemplaren van bijzondere bergplanten te verzamelen.[1]

Bij de voet van de Alpen aangekomen, lieten de reizigers hun paarden achter en gingen te voet verder, waarschijnlijk bijgestaan door een horde aan gidsen, dragers en bedienden. Het moet een spectaculaire tocht zijn geweest. De hovelingen beklommen de hoogste toppen van de Noordelijke-Kalkalpen: de Schneeberg (met zijn 2.076 meter de hoogste berg van Neder-Oostenrijk), de Ötscher (1893 meter) en de Dürrenstein (1878 meter). Later zou Clusius zich herinneren hoe hij doodsangsten had uitgestaan toen hij een duizendbladachtig plantje met witte bloemen, dat op een uitstekende rots boven een ravijn groeide, van dichtbij wilde bekijken. Tot hilariteit van Fabricius gingen Clusius en Aicholz nog een discussie aan over de identificatie van de soort. Het gedicht dat de hofastronoom hierover schreef op de top van de Ötscher, nam Clusius later op in zijn dikke publicatie over de Oostenrijkse flora, samen met allerlei andere details over deze bergtochten.[2] Daarin beschreef hij bijvoorbeeld ook hoe hij tijdens het oversteken van een ijzige sneeuwvlakte er in slaagde een klein bloeiend plantje te verzamelen dat hij nog niet kende: 'Ik vond [deze] op de rotsen van de hoogste top van de Schneeberg in de maand augustus, terwijl ik over ijzig harde sneeuw naar beneden gleed met ijzeren pinnen aan mijn schoenen gebonden'.[3]

Clusius op sneeuwschoenen, het is een van de mooiste beelden uit zijn plantenonderzoek die ik ken. Het is ook moeilijk voor te stellen. Op een gegraveerd portret van hem uit ongeveer dezelfde tijd, zien we een keurig gekapte man, gekleed in de kostbare kledij van het hof. Alleen het landschap en de planten op de achtergrond verraden iets van zijn liefde voor het veld. Het is een discrepantie die de edelman Clusius zelf ook zo ervoer en die hem in het voorwoord van zijn verzameld werk liet verzuchten dat hij lang had geworsteld met het nederige krakater van het zelf verzamelen van planten.[4] Als edelman, verbonden aan het meest luisterrijke hof van Europa, mocht je immers wel paardrijden, jagen of wandelen door een van de vele siertuinen in en om de stad, maar wandelen voor je plezier buiten de stadsmuren, laat staan bergen beklimmen en eigenhandig plantjes uitgraven, dat was in de sterk hiërarchische maatschappij van de zestiende eeuw ondenkbaar.

Lukas van Valckenborch, Keizerlijke wandeling met het Neugebäude op de achtergrond, ca. 1593. Olieverf op koper. Kunsthistorisches Museum Wien, via Wikimedia Commons.

Toch heeft Clusius in zijn Weense jaren (1573-1588) talloze tochten gemaakt in delen van het huidige Oostenrijk, Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Slovenië en Kroatië. Het resulteerde in twee belangrijke publicaties: *Rariorum aliquot stirpium, per Pannoniam, Austriam […] observatarum historia* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1583), beter bekend als 'de Oostenrijkse flora'. En zijn 'paddenstoelenboek' 'Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia', dat in 1601 werd gepubliceerd als onderdeel van zijn verzameld werk *Rariorum plantarum historia* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1601).

In dit artikel wil ik een korte indruk geven van zijn botaniseertochten en onderzoek naar de Midden-Europese plantenwereld en hoe die verknoopt waren met het culturele leven aan het fameuze keizerhof. Daarvoor maak ik dankbaar gebruik van de vele wetenswaardigheden die Clusius hierover zelf optekende in zijn publicaties en van zijn correspondentie met honderden mannen en vrouwen uit Europa die bewaard wordt in de Universitaire Bibliotheken Leiden. Ook zijn er nog enkele tekeningencollecties bewaard gebleven met waarnemingen die hij tijdens deze tochten maakte.[5]

Passie voor planten

Clusius was een van de reislustigste geleerden uit de zestiende eeuw. Hij werd in 1526 geboren in de Zuidelijke Nederlanden in Arras (nu Noord-Frankrijk) en studeerde rechten en later geneeskunde in Leuven, Marburg, Wittenberg en Montpellier. Daarna reisde hij enige jaren als mentor van adellijke studenten door Frankrijk, Spanje, Portugal en Engeland. Terwijl de opstand tegen het Spaanse gezag steeds meer geweld en onderdrukking veroorzaakte, werkte hij voor rijke tuineigenaren in Vlaanderen en publiceerde hij bij Plantijn zijn eerste vertalingen van Spaanse en Portugese traktaten over uitheemse kruiden. In 1573, toen het leven onder het katholieke bewind voor een protestantse geleerde echt ondraaglijk werd, verwierf Clusius een betrekking als 'hofbotanicus' aan het keizerlijk hof in Wenen, waar wel meer landgenoten een veilig heenkomen hadden gezocht. In opdracht van keizer Maximiliaan II moest hij daar een prestigieuze, encyclopedische kruidentuin aanleggen. Helaas overleed de keizer voordat de tuin gereed was. Clusius bleef nog enige jaren in Wenen wonen, botaniseerde veelvuldig in de omgeving en bezocht vrienden en vorsten in Hongarije, Duitsland, Vlaanderen en Engeland. Na nog een paar jaar in de boekenstad Frankfurt gewoond te hebben, vestigde hij zich in 1593 definitief in Leiden. Zijn talloze publicaties hadden zijn roem gevestigd, reden waarom hij was gevraagd om daar een universitaire tuin aan te leggen. Clusius was inmiddels 67. Vanaf dat moment kwam er een eind aan zijn zwervende bestaan en grote reizen door Europa. Hij ging wel nog graag botaniseren in de duinen of bezocht verzamelaars en tuinen in de Hollandse en Zeeuwse steden.[6]

Om te beseffen hoe bijzonder Clusius' fulltime onderzoek naar planten was, moeten we even een stap terug in de tijd doen. Tot het midden van de zestiende eeuw werden planten bijna louter bestudeerd vanwege hun geneeskrachtige waarde. Er bestonden geen leerstoelen botanie, geen botanici, laat staan botanische expedities. Halverwege de zestiende eeuw veranderde dat. De plantenstudie begon zich langzaam los te maken van de geneeskunde en zich als aparte wetenschappelijke discipline te vestigen: er werden botanische tuinen aangelegd, nieuwe onderzoekstechnieken ontwikkeld en tal van boeken gepubliceerd. De oorzaken voor deze 'botanische revolutie' waren tweeledig. Enerzijds was het een gevolg van een groeiende kritiek van humanistische artsen op de bestaande kennis, die gecorrumpeerd zou zijn door het eeuwenlange kopiëren van antieke teksten. Om echt betrouwbare kennis over de wereld te krijgen, moesten zij terugkeren naar de oorspronkelijke klassieke handschriften, aangevuld met eigen waarnemingen in de natuur. Dit geheel volgens het bekende humanistische adagium 'Ad fontes', naar de bron.[7]

Anderzijds kwamen er via zeelieden, handelaars, ambassadeurs en andere reizigers talloze planten en dieren binnen die nog niet bekend waren in Europa. Die invoer van exotica zorgde voor een enorme verzamel- en beschrijfdrift. In een tijdsbeslag van enkele tientallen jaren maakte Europa kennis met honderden tot dan toe onbekende plantensoorten. Ook rijke kooplieden, adellijke personen en zelfs koningen en keizers werden bevangen door een grote passie voor de natuur en etaleerden hun verzamelingen en kennis in imposante *Wunderkammern*, siertuinen en bibliotheken.[8]

Een gelukkige tijd in Wenen

Het is in deze elitaire verzamelcultuur dat we Clusius' prestigieuze aanstelling als hofbotanicus van keizer Maximiliaan II in Wenen moeten begrijpen. Later zou hij deze jaren als de gelukkigste van zijn leven bestempelen. Het hof van Maximiliaan II was dan ook een relatief tolerante omgeving in een door religieuze oorlogen geteisterd Europa. De keizer zelf was een belezen persoon met een grote interesse voor kunst, natuur en jacht en hij had verschillende siertuinen, menagerieën en verzamelingen laten aanleggen bij zijn kastelen in Wenen en daarbuiten. Het spectaculairste daarvan was Schloss Neugebäude net buiten de stadsmuren van Wenen, een renaissancepaleis met terrastuinen en een galerij met kunst- en naturaliaverzamelingen.

Clusius werd in de hofhouding ingeschreven als een 'edelman met vier paarden', wat ook meteen de hoogte van zijn riante jaarsalaris bepaalde. Hij werd ondergebracht in het huis van Johannes Aicholz, hoogleraar geneeskunde, rector van de Weense universiteit en een groot plantenliefhebber. Aicholz was een fel voorstander van empirische methoden in het onderwijs, en nam zijn studenten mee naar zijn eigen kruidentuin buiten de stadsmuren of zelfs verder het veld in. Aan het hof ontmoette Clusius ook tal van andere interessante personen, onder wie de hofbibliothecaris Hugo Blotius, de eerder genoemde hofastronoom Paulus Fabricius, en kunstenaars als Giuseppe Arcimboldo. Ook sloot hij er vriendschap met hoge edellieden die geïnteresseerd waren in geschiedenis of de natuurwetenschappen. Zo was hij vaak te vinden bij de edelman Hieronymus Beck von Leopoldsdorf (1525-1596), die op zijn landgoed in Ebreichsdorf net buiten Wenen een heus lapidarium onderhield met antieke monumenten. Von Beck had in Padua gestudeerd en verre reizen gemaakt, onder andere naar Egypte. Tijdens zijn bezoeken aan deze geleerde edelman tekende Clusius vele grafstenen op het landgoed nauwkeurig na en stuurde de tekeningen naar zijn vrienden in Antwerpen die ze verwerkten in hun publicaties.[9]

Carolus Clusius, Latijnse inscripties van Romeinse monumenten uit Oostenrijk en Hongarije, verknipt en herordend door Christoph Saxe (1704-1806). KB Den Haag.

Maar het belangrijkste dat het hof hem schonk, was toegang tot de zeldzaamste schatten uit de hele wereld. Clusius zat hier bovenop de nieuwigheden die ambassadeurs uit alle hoeken van de wereld meenamen en die in de tuinen van de keizer werden gecultiveerd. Dit resulteerde in zijn baanbrekende beschrijvingen van tulpen en andere bolgewassen uit het Ottomaanse rijk, die hem beroemd zouden maken.

Onderzoek naar de Oostenrijkse flora

Vanwege zijn constante zoektocht naar zeldzaamheden voor de nieuwe hoftuin, wilde Clusius ook de wilde flora van Oostenrijk verkennen. Samen met Aicholz en zijn studenten botaniseerde hij in de omgeving van Wenen. Ook maakte hij langere tochten, bijvoorbeeld langs de Donau naar Bratislava. Maar de grootste indruk maakte de al genoemde hofexpeditie naar de Alpen in de zomer van 1574. Na terugkomst zou hij een vriend schrijven: 'Ik heb in deze bergen veel fraaie planten gevonden die nog nooit eerder beschreven zijn'.[10] Hij zou nog een aantal keer terugkeren met Aicholz, maar zo grootschalig als die eerste hofexpeditie werd het nooit meer.

Clusius memoreert op talloze plekken hoe moeilijk die tochten konden zijn, onder andere vanwege de barre weersomstandigheden in de bergen.[11] Toch slaagden hij en Aicholz er in talloze alpiene planten te verzamelen en in de tuin op te kweken, waaronder de grootbloemige gentiaan (*Gentiana clusii*), die naar hem vernoemd zou worden, en die in de tuin van Aicholz veel eerder bloeide dan in de bergen. Ook deed hij experimenten met verschillende soorten mooi gekleurde sleutelbloemen (primula's), die hij naar zijn rijke vrienden in Vlaanderen stuurde en die later bekende tuinplanten zouden worden.

Een groot deel van Clusius' onderzoek naar de Oostenrijkse flora speelde zich af rondom de kastelen van edellieden die hij aan het hof had ontmoet: het onderzoek vond dus plaats tijdens gezellige bezoeken in plaats van barre expedities. Zo observeerde hij op het landgoed van zijn vriend Hieronymus Beck niet alleen antieke monumenten, maar ook verschillende iris- en primulasoorten. En bij het spectaculair gelegen kasteel Starhem-

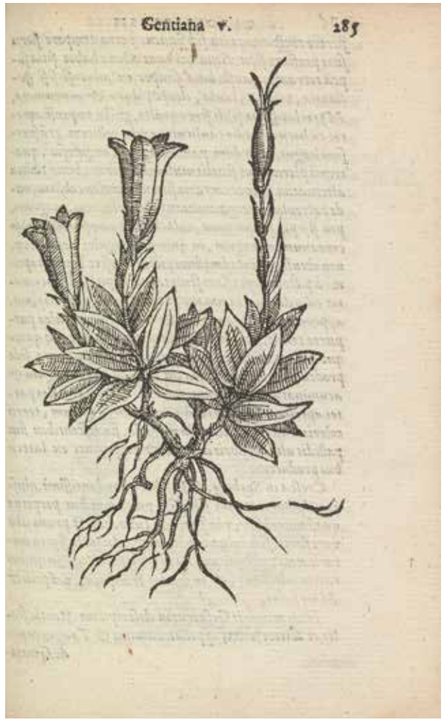

'Gentiana V', houtsnede in Clusius, *Rariorum aliquot stirpium*, 1583, p. 285. KB Den Haag.

berg van de Von Heussensteins, Neder-Oostenrijkse edellieden met een hoge bestuurlijke functie en een siertuin in Wenen, zag hij onder andere een gentiaansoort.

Maar het vaakst was Clusius te vinden op de landgoederen van Boldizsár (Balthasar) Batthyány (circa 1542-1590). Batthyány stamde uit een belangrijke Hongaarse magnatenfamilie die belast was met de verdediging van de grenzen van het Habsburgse Rijk. De edelman was een hoge militair en moest daardoor vaak aan het hof van keizer Maximiliaan II zijn. Batthyány verafschuwde het hof en de ceremoniële taken waar hij voor moest opdraven. Zijn ware liefde golden boeken en de natuurwetenschappen. Hij had een grote bibliotheek en deed proeven in een chemisch laboratorium. Met Clusius maakte hij vele reizen langs zijn bezittingen in Neder-Oostenrijk en het huidige Kroatië en Slovenië. Die tochten vlak langs de grenzen van het Habsburgse rijk waren niet zonder gevaar, zo schreef Clusius in 1577:

> Ik ben, met de welwillendheid van God, gezond en veilig thuis gekomen van een botaniseertocht in Hongarije […]. Deze tocht heeft niet veel nieuws opgeleverd, hoewel ik bijna de Turkse grens heb bereikt. Ik werd zelfs vergezeld door Hongaarse soldaten, die me beschermden wanneer ik in de bossen wandelde.[12]

Desondanks deed Clusius talloze nieuwe waarnemingen op de landgoederen van Batthyány. Lyrisch werd hij van het 'Venuschoentje' (*Cypripedium calceolis*), dat hij in grote getalen tegenkwam op de hellingen vlakbij Batthyány's kasteel Nemetujvar (in het huidige Güssing in Burgenland). Daardoor kon hij de beschrijving van deze prachtige en

'Auricula ursi', houtsnede in Clusius, *Rariorum aliquot stirpium*, 1583, p. 349. KB Den Haag.

Auricula ursi III', de voor Clusius vervaardigde aquarel waarop de houtsnede gebaseerd werd. Met aanwijzingen voor de blokteke-naar in het Latijn en Nederlands. International Institute of Social History, Amsterdam.

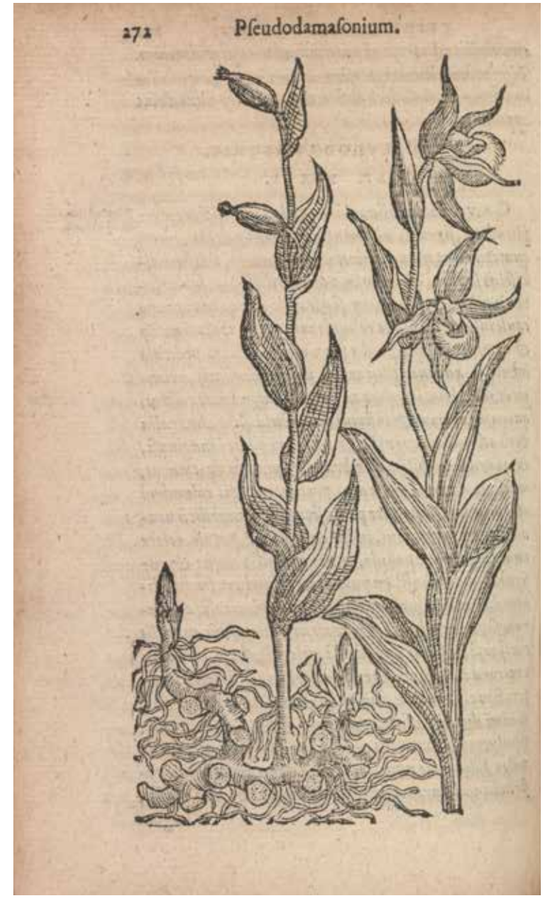

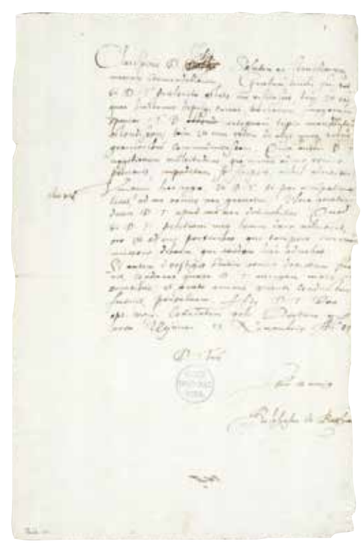

Brief van Boldiszar Batthyány in kasteel Németújvár aan Carolus Clusius in Wenen, 13 november 1584.

Houtsnede – en het daarvoor gesneden houtblok – van 'Pseudodamasonium' (*Cypripedium calceolus*, venusschoentje), in: Clusius, *Rariorum aliquot stirpium*, 1583, p. 272. KB Den Haag en Collectie Stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus.

tegenwoordig vrij zeldzame orchidee met talloze details uitbreiden. Het houtblok dat ter illustratie van zijn boeken gesneden werd op basis van zijn tekeningen, wordt nog steeds bewaard in Museum Plantin-Moretus, samen met duizenden andere botanische houtblokken voor het werk van Clusius en collega's.[13]

Paddenstoelen

De vriendschap met Batthyány leverde nog iets anders bijzonders op. Clusius ontdekte daar, aan tafel, op de markten en in de bossen, de ongelofelijke soortenrijkdom van de paddenstoelen. Aanvankelijk had hij daar weinig mee op: in de Nederlanden werden paddenstoelen nauwelijks gegeten en zelfs verafschuwd vanwege hun bijzondere uiterlijk, giftigheid en hun met mysteriën omgeven herkomst. In Hongarije daarentegen, waren paddenstoelen zeer geliefd, in de keuken en vanwege allerlei andere toepassingen. De kennis daarover was dan ook groot onder boeren, apothekers, marktvrouwen en keukenpersoneel. In de lente, zomer en herfst van 1584 heeft Clusius samen met Batthyány's hofprediker Istvan Beythe in de omgeving van kasteel Nemetujvar tientallen soorten verzameld en beschreven. De edelman zorgde ervoor dat alle paddenstoelen in kleur en op ware grootte werden geschilderd door een nog onbekende kunstenaar. Een deel van die aquarellencollectie wordt nu nog bewaard in de Universiteitsbibliotheek Leiden.[14]

Clusius heeft zijn aantekeningen en aquarellen uit kasteel Nemetujvar vervolgens jarenlang bij zich gehouden en steeds meeverhuisd tijdens zijn omzwervingen. Tot

Twee soorten morieljes (*Morchella*) met de plaatselijke Hongaarse en Duitse namen. Clusius-codex, rond 1584.

rechterpagina
Frontispice naar een ontwerp van Jacques de Gheyn, voor Clusius, *Rariorum plantarum historia*. Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1601.

hij in Leiden de kans kreeg zijn materiaal te ordenen en te publiceren. Zijn traktaat over de paddenstoelen verscheen uiteindelijk in 1601, als 'Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia' in het eerste deel van zijn verzameld werk *Rariorum plantarum historia*. Daarin beschreef Clusius ruim 120 Hongaarse soorten in groot detail. Dit was de eerste keer dat paddenstoelen als een aparte groep werden behandeld, onafhankelijk van planten. Daarom wordt het beschouwd als de allereerste mycologische monografie ooit (mycologie is de wetenschappelijk studie van fungi).

De eerste *flora selecta*?

Clusius' onderzoek naar de Oostenrijkse flora werd in 1583 bij zijn vaste uitgever Plantijn in Antwerpen gepubliceerd als *Rariorum aliquot stirpium, per Pannoniam, Austriam […] observatarum historia*. Hierin behandelt de botanicus honderden nog nauwelijks bekende planten uit Wenen, Neder-Oostenrijk, Stiermarken en de Alpen ('Austria'), en uit westelijk Hongarije, Slowakije, Bohemen, Moravië, Slovenië en Kroatië (de oude Romeinse provincie 'Pannonia'). Het boek verscheen in octavoformaat en werd geïllustreerd met ongeveer 225 houtsneden.

Het boek is vanwege het onderwerp en het handige zakformaat bestempeld als een van de eerste *florae selectae* in de moderne betekenis van het woord: een inventaris van wilde planten in een bepaalde streek.[15] Maar het was veel meer. Clusius nam talloze planten op die daar volgens de latere conventies van het genre niet in thuishoren: zo opent hij het boek met de beschrijving van de uitheemse 'Laurocerasus' (*Prunus laurocerasus*, laurierkers), een zeldzaamheid uit de Balkan die hij van een keizerlijke diplomaat had gekregen en in de tuin van de keizer kweekte. Iets verderop vinden we de keizerskroon (*Frittilaria imperialis*), een spectaculair bolgewas uit Midden-Azië, dat ook in de hoftuin stond te pronken. Wellicht was het handzame zakformaat bij nader inzien vooral ook een financiële overweging, een compensatie voor de hoge kosten van de talloze houtblokken die speciaal voor deze uitgave gesneden werden.

Uiteindelijk werden alle Oostenrijkse, Spaanse en Ottomaanse planten én paddenstoelen opgenomen in Clusius' magnum opus, zijn *Rariorum plantarum historia* ('Een beschrijving van zeldzame planten') uit 1601. Dit was geen handzaam boekje voor in het veld, maar een heus koffietafelboek op folioformaat, geïllustreerd met een prachtig frontispice en honderden houtsneden. Voor Clusius was dit prachtwerk een kroon op zijn carrière. Wat bleef waren de talloze verwijzingen in de teksten naar zijn botaniseertochten en de beschermheren en rijke vrienden die die reizen mogelijk hadden gemaakt. Samen met zijn brieven laten die zien dat de opkomst van wetenschappelijke expedities en onderzoekspraktijken in de zestiende eeuw nauw verbonden waren met de elitaire verzamelcultuur en bestuurlijke structuren van het Habsburgse rijk. Tot ver in de negentiende eeuw zouden die werelden verknoopt blijven.

Noten

1 Dit artikel is gebaseerd op hoofdstuk 5 en 6 van mijn proefschrift: *Tussen hof en keizerskroon. Carolus Clusius en de ontwikkeling van de botanie aan Midden-Europese hoven, 1573-1588*. Leiden 2011. Digitaal in te zien via https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/handle/1887/17701. Zie daar voor uitgebreide literatuur- en bronvermeldingen.

2 Zie de beschrijving van 'Absinthium montanum' (*Achillea clavennae*, duizendblad) in: Carolus Clusius, *Rariorum aliquot stirpium, per Pannoniam, Austriam […] observatarum historia*. Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1583, p. 556-57.

3 Clusius, *Rariorum aliquot stirpium*, p. 457.

4 'Daarentegen beschouwde ik het genoegen dat ik beleefde aan deze observaties toen als oneervol en minder waardig voor een beschaafd karakter, tenminste wat betreft het door mijzelf willen observeren en uitgraven.' Carolus Clusius, *Rariorum plantarum historia*. Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1601), *3.

5 De Universitaire Bibliotheken Leiden bewaren bijna 1200 brieven van en aan Clusius, naast tekeningencollecties en geannoteerde werkexemplaren van zijn publicaties. Veel is gedigitaliseerd en te raadplegen via de Digital Special Collections: https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/clusiuscorrespondence. Tussen 2005 en 2011 waren de brieven onderwerp van een door NWO gesubsidieerd onderzoeksproject over het leven en netwerk van Clusius (Clusius in a New Context, Universiteit Leiden / Scaliger Instituut). In 2015 verscheen bij het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis een digitale editie van Clusius' bewaard gebleven correspondentie in Leiden en tal van andere Europese bibliotheken, waarin bijna 1500 brieven *fulltext* en op uitgebreide metadata te doorzoeken zijn: Esther van Gelder (ed.), *Clusius correspondence: A digital edition-in-progress*. 1st release: December 2015. Den Haag: Huygens ING, https://clusiuscorrespondence.huygens.knaw.nl/.

6 Voor het leven en werk van Clusius zie o.a. F.W.T. Hunger, *Charles de l'Escluse (Carolus Clusius). Nederlandsch kruidkundige, 1526-1609*, 2 dln. Den Haag 1927-1942; F. Egmond, P. Hoftijzer en R. Visser (red.), *Carolus Clusius. Towards a cultural history of a Renaissance naturalist*. Amsterdam 2007 en S. van Zanen, *Planten op papier. Het pionierswerk van Carolus Clusius (1526-1609)*. Zutphen 2019.

7 B.W. Ogilvie, *The science of describing. Natural history in the sixteenth century*. Chicago 2006.

8 P. Findlen, *Possessing nature. Museums, collecting, and scientific culture in Early Modern Italy*. Berkeley 1994; N. Jardine, J.A. Secord en E.C. Spary (red.), *Cultures of natural history*. Cambridge 1996; F. Egmond, *The world of Carolus Clusius: natural history in the making, 1550-1610*. Londen 2010.

9 Het standaardwerk van Janus Gruterus (*Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*. [Heidelberg:] ex off. Commeliniana, 1603, eerste ed. 1602). Veel van deze originele tekeningen zijn bewaard gebleven in een verzamelhandschrift in de KB: Latijnse inscripties, voornamelijk uit Oostenrijk en Hongarije van Carolus Clusius, verknipt en herordend door Christoph Saxe. KB Den Haag, KW 72 B 22, met de tekeningen van Clusius op f. 1-14.

10 Brief van Carolus Clusius aan Joachim II Camerarius, 16 oktober 1574, in: Hunger, *Charles de l'Escluse*, dl. 2.

11 'Ik wil niet eens spreken over het slechte en regenachtige weer, dat mijn onderzoek vaak onderbrak en dat mij verhinderde om, nadat ik de Alpen en andere hoge bergen te voet had bereikt […], de hoogste toppen te beklimmen.' Clusius, *Rariorum aliquot stirpium*, *3.

12 Brief van Carolus Clusius aan Joachim II Camerarius, 18 juni 1577, in: Hunger, *Charles de l'Escluse*, dl. 2.

13 Deze botanische houtblokken vormden een kostbaar kapitaal voor uitgever Plantijn (en later Moretus) en werden talloze keren hergebruikt in publicaties van Clusius en andere auteurs binnen en buiten Vlaanderen. Zie meest recent: Jessie Wei-Hsuan Chen, 'A woodblock's career: Transferring visual botanical knowledge in the Early Modern Low Countries', in: *Nuncius: Journal of the material and visual history of science* 35 (2020) nr. 1, p. 20–63.

14 Carolus Clusius, De fungis cum tabulis pictis [hierna Clusius-codex], UBL, BPL 303. Digitaal in te zien via Leiden Digital Special Collections: http://hdl.handle.net/1887.1/item:760248.

15 Zie voor de opkomst van het genre o.a. A. Cooper, *Inventing the indigenous. Local knowledge and natural history in Early Modern Europe*. Cambridge 2007.

Op expeditie langs Europese bibliotheken

Willem De Vreese en de Middelnederlandse handschriften

André Bouwman

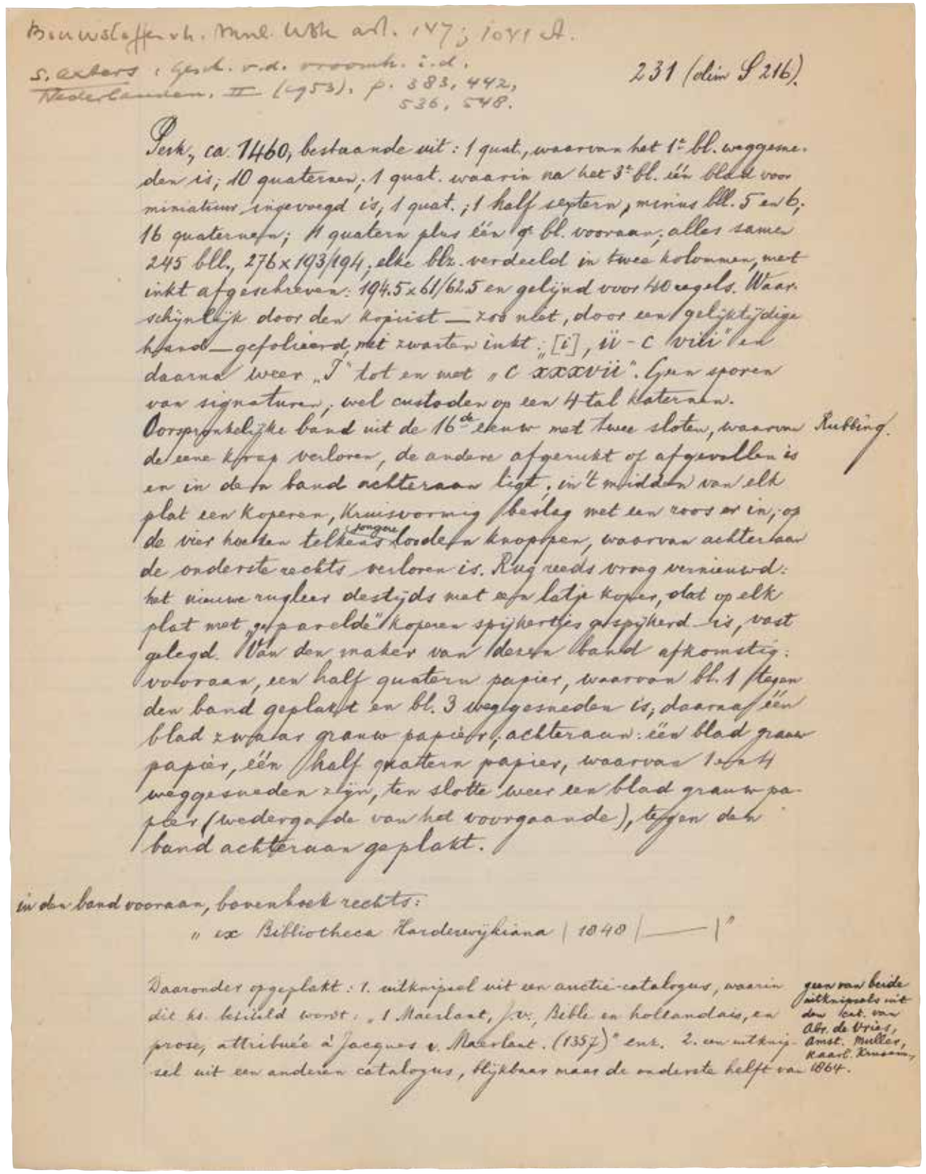

Beschrijving van handschrift UB Leiden, LTK 231, door De Vreese voltooid op 3 februari 1930. UBL, BNM 444.

De Leidse universiteitsbibliotheek herbergt een omvangrijk documentatiesysteem van Middelnederlandse handschriften. De kern ervan, een verzameling mappen, bevat inmiddels ruim dertienduizend beschrijvingen: handgeschreven of geknipt uit gedrukte catalogi en publicaties. Daarnaast zijn er mappen met foto's, afschriften, afwrijfsels van oude banden en papierwatermerken – alles alfabetisch geordend naar de laatst bekende bezitter: instellingen op stad, particulieren op achternaam.

linkerpagina
Eerste pagina van de beschrijving van handschrift UB Leiden, LTK 231, door De Vreese voltooid op 3 februari 1930. UBL, BNM 444.

Mappen met handschriftbeschrijvingen (in dozen) en kaartenbakken met geficheerde gegevens (index op auteurs/trefwoorden). UBL, BNM.

De gegevens uit de mappen (over middeleeuwse auteurs en hun teksten, over de kopiisten en bezitters van de handschriften, hun schrift, verluchting en datering, over de betrokken scriptoria en librijen en de latere herkomstgeschiedenis) zijn voor het overgrote deel 'geficheerd'. Dat wil zeggen: genoteerd op ruim driehonderdduizend fiches en thematisch geordend in kaartenbakken, die zo de indexen op de mappen vormen. Dit documentatiesysteem is het levenswerk van de Gentse filoloog, paleograaf en codicoloog Willem Lodewijk De Vreese (1869-1938). Het kwam tot stand door bibliografisch speurwerk en intensieve correspondentie, maar vooral door het onderzoeken van honderden bibliotheek- en privé-collecties – bezocht tijdens lange studiereizen waarop hij per trein en te voet niet alleen België en Nederland doorkruiste, maar ook vele andere Europese landen.

De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta

Sinds zijn beroemde lezing voor de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde in december 1902 staat het corpus bekend als de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta. Meer precies gaat het om de *bouwstoffen* ervan, want de BNM zou aanvankelijk verschijnen als een reeks gedrukte publicaties (deels in kaartvorm), onder auspiciën van de Vlaamsche Koninklijke Academie. In zijn brief van 7 september 1902 verduidelijkte Willem De Vreese aan Herman Schaepman, dichter, priester en voorvechter van de katholieke emancipatie in Nederland, wat hem voor ogen stond:

> Reeds sedert het jaar 1892 houd ik mij bezig met het bewerken eener Bibliotheca Neerlandica Manuscripta (niet uitsluitend, maar toch hoofdzakelijk medii aevi), welk werk zal bestaan uit drie afdeelingen: 1° Een inventaris van alle in handschriften aanwezige middelnederlandsche teksten, met opgave van tijd en plaats waar ze vervaardigd zijn en van de plaats waar ze zich thans bevinden; geldt het vertalingen, dan zal over de verhouding tot het oorspronkelijke of tot andere vertalingen van 't zelfde werk, het noodige medegedeeld worden; de codices, waarin de teksten voorkomen, zullen zorgvuldig beschreven worden, en hunne geschiedenis nagegaan. Het bewerken van deze eerste afdeeling levert de stof voor de tweede, welke zal bestaan uit een geschiedenis van het Middelnederlandsche schriftwezen: ik wil voor onze taal doen wat Wattenbach heeft gedaan voor de klassieke letterkunde, en meer dan dat, want ook de samenstelling en organisatie onzer kloosterbibliotheken en -schrijfscholen valt binnen de grenzen van het werk; ik wil onze kloosterbibliotheken om zo te zeggen reconstrueeren. De derde afdeeling zal bestaan uit een album met gecommenteerde facsimile's van oude handschriften, voorzien van een woordenboek van verkortingen, met de oplossing. (UB Gent, 4113: 1)

Van publicatie is evenwel nooit iets gekomen, om verschillende redenen. Allereerst mag achteraf geconstateerd worden dat De Vreese de omvang van zijn project danig heeft onderschat. Maar niet minder belangrijk was de invloed van de Eerste Wereldoorlog – die verwoestende oorlog, waar België in 1914 tegen zijn wil bij betrokken raakte en waardoor de wetenschappelijke carrière van

De Vreese is gebroken, vanwege diens collaboratie met de Duitse bezettende macht.

Willem De Vreese was een briljant student uit de eerste generatie neerlandici opgeleid aan de universiteit van Gent, die toen nog geheel Franstalig was. De achterstelling van hun taal en cultuur in België was vele Vlamingen een doorn in het oog. De in 1886 opgerichte Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde (thans Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren) was nog zoekende naar haar cultuurpolitieke positie en koers en moest daarbij rekening houden met conflicterende katholieke en liberale sentimenten. De Vreese pleitte voor meer wetenschappelijkheid bij de bestudering van de historische taal- en letterkunde en tevens voor een Nederlandse eenheidstaal (standaardtaal) in noord én zuid, boven de dialecten; alleen zó kon het gebruik van het Frans als beschaafde omgangstaal door Vlamingen teruggedrongen worden. Een aantal jaren werkte hij als redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* in Leiden, waar hij zich met zijn gezin vestigde, tot hij in 1895 werd benoemd als universitair docent in zijn geboortestad.

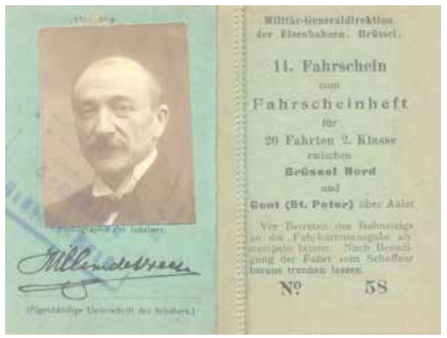

Treinboekje van De Vreese voor het traject Brussel-Gent, met pasfoto en kaartjes, 1918. UBL, BPL 3160: 4.

Terug in Gent publiceerde hij talrijke artikelen en studies van hoog niveau en won steeds meer aan invloed. Bij de Koninklijke Vlaamsche Academie, waar hij in 1896 tot briefwisselend lid werd verkozen, in 1902 tot werkend lid, later ook tot bestuurder en voorzitter. En evenzo bij de universiteit, waar hij in 1911 benoemd werd tot gewoon hoogleraar en in 1912 tot hoofd van de universiteitsbibliotheek, die hij in korte tijd grondig reorganiseerde. Gebruikmakend van de infrastructuur die beide instellingen hem boden, verzamelde hij deze jaren veel materiaal voor zijn Bibliotheca Neerlandica Manuscripta. Gedurende tien jaar (1902-1911) ondernam De Vreese lange studiereizen door Europa, die gefinancierd werden door de Belgische én Nederlandse overheid.

Nadat in 1914 de Duitse legers België onder de voet hadden gelopen en vervolgens bezet hielden, zagen De Vreese en andere Vlaamse activisten mogelijkheden tot samenwerking met de nieuwe machthebbers, die resulteerden in de vernederlandsing van de Gentse universiteit onder Duits gezag (1916) en een poging tot politieke verzelfstandiging van Vlaanderen (1917-1918). Toen Duitsland in november 1918 capituleerde en de oorlog ten einde was, vluchtte De Vreese met zijn gezin naar Nederland om aan vervolging te ontkomen – enkele weken later gevolgd door zijn boeken en handschriftendocumentatie, die in haringtonnen op een vissersboot het land uit gesmokkeld werden. Als collaborateur zag hij zich uit al zijn ambten ontzet; de Belgische overheid veroordeelde hem zelfs bij verstek ter dood (iets wat eind jaren 1920 overigens de facto werd ingetrokken).

In België had De Vreese zich volkomen onmogelijk gemaakt, maar in Nederland kon hij dankzij de invloed van enkele vrienden snel aan de slag, in Rotterdam. Daar heeft hij als directeur van de Gemeentebibliotheek vijftien jaar gewerkt, van 1919 tot aan zijn pensionering in 1934. Voor zijn wetenschappelijke publicaties en het werk aan de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta was hij nu vaker aangewezen op avonduren, weekends en vakanties en natuurlijk, als voorheen, op de hulp van zijn gezinsleden (die in totaal duizenden fiches moeten hebben geschreven). De laatste levensjaren woonde De Vreese in Voorschoten. Hij overleed in 1938 en werd ter aarde besteld op de begraafplaats Rhijnhof in Leiden – niet ver van de universiteitsbibliotheek waar zijn BNM, na een succesvolle fondsenwervingsactie aangekocht van de erven, in het voorjaar van 1939 zou worden ondergebracht.

Bibliografisch onderzoek en correspondentie

Een zoektocht naar Middelnederlandse handschriften ondernemen zonder voorbereiding is als ronddwalen in een verduisterde bibliotheek. Daarom nam De Vreese eerst grondig alle publicaties door waarin hij informatie over Middelnederlandse handschriften verwachtte aan te treffen: tekstedities en studies van vakgenoten, bibliotheekcatalogi, archiefinventarissen, maar ook werkte hij hele reeksen veilingcatalogi retrospectief door, geïnteresseerd als hij was in zowel de actuele bewaarplaats als de herkomst van handschriften die hij nog niet of onvoldoende kende. Met allerlei vragen en verzoeken bestookte hij honderden correspondenten: academische collega's, bibliotheekmedewerkers, dorpspastoors, ministers....

De Vreese verzond en ontving duizenden brieven. Begin jaren 1980 verkochten de Erven-De Vreese circa twintigduizend brieven aan de UB Leiden (signatuur BPL 2998-3000) en drie kopieboeken met correspondentie uit de jaren 1898-1907 en 1913-1925 aan de UB Gent (signatuur 4113); het deel met de tussenliggende jaren ontbreekt helaas. Door deze brieven (samen met enkele honderden die aanvankelijk in de BNM-mappen werden bewaard en thans berusten onder signatuur BPL 3460) zijn we goed ingelicht over het netwerk van De Vreese en hoe hij dat inzette ten behoeve van zijn Bibliotheca Neerlandica Manuscripta. Enkele voorbeelden.

Namens de Brugse kapucijnen antwoordde K. Hildebrand in 1902 op een verzoek om informatie:

> Zeergeleerde Heer Professor, [...] Op verzoek van P. Marcellinus (zelf door te drukke bezigheid belet) heb ik gansch onze boekerij doorsnuisterd doch zonder veel bijzonders te ontdekken. Handschriften zijn er niet, behalve eenige sermoenen, die eerst uit 1669 dagteekenen. Zelfs wat de boeken betreft, vond ik er slechts vier uit de XVIe eeuw' (UB Leiden, BPL 3460: 1).

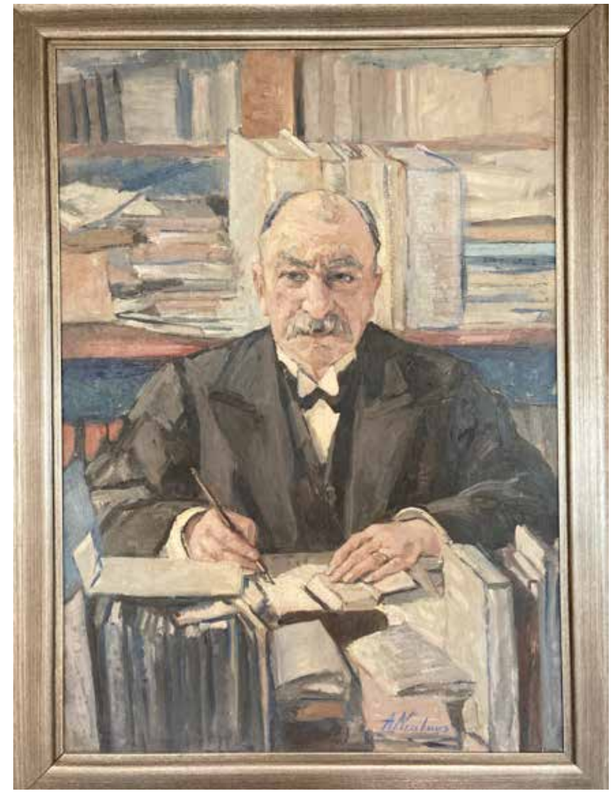

Portret door Albert Neuhuys geschilderd t.g.v. De Vreese's pensionering als directeur van de Gemeentebibliotheek Rotterdam, 1934. GB Rotterdam.

Redacteur van het *Woordenboek* Adriaan Beets deelde in 1916 zijn oud-collega en goede vriend desgevraagd op een briefkaart mee:

> Het is mij hoogst aangenaam U te kunnen berichten, dat volgens zoo juist ontvangen mededeeling van Mevrouw C. van Foreest-Momma, het handschrift van den Hollandsche Cronike van den Heraut Beyeren zich nog steeds bevindt op den Huize Nijenburg te Heiloo bij Alkmaar, in het archief van Jhr. Wz. P. van Foreest (UB Leiden, BPL 3460: 1).

Op 24 mei 1921 richtte De Vreese zich tot J.Th. de Visser, Minister van Kunsten en Wetenschappen, 's-Gravenhage:

> Excellentie, Het zij mij vergund mij tot Uwe Excellentie te wenden met een eerbiedig verzoek. Onder de zoo belangrijke uitgaven van de Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën, zijn er een zeker aantal, die voor de bewerking van mijn Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van groot gewicht zijn. Het zijn nl. de volgende [...].

En na het verlanglijstje met de titels *Archivalia in Italië* I-III, *Baltische Archivalia*, *Bescheiden in Italië* I-III, *Gedenkschriften van Falck* vervolgt hij in nederig proza:

> Ik zou Uwe Excellentie dan ook in de hoogste mate verplicht zijn, indien het U wilde behagen, een exemplaar van de hierboven genoemde nummers tot mijn persoonlijke beschikking te stellen. Met mijn eerbiedigen dank bij voorbaat verblijf ik van Uwe Excellentie, Uw zeer dw [etc.]". (UB Leiden, BPL 2999)

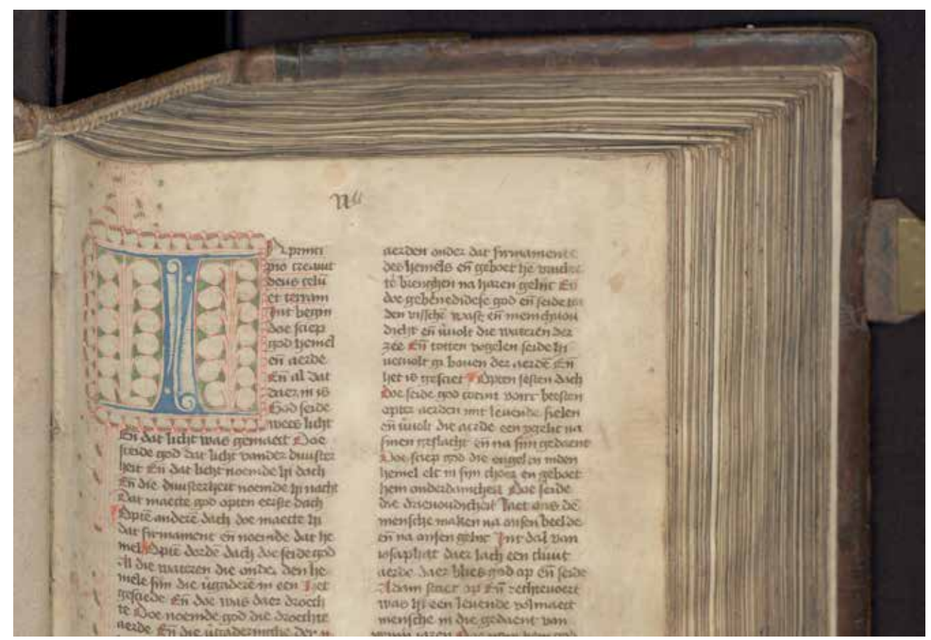

Noordnederlandse historiebijbel, begin van het boek Genesis. UBL, LTK 231, fol. 1 r, detail.

Handschriften in bruikleen

Wanneer het De Vreese duidelijk was waar zich relevante handschriften bevonden, kon hij twee wegen bewandelen om ze onder ogen te krijgen: ofwel proberen ze in bruikleen te ontvangen, ofwel naar de handschriften reizen om ze ter plekke te inspecteren. Aan de eerste optie spendeerde hij veel briefpapier en inkt, en vaak met succes. Daarbij moet opgemerkt worden dat het in menige wetenschappelijke bibliotheek niet ongebruikelijk was om handschriften en oude drukken uit te lenen aan geleerden, ook aan buitenlandse collega's. Pas in de loop van de twintigste eeuw is het uitleenbeleid strenger en strikter geworden. Met de verbreiding van fotografie en digitalisering kwamen er immers meer mogelijkheden tot reproductie beschikbaar.

Regelmatig probeerde De Vreese bezitters ertoe te bewegen om hun middeleeuwse handschriften te deponeren in 'zijn' bibliotheek: tot 1918 was dat de Gentse universiteitsbibliotheek, daarna de Rotterdamse gemeentebibliotheek. En met een afwijzing of een in zijn

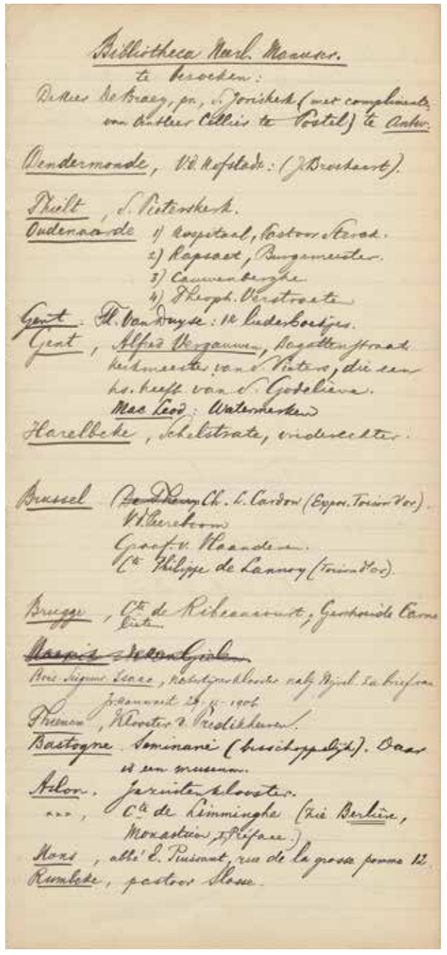

Notitieboek, met o.a. een lijst van nog te bezoeken collecties, ca. 1905. UBL, BPL 3160: 2.

Pronkzaal Kaiserlich-Königliche Hofbibliothek te Wenen in 1906, een jaar later bezocht door De Vreese tijdens zijn studiereis naar Zuid-Duitsland en Oostenrijk. Wien Museum, Online Sammlung 105018.

ogen voortijdige aanmaning tot terugbezorging nam hij vaak geen genoegen, zoals bijvoorbeeld A.A. van Rijnbach bemerkte toen deze namens de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde twee handschriften terugvroeg. De Vreese antwoordt in een brief d.d. 13 maart 1929, met onnavolgbare argumentatie, die evenwel haar uitwerking niet mist:

> Geachte Heer van Rijnbach,
> Om te voldoen aan Uwe aanmaning betreffende de hss. Letterk. 287 en 288 heb ik het laatste alvast laten terugzenden. Ik kan U echter niet verhelen, dat ik daardoor zeer onthand ben. De beide handschriften zijn voor mij eenigszins standaardhandschriften, waaraan ik, vanwege hun volledigheid, andere die mij van elders toekomen, toets. Vandaar dat ik ze steeds hier hield, al ben ik er niet aldoor onafgebroken mee doende.
>
> Niemand is daardoor ontriefd, aangezien niemand ze middelerwijl noodig gehad heeft, anders waren ze immers opgevraagd. Dat handschriften en boeken op hun plaats dienen te staan, alleen maar om daar acte de présence te doen, dat is, naar U mij zeker wel toegeven zult, toch niet het summum van wetenschappelijke economie. Grooter 'liefhebber' van boeken en handschriften dan mijn Wenigkeit kan men, geloof ik, moeilijk zijn. Maar voor mijn part mogen alle bibliotheken verbranden, als hun voorraad alleen moet dienen om het bestaan van 'boekbewaarders' te rechtvaardigen. Het is trouwens nog zeer de vraag, waar boeken en handschriften werkelijk het beste bewaard zijn: op de bibliotheek waaraan zij toebehooren of op die, waaraan zij geleend zijn. In 1870 is van de bibliotheek te Straatsburg alleen overgebleven wat uitgeleend was en in 1914 is hetzelfde gebeurd met Leuven: de vier handschriften daar vandaan, die te mijnen behoeve in de kluis der Universiteitsbibliotheek te Gent lagen, ziedaar alles wat er overgebleven is. Ik durf dan ook te beweren, dat de handschriften die op de Rotterdamsche bibliotheek in bruikleen zijn, op zijn allerminst even veilig en zeker zijn als in hun eigen huis. (UB Leiden, BPL 2999)

Notitieboekje met uitgaven in München tijdens de studiereis van 1907. UBL, BPL 3160: 1.

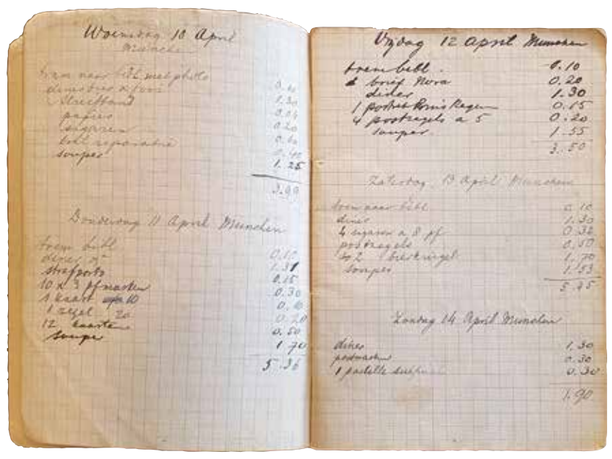

Daarbij vergat De Vreese maar even dat Leiden eerder vier handschriften had uitgeleend aan Leuven, die daar in augustus 1914 verloren waren gegaan toen na Duitse beschietingen de Lakenhal met de daarin gevestigde universiteitsbibliotheek tot de grond toe afbrandde.

Ook F.C. Wieder, bibliothecaris van de Leidse universiteitsbibliotheek (waar de bibliotheek van de Maatschappij sinds 1876 is ondergebracht) haalde bakzeil, toen De Vreese op 16 december 1929 hem vanuit Rotterdam een geprikkelde reactie stuurde, nadat zijn verzoek om een handschrift in bruikleen te ontvangen was afgewezen:

> Waarde Heer Wieder,
> De tijdelijke conservator der Leidsche hss. heeft mij in uw naam een briefje geschreven, dat mij een pijnlijke verrassing is geweest. [...] Hs. letterkunde 231 is, om te beginnen, [...] een doodgewone historie-bijbel zooals er verschillende dozijnen over de verschillende Europeesche bibiliotheken verspreid zijn. Het is ook geen kostbaar hs. uit het oogpunt der kunst, want er staat immers geen enkele miniatuur in, alleen roode lombarden. Ik kan dus niet goed inzien dat er zoo'n groot risico aan het verzenden hierheen zou verbonden zijn. Ik krijg, en ik héb hier hss. en archivalia, met de kostbaarste zegels, niet alleen uit alle hoeken van Holland, maar zelfs uit alle hoeken van Europa. Uit Berlijn, Weenen, Petersburg; Budapest; uit Edinburg heb ik hier 14 hss. gehad, uit Munster heb ik een groote folio-bijbel in 2 delen uit 1478, en ik zou geen hs. uit Leiden kunnen krijgen? Ge zult me toegeven dat het wel wat bar zou zijn. (UB Leiden, BPL 2999)

Studiereizen en het 'photographietoestel'

Toch zijn er bibliotheken die voet bij stuk hielden. En daarnaast is het nu eenmaal zo: hoe groter de collectie handschriften des te meer loont het de moeite om zelf op pad te gaan. En als er collecties zijn waarover publicaties en correspondenten onvoldoende informatie verschaffen, is een studiereis langs instellingen en particulieren in dezelfde regio eigenlijk de enige optie.

In de periode 1902-1911 wist De Vreese het zo te organiseren dat hij elk jaar weken achtereen op handschriftenjacht kon gaan, met subsidies van de Belgische en Nederlandse overheid. Alleen al in 1902 was hij in totaal 112 dagen op pad in België en Nederland, onderzocht er zevenhonderd handschriften, waarvan meer dan vijfhonderd uitvoerig beschreven werden, blijkens zijn brief aan de Minister van Binnenlandsche Zaken en Openbaar Onderwijs te Brussel, van 10 februari 1903 (Gent UB, 4113, dl. 1, f. 415-451). Buiten de twee 'basislanden' doorkruiste hij Frankrijk, Italië, Spanje, Denemarken, Zweden, Zwitserland, Oostenrijk-Hongarije, Duitsland, Polen en Rusland. Trouw bracht hij verslag uit van zijn expedities, zoals in zijn brief van 25 maart 1911 aan de Minister van Binnenlandse Zaken te 's-Gravenhage:

> Excellencie!,
> Bij dezen heb ik de eer U aan te bieden een beknopt verslag van de onderzoekingen, die ik in den loop van de jaren 1909 en 1910 ten behoeve mijner Bibliotheca Neerlandica Manuscripta heb ingesteld.

Vroege foto van handschrift UB Leiden, LTK 343, verbrand in Leuven, augustus 1914. UBL, BNM Specimina.

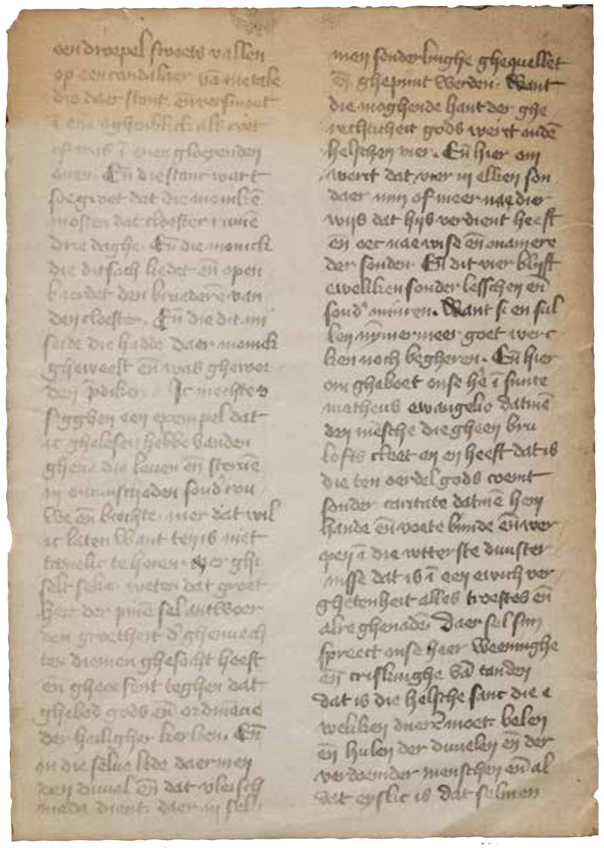

Camera met omkeerprisma, begin twintigste eeuw. UBL, Prentenkabinet.

In 1909 heb ik mij ten doel gesteld de bibliotheken van Elzas-Lotharingen, Zwitserland en Tirol te onderzoeken; daaraan heb ik vastgeknoopt een aanvullingsreis, als het zoo heeten mag, in Noord-Italië.

In 1910 ging de tocht naar Rusland, over den noordoostelijken hoek van Duitschland; op den terugtocht bezocht ik nog enkele bibliotheken in Oostenrijksch Polen. Om het overzicht te vergemakkelijken, zal ik dit verslag in twee afdeelingen verdeelen, overeenstemmende met de beide reizen. Als naar gewoonte, vermeld ik de bezochte bibliotheken en andere inrichtingen in alfabetische volgorde. (UB Leiden, BPL 2999).

Volgt per bibliotheek een korte beschrijving van de vondsten. In 1909 werden 23 buitenlandse instellingen bezocht (in de spelling van De Vreese): Bazel, Universiteitsbibliotheek – Chur, Kantonsbibliothek, Bischöfliches Archiv – Colmar, Stadtbibliothek – Constanz, Stadtbibliothek, Gymnasialbibliothek – Einsiedeln, Stiftbibliothek – Frauenfeld, Thurganische Kantonsbibliothek – Freiburg (i.d. Schweiz), Universiteitsbibliothek – S. Gallen, Stiftsbibliothek, Vadianische bibliothek – Genève, Bibliothèque de la ville et de l'université – Lausanne, Bibliothèque cantonale – Luzern, Kantonalbibliothek, Burgerbibliothek – Metz, Stadtbibliothek – Milaan, Bibliotheca Trivulziana – Mülhausen (Elzas), Bibliothèque de la Société industrielle – Neuchâtel, Bibliothèque de l'Université – Schlettstadt, Stadt bibliothek – Trient, Biblioteca Civica – Verona, biblioteca Communale – Zürich, kantonalbibliothek, Stadtbibliothek.

In de reisbagage van De Vreese bevond zich vanaf 1908 ook een fotocamera – nadat de Koninklijke Vlaamsche Academie op zijn voorstel had besloten tot de aankoop van een 'photographie-toestel met omkeerprisma, waarmede dus niet alleen negatieve beelden op glas, maar ook positieve beelden rechtstreeks op papier kunnen gemaakt worden', aldus haar *Verslagen en mededeelingen* uit 1907:

> Volgens de bedoelingen van den voorsteller en van het Bestuur, zal dit toestel ter beschikking gesteld worden van ons geacht medelid Prof. Dr. W. de Vreese, om op zijne reizen ten behoeve van zijn Bibliotheca Neerlandica Manuscripta alle handschriften, die niet naar Gent in bruikleen gezonden worden, en later ook dezulke, waarmede dit wél het geval is, in hun geheel op papier te photographeeren. Op deze wijze zal het Dr. W. de Vreese mogelijk zijn, ook in landen die niets uitleenen, te weten Rusland, Frankrijk en Engeland, een volledig en betrouwbaar materiaal voor zijn reuzenwerk te verzamelen, aangezien met dit toestel op een uur tijds ongeveer 30 photo's kunnen gemaakt worden. Alle door Dr. de Vreese te maken photographieën blijven vanzelf het eigendom der Academie. (p. 952-954).

In de *Verslagen en mededeelingen* uit 1912 en 1914 zijn twee lijsten gepubliceerd met in totaal 72 handschriften die compleet gefotografeerd waren, bewaard in instellingen te (1) Amsterdam, Antwerpen, Basel, Berlijn, Brussel, Dresden, Florence, 's-Gravenhage, Groningen, Hamburg, Krakau, Leipzig, Londen, Milaan, München, Nijmegen, Perk (bij Leuven), Sint-Petersburg, Pommersfelden, Reckheim, Rolduc, Sankt-Gallen, Stuttgart, Tilburg, Trier, Uden, Uppsala, Weimar, Wenen – en (2) Amsterdam, Antwerpen, Brussel, Elbing, Keulen, Krakow, Parijs, Sint-Petersburg. Deze fotosets bevinden zich nog steeds in Gent. Ook de Gemeentebibliotheek Rotterdam beschikte over een 'ultra-modern apparaat' waarmee De Vreese Leidse handschriften wilde fotograferen, want 'dat kost daar te Leiden te veel geld' (brief aan Leiden UB, F.C. Wieder, 7 juli 1924, BPL 2999).

Besluit

De studie van de Middelnederlandse taal- en letterkunde berustte eind negentiende eeuw op een smalle basis: nog geen duizend handschriften waren bekend in de neerlandistiek. Er was veel aandacht voor ridderromans, maar nauwelijks voor geestelijk proza, dat het leeuwendeel bleek uit te maken van de handschriftelijke bronnen, zo wezen De Vreese's zoektochten uit. De kwaliteit van de tekstedities was niet zelden ondermaats. Menige tekstuitgave toonde een onkritische omgang met taalvormen uit verschillende handschriften die zonder goede verantwoording nu eens werden dooreengemengd dan weer genormaliseerd in de gedrukte tekst, soms zelfs *verschlimmbessert* of mislezen. Met nadelig gevolg voor de woordenboeken en taalstudies die zich mede op dit soort geconstrueerd Middelnederlands baseren. De Vreese zelf had aan het begin van zijn carrière de les geleerd, in 1892, toen bij een prijsvraag van de Koninklijke Vlaamsche Academie de jury kritiek uitte op zijn ingezonden proeve van klankleer in de werken van Jan van Ruusbroec. Deze klankleer baseerde zich op de gedrukte tekst in de editie-Davids, een taalkundig amalgaam zonder beredeneerde keuze voor de oudste of beste handschriften. Het was voor De Vreese een aansporing om op zoek te gaan naar de overgeleverde Ruusbroec-handschriften. Hij vond er uiteindelijk ruim 300; in zekere zin vormen ze de kern van zijn Bibliotheca Neerlandica Manuscripta.

In zijn werk demonstreerde De Vreese het belang van de geschreven tekstdrager voor het begrip van de tekst, en dus het nut van de codicologie voor de filologie. Daardoor is hij van grote betekenis geweest voor de studie van de middeleeuwse tekstcultuur. Vanaf de jaren 1960 zou Wytze Hellinga hetzelfde doen voor het oude gedrukte boek. Ook in hun onvoltooide staat zijn de bouwstoffen van De Vreese's Bibliotheca Neerlandica Manuscripta nog steeds van waarde voor de medioneerlandistiek. En niet alleen als het gaat om informatie over handschriften die inmiddels zijn zoekgeraakt of verloren gingen door oorlogsgeweld. Diverse publicaties steunen in meer of mindere mate op zijn documentatie, onder andere over Middelnederlandse handschriften bewaard in Oost-Europa, over handschriftencollecties in middeleeuwse kloosters en semi-religieuze gemeenschappen, over berijmde gebeden, preken, sproken en rijmspreuken. Inmiddels zijn in Leiden nieuwe gebruiksmogelijkheden geschapen, dankzij de invoer van gegevens uit de mappen en kaartindexen in een database en de digitalisering van alle handschriftbeschrijvingen en correspondentie. Mogelijkheden die momenteel onder meer benut worden in een Utrechts onderzoek naar meertaligheid in handschriften uit middeleeuws Vlaanderen. Zonder gereis is veel informatie direct en vrijelijk beschikbaar via het internet:

http://hdl.handle.net/1887.1/item:1912910 [*mappen BNM*]
http://hdl.handle.net/1887.1/item:1887455 [*Correspondentie-De Vreese*]
https://bnm-i.huygens.knaw.nl [*database*]

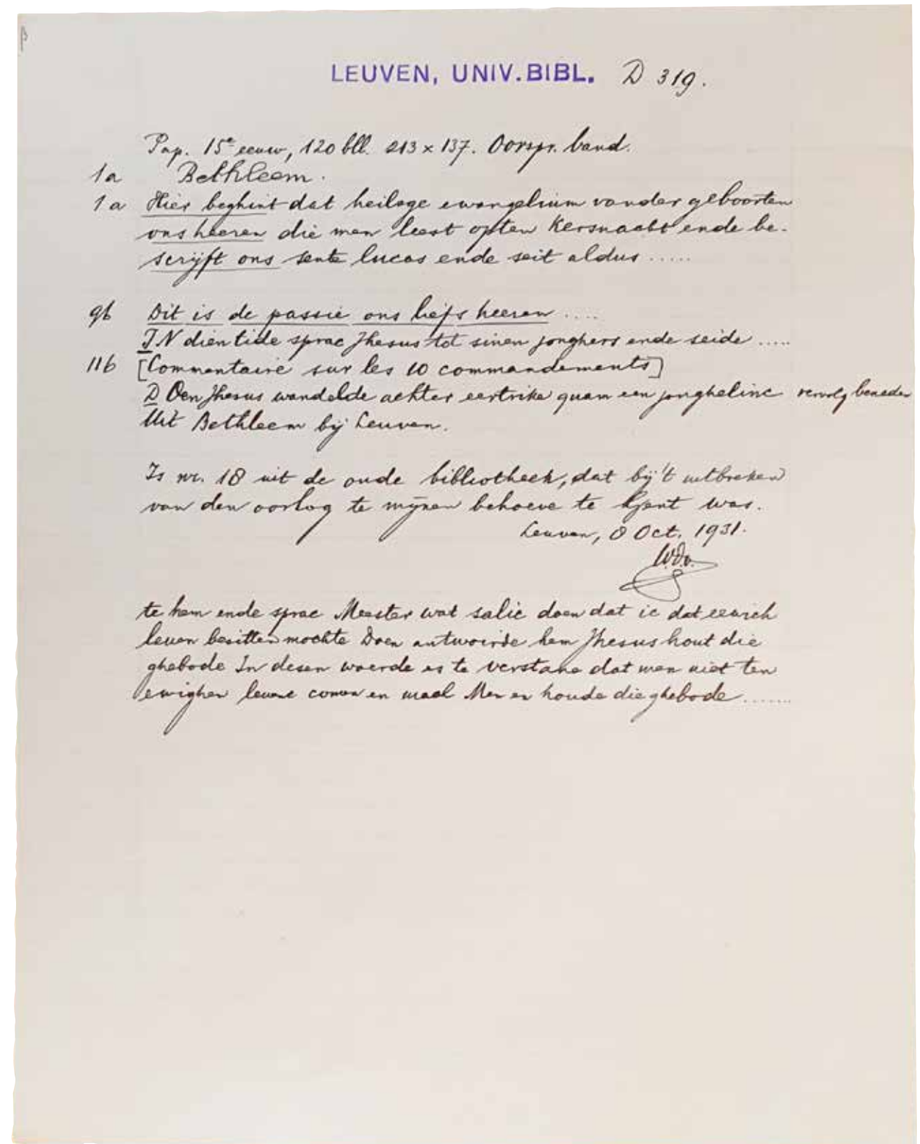

LEUVEN, UNIV. BIBL. D 319.

Pap. 15e eeuw, 120 bll. 213 x 137. Oorspr. band.
1a Bethleem.
1a Hier beghint dat heilige ewangelium vander geboorten onsheren die men leest opten kersnacht ende beserijft ons sente lucas ende seit aldus .....
9b Dit is de passie ons heefs heeren ....
11b IN dien tijde sprac Jhesus tot sinen jonghers ende seide .....
[Commentaire sur les 10 commandements]
D Oen Jhesus wandelde achter eerstrike quam een jongheline vandy beseden uit Bethleem bij Leuven.

Is nr. 18 uit de oude bibliotheek, dat bij 't uitbreken van den oorlog te mijnen behoeve te Gent was.
Leuven, 8 Oct. 1931.

te hem ende sprac Meester wat salic doen dat ic dat eerich leven besitten mochte Doen antwoirde hem Jhesus hout die gheboede In desen woerde es te verstane dat men niet ten ewigher leune comen en mach Men en houde die gheboede .....

BNM-beschrijving van handschrift Leuven UB, D 319: gered in 1914 dankzij uitlening aan De Vreese, maar alsnog verbrand in mei 1940. UBL, BNM 480.

Javaanse reisverhalen in wetenschappelijke, Leidse context

Correspondentie en cartes-de-visite uit de Bijzondere Collecties

Judith E. Bosnak

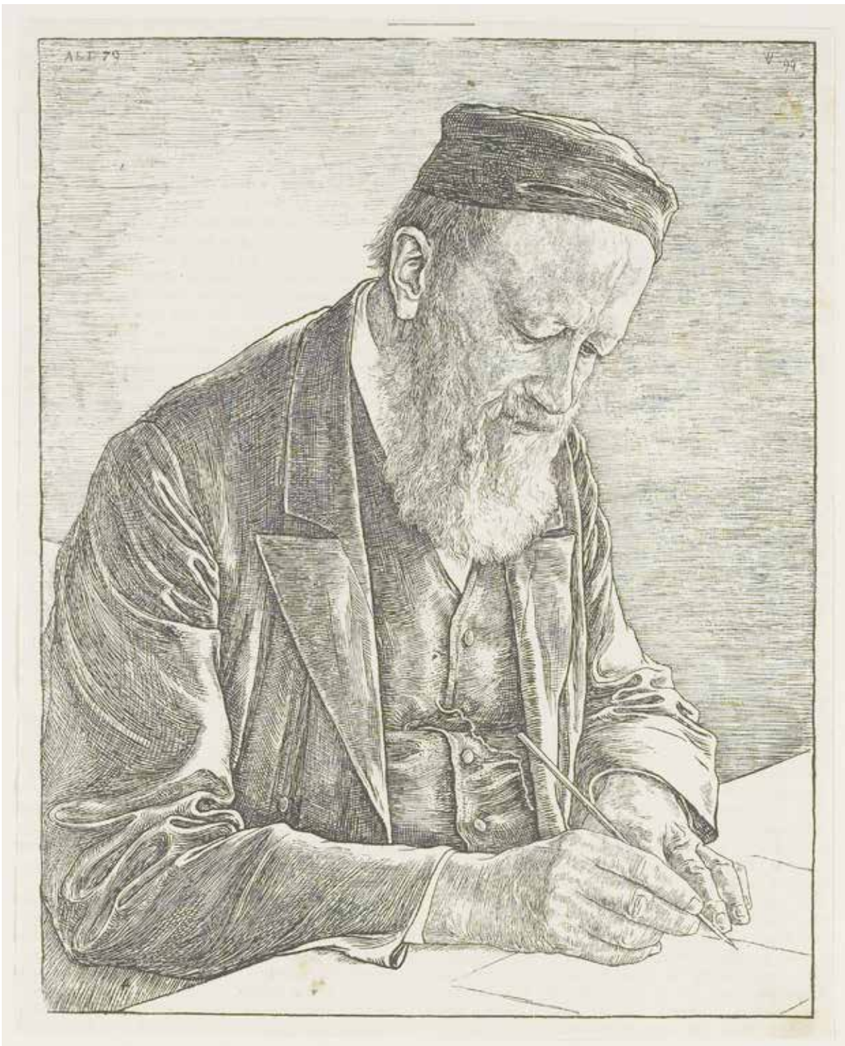

Pieter Johannes Veth bleef tot op hoge leeftijd doorwerken, ook na zijn pensioen in 1885. Deze schets is gemaakt in 1894, een jaar voor zijn overlijden door kunstschilder Jan Veth, een neef.

Alle afbeeldingen bij dit artikel: UBL, KITLV.

rechterpagina
Tjondronegoro draagt hier zijn kris op 'beleefde' wijze met 'het handvat tegen den rug zoodanig, dat het uiteinde eenigszins uitsteekt onder den linkerarm.' De verdere pose, ten voeten uit en leunend tegen een neoclassicistische pilaar, is geheel volgens de richtlijnen van 'gracieuze' *cartes-de-visite* opnamen. Woodbury & Page 1862.

Twee heren, genaamd Pieter Johannes Veth en Radèn Mas Arjo Tjondronegoro, deelden hun passie voor het vreemde woord en voor het eiland Java. Ze schreven ieder een boek over Java en legden lijsten met leenwoorden aan. De één was een Leidse hoogleraar, de ander een Javaanse regent. Zonder dat de heren elkaar ooit ontmoet hadden, vond kruisbestuiving plaats en kwam een overzeese dialoog op gang.

Veth verwees in zijn driedelige werk *Java* (1875-1882) veelvuldig naar Tjondronegoro's reisverhaal *Lampah-lampahipoen Poerwolelono*, 'De Reizen van Poerwolelono' (1865-1866). Tjondronegoro op zijn beurt becommentarieerde het eerste deel van Veth's magnum opus. Dat ging zo:

> [Pieter Johannes Veth, 1875]: Geen Javaan gaat, zelfs in den diepsten vrede, geheel ongewapend. Een kris, in den gordel gestoken of aan een daarvoor bestemden riem (anggar) hangend, is zijn onafscheidelijke medgezel. Men draagt de kris […] aan de linkerzijde, zoodat men het handvat het gereedst met de rechter grijpen kan.[1]

> [Radèn Mas Arjo Tjondronegoro, 1881, 'Aanteekeningen' op het voorgaande]: Volgens de Javaansche gebruiken wordt de kris altijd in den gordel gestoken […] De kris gestoken in een riem aan de linkerzijde is reis- of oorlogsdracht […] Draagt men een kris in een riem, dan mag men niet bij een meerdere verschijnen, omdat dit niet beleefd is. In den tegenwoordige tijd wordt […] van dezen regel veelal afgeweken, en […] dragen de meeste regenten de kris in een riem, omdat het zoo gemakkelijker is om op een stoel te zitten en achterover te leunen.[2]

Op reis of tijdens oorlog wordt de kris dus links gedragen, terwijl deze in tijden van vrede doorgaans rechts (dus minder 'pakklaar') gedragen wordt. Op een staatsieportret van regent Tjondronegoro (1837-1885) uit 1867 valt de 'beleefde' vorm van het dragen van een kris terug te zien: 'ingestoken ter rechterzijde met het handvat achter den rechterarm in schuins afloopende richting, met het uiteinde aan den linkerrug'.[3] De 'reisdracht' moet hem echter ook vaak gekenmerkt hebben als schrijver van reisverhalen. Met hoogleraar P.J. Veth (1814-1895) kwam hij in contact door in 1878 een brief te schrijven naar de Universiteit Leiden:

> Van het werk getiteld *Java* van Professor Veth, heb ik het eerste deel tot blz 672 gelezen, ik moet ter zijner eere bekennen, dat het een uitstekend werk is. Ik ben er verbaasd over, hoe hij zich zoo op de hoogte heeft kunnen stellen van Java, een eiland waar hij nooit geweest is.[4]

Tjondronegoro merkt bescheiden op dat hij kanttekeningen heeft gemaakt bij de 'zeer weinig fouten' die hij heeft kunnen ontdekken en dat hij deze graag met de professor zou willen delen. Maar hij vraagt zich af of Veth er van gediend zal zijn dat 'zijn werk door een leek beoordeeld wordt'. Een nieuwe brief van Tjondronegoro, gedateerd 6 november 1879 – ditmaal direct aan Veth gericht – doet vermoeden dat er vanuit Leiden positief gereageerd is op het voorstel van de regent:

> In mijn leege uren, heb ik […] aanteekeningen gemaakt, die ik bij deze de vrijheid neem U aan te bieden waarbij ik evenwel uitdrukkelijk wensch te doen uitkomen, dat die niet gemaakt zijn om uwen arbeid te critiseeren, doch om indien u zulks noodig en nuttig mocht vinden, te dienen voor een eventuëele tweede druk. Als zoodanig zal het mij aangenaam zijn wanneer U deze aanteekeningen als uw eigen wilt beschouwen, met de vrijheid om daarvan al of geen gebruik te maken.[5]

Het bewijs dat Veth de aantekeningen van Tjondronegoro serieus nam, volgt anderhalf jaar later. In de *Bijbladen* van het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* verschijnen Tjondronegoro's 'Aanteekeningen op het eerste deel van Java, geographisch, ethnologisch, historisch'. Het gaat om ruim twintig pagina's met nauwkeurige verbeteringen waaronder het commentaar op de kris (uit het hoofdstuk 'Huiselijk en maatschappelijk leven').

Als we er dat eerste deel van Veths *Java* op naslaan – over geografie en etnografie van het eiland – blijkt dat hij al enkele jaren op de hoogte was van de kundigheid van de regent van Koedoes. Herhaaldelijk verwijst hij naar een Javaanstalig reisverhaal geschreven door Tjondronegoro alias Poerwolelono. Bijvoorbeeld in een paragraaf over (het gebrek aan) talenkennis op Java constateert Veth dat slechts een beperkt aantal mensen het Nederlands beheerst, waardoor de 'Europeesche beschaving' voor veel 'inlanders' ontoegankelijk blijft. Tjondronegoro blijkt een lichtend voorbeeld op het pad naar hogere ontwikkeling:

> Intusschen […] moet men inzonderheid dankbaar zijn als bekwame inlanders, die zelven zich op de hoogte der Europeesche beschaving hebben gesteld, door populaire geschriften hunne landgenooten willen voorlichten en met eene betere leesstof beschenken dan gewoonlijk te hunner beschikking staat. De regent van Koedoes heeft door het verhaal zijner reizen over Java, onder den naam van Poerwå Lelånå in het licht gezonden, daarvan een uitstekend voorbeeld gegeven, en zich daarin niet alleen kundig en verlicht, maar ook een voorzichtig en bezadigd man betoond.[6]

Zo was de cirkel rond. Edelman Tjondronegoro schreef – onder de schuilnaam Poerwolelono – het boek *De reizen van Poerwolelono*, dat door Veth werd aangemerkt als lezenswaardig. Tjondronegoro op zijn beurt was geïnteresseerd in Veth's encyclopedische uitgave *Java*. Beide boeken waren van invloed op 'wetenschappelijke' reizen door Java in de laatste decennia van de negentiende eeuw, omzwervingen zowel in denkbeeldige als letterlijke zin. Van beide boeken werd een tweede, herziene versie uitgegeven. In deze bijdrage staat de dialoog tussen Tjondronegoro en Veth centraal in samenhang met de Leidse wetenschappelijke tradities en Bijzondere Collecties. In hoeverre was er ruimte voor een Javaanse stem binnen de gelederen van de academie?

Eigentijdse verhalen en portretten

Als de Javaan na hard werken thuiskomt heeft hij behoefte aan een goed boek – dat 'voorkomt ledigheid van gedachten', aldus Poerwolelono in zijn voorwoord van *De reizen*. Met de heldhaftigheden van koningen in lang vervlogen tijden moet het maar eens afgelopen zijn; daar is al genoeg over geschreven. Wat ontbreekt zijn eigentijdse verhalen die kunnen bijdragen aan 'bloei van de literatuur'.[7] Om die te verzamelen besluit de edelman zelf op pad te gaan. Per koets, boot, trein en te paard legt hij meer dan vijfduizend kilometer af. Hij vat zijn ervaringen in literaire vorm, gecomponeerd in vier reisbeschrijvingen. Hij schrijft over het fraaie landschap, over de steden en tempels die hij aandoet en over de zeden en gewoonten van de mensen die hij op reis tegenkomt.

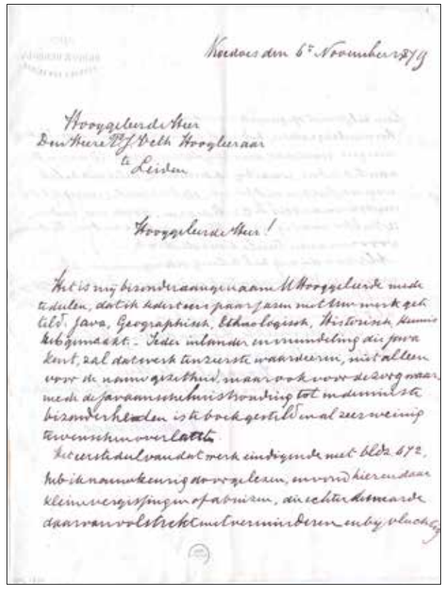

Brief van Tjondronegoro aan Veth, 6 november 1879.

Tjondronegoro's opmerkelijke idee om te schrijven over het heden in plaats van het verleden bleek succesvol. Het boek, in velerlei opzichten baanbrekend, representeert de geboorte van een nieuw genre binnen de Javaanse literatuur: het reisverhaal. Vernieuwend was de 'journalistieke' manier van vertellen in de ik-vorm, waarbij de

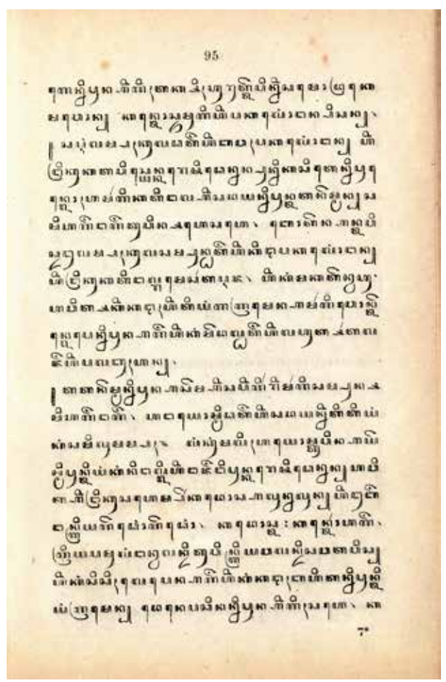

Een pagina uit het reisverhaal van Tjondronegoro gedrukt in het zogenaamde 'kraton-schrift', destijds beschouwd als het mooiste type handschrift. De drukletter was in gebruik tot ongeveer 1925 en werd geleidelijk vervangen door de Latijnse drukletter.

Een zogenaamd poststation aan de 'Groote Postweg' waar gehuurde paarden gewisseld konden worden. Tjondronegoro reisde langs grote delen van deze weg die het eiland over de gehele lengte doorkruiste. Woodbury & Page vóór 1880.

auteur proza gebruikte terwijl poëzie op dat moment gangbaar was. Bovendien verscheen het werk als een van de eerste Javaanstalige boeken in druk – in Javaanse drukletter – in plaats van als handgeschreven manuscript.

De eerste editie van *De Reizen* kwam uit rond de dertigste verjaardag van de schrijver. Het was de periode waarin hij zich tenminste tweemaal liet fotograferen in zijn hoedanigheid als geletterde Javaanse edelman: in vol ornaat met een kris op de rug en met een boek in de hand. Zou het een exemplaar van zijn eigen boek geweest zijn?

Tjondronegoro V groeide op in een vooraanstaande adellijke familie, afkomstig uit de kuststreek van noord-oost Java. Dankzij de opvoeding zoals die gebruikelijk was onder de elite raakte hij al op jonge leeftijd vertrouwd met Javaanse boeken, manuscripten en literaire tradities als filosofie en het wajangspel, en leerde hij traditionele vaardigheden als lezen en schrijven in het Javaans en het reciteren van de Koran in het Arabisch. Daarnaast kregen Tjondronegoro en zijn drie broers ook een westerse scholing. Vader Tjondronegoro IV, regent van Demak, huurde Europese privédocenten in voor gedegen westers onderwijs aan huis. In 1858 begon de jonge Tjondronegoro V als regent op zijn post in de stad Koedoes en vanaf 1880 in Brebes.

Op het moment dat *De Reizen* verscheen, was de wereldwijde rage van *cartes-de-visite* in volle gang. De Javaanse elite nam hieraan, naar Europees voorbeeld, gretig deel. Het betrof studioportretten, geplakt op stevig karton in handzaam formaat (circa 11 x 6,5 cm), die dienstdeden als een soort visitekaartje en driftig werden uitgewisseld, persoonlijk en via correspondentie. Een fotografisch handboek uit 1862 omschreef de kleine portretten als volgt:

> Arranged in Photographic Albums they [the *Cartes de Visite*] grace the parlors of all who profess to keep pace with the fashion of the hour, and they have almost become the text-book of our personal friends, as indeed they are when well filled with beautiful specimens of the art.[8]

Zo werd een verzameling van *cartes-de-visite* in speciale insteekalbums het prestigeobject van de salontafel, in Parijs, Londen, New York, Batavia en waarschijnlijk ook in de regentenwoningen van Koedoes en Brebes. Gepatenteerd door de Fransman Disdéri in 1854 had dit fenomeen Java bereikt via het Britse fotografen-duo Woodbury & Page. Zij waren actief in Nederlands-Indië van 1857 tot 1863 en hun firma bleef er, onverminderd succesvol, tot circa 1890. Reizend door de archipel maakten ze studio-opnamen van de lokale bevolking, die zij verkochten in hun fotowinkels als 'souvenirs de voyage', veelal in *carte-de-visite* formaat. Zo werden talloze zogeheten 'typen' vastgelegd op de gevoelige plaat; stereotiepe, anonieme portretten in karakteristieke poses van bijvoorbeeld de Javaanse bediende, de Chinese marskramer, de koetsier, de danser en ook van een inheemse regeringsfunctionaris als de regent.[9]

In de ogen van de Europeaan, die zich superieur achtte op de ladder van beschaving, hadden de inwoners van het eilandenrijk nog een lange weg naar ware 'civilisatie' af te leggen. De naamloze inheemse individuen – gereduceerd tot 'volkstypen' – weerspiegelden de sociale verhoudingen binnen de koloniale samenleving. De 'exotische' plaatjes werden los verkocht – meestal zonder dat degene die poseerde daarvan op de hoogte was – maar ook als verzameling in commerciële albums die vaak door terugkerende Indiëgangers naar Nederland werden meegeno-

Tjondronegoro op dertigjarige leeftijd met boek in de hand en zijn kris op 'beleefde' wijze 'ingestoken ter rechterzijde' met het 'uiteinde aan den linkerrug.' Woodbury & Page, 1867.

men. Ook elders in de wereld waren deze *carte-de-visite* 'typen' uit Nederlands-Indië een gewild verzamelobject. Vandaag de dag vormen ze het tastbare bewijs van de heersende evolutionaire denkbeelden die aanwezigheid van de koloniale overheerser legitimeerden.[10]

De afdeling Bijzondere Collecties van de Universitaire Bibliotheken Leiden herbergt – naast het Javaanstalige reisverhaal van Tjondronegoro en de Nederlandstalige brieven van Tjondronegoro aan Veth – een serie van *cartes-de-visite* met staatsieportretten van de edelman en zijn familie, rond 1867 gemaakt door Woodbury & Page. Ook in commerciële Woodbury & Page-albums uit de collecties van het Rijksmuseum Amsterdam treffen we de Tjondronegoro's aan, veelal zonder naamsvermelding, te midden van afbeeldingen van andere leden van de elite, van rijstvelden, vulkanen, suikerfabrieken en de sociëteit.

Dat de edelman ervan hield om foto's te verzamelen, komt naar voren in zijn correspondentie met Veth. Ter afsluiting van een brief van 5 maart 1882 schrijft hij: 'Hiernevens bied ik U mijn portret aan, en het zal mij hoogst vereerend zijn een van U in mijn bezit, als aandenken van den eerste geschiedkundige schrijver van mijn land, te mogen hebben.'[11] Of een portret van Veth ooit Tjondronegoro heeft bereikt is lastig te achterhalen. Maar het is goed mogelijk, aangezien de hoogleraar net als zijn collega's graag foto's uitwisselde.

Aaneenschakeling van legenden

In de 'Voorrede' van zijn driedelige boek *Java* legt Veth uit wat hij met zijn werk beoogt: 'Wanneer ik in één woord moest uitdrukken wat ik mij heb voorgesteld te

Tjondronegoro V – uiterst rechts – en zijn drie broers in traditionele Javaanse kleding; allen (toekomstige) regenten. De enscenering doet denken aan een herengezelschap in een Victoriaanse rooksalon, zij het met een 'exotische' twist. Woodbury & Page, circa 1867.

***Carte-de-visite* van een koetsier te Batavia. Woodbury & Page circa 1870.**

De regent van Koedoes met zijn vrouw Radèn Adjeng Mening, een dochter van de vorst Mangkoenegoro IV van Soerakarta, en hun zoontje Soemito in vol ornaat. Woodbury & Page 1867.

rechts
Soemito op ongeveer zesjarige leeftijd. Volgens reiziger M.T.H. Perelaer hanteerde het kind 'lepel, mes en vork met eene handigheid, die menige zesjarige knaap, volbloed Europeaan, hem benijden zou,' *Twaalf honderd palen door Midden Java* (1868). Woodbury & Page, circa 1866.

leveren, dan zou ik daarvoor geen beteren term weten te kiezen, dan het Engelsche "a Standard-work."' Hij is zich bewust van mogelijke tekortkomingen: 'Een groot gebrek kleeft in ieder geval aan dit werk, dat het mij onmogelijk was weg te nemen: het is de vrucht van boekenstudie, niet van eigen aanschouwing.' Maar vol zelfvertrouwen voegt hij toe: 'Ik ben mij bewust dat ik er geene moeite en zorgen aan gespaard heb, en dat ik de eerste ben die er naar gestreefd heeft, een algemeen samenhangend overzicht te geven van hetgeen wij thans van Java kunnen weten.'[12] *Java* zou Veths bekendste boek worden.

Als Leids hoogleraar (vanaf 1864 verbonden aan de Rijksinstelling voor ambtenaren van de koloniale dienst en vanaf 1877 aan de Universiteit) was Veth inmiddels een vermaard Indiëkenner met een indrukwekkende hoeveelheid publicaties op zijn naam. *Java* is deels opgezet als een ooggetuigenverslag waardoor de illusie van een reisverhaal wordt gewekt. Met zinsneden als 'Wij verlaten thans de kusten en wenden ons naar het binnenland',[13] of 'Bij paal 9 verlaten wij den grooten weg' volgen we gids Veth, 'al is onze reis slechts een denkbeeldige.'[14]

Veth zal blij verrast zijn geweest bij het ontvangen van Tjondronegoro's aanvullingen op het eerste deel van zijn encyclopedische 'reisverslag'. Wereldwijd ontstond binnen de etnologie steeds meer aandacht voor veldwerk dat het onderzoek van zogenaamde 'kamergeleerden' moest complementeren of zelfs vervangen. Dat de hoogleraar uiterst geïnteresseerd was in meer aantekeningen van zijn Javaanse commentator, kunnen we indirect opmaken uit Tjondronegoro's woorden in de eerder aan-

gehaalde brief van 5 maart 1882. Opmerkelijk zijn de beweegredenen die de regent aanvoert – beleefd en haast nederig – om Veth's verzoek van de hand te wijzen:

> Wat betreft het tweede deel van uw werk, is het mij niet mogelijk daarop aanteekeningen te maken, daar de door Javanen beschreven geschiedenis van Java uit eene aaneenschakeling van legenden bestaat, wier historische grond allicht beter door een niet Javaan dan door een Javaan begrepen wordt.[15]

Een beleefde afwijzing dus, maar waarom? Wat zou Tjondronegoro gedreven hebben om niet op dit verzoek in te gaan, terwijl hij bij het eerste deel juist het initiatief had genomen? Uit zijn eigen reisverhaal kunnen we opmaken dat hij wel degelijk interesse had in geschiedenis. Was het onwetendheid of had het misschien te maken met de heersende, ongelijke machtsverhoudingen? Het blijft gissen.

Het 703 pagina's tellende tweede deel van *Java* was met twaalf hoofdstukken volledig gewijd aan de Javaanse geschiedenis (van 'oudste berichten' tot 'het nieuwe stelsel'). Waar Tjondronegoro zeer overtuigend autoriteit opeiste met zijn aantekeningen op Veths geografische en etnografische beschrijving van Java (met hoofdstukken variërend van thema's als 'Plantbekleeding' tot 'Voorkomen en karakter der bevolking' tot 'Middelen van bestaan'), waagde hij zich niet aan kritiek op het onderdeel 'Geschiedenis'. De woorden van Veth in zijn eerste deel, in het hoofdstuk 'Talen en Literatuur', waren wat dat betreft beslist al geen aanmoediging geweest. Tjondronegoro had zich daar – wijselijk? – van commentaar onthouden. Veth had geschreven:

> Aan den Javaan ontbreekt alle zin voor historische waarheid. Alle gewichtige gebeurtenissen worden verklaard uit het rechtstreeksch ingrijpen van bovenaardsche machten, en het leven van alle historische personen wordt met de ongerijmdste wonderverhalen, de wildste voortbrengselen eener teugellooze verbeeldingskracht doorvlochten. De chronologie verkeert doorgaans in schromelijke verwarring, en de Javaanse kronieken [*babad*] zijn voor de geschiedenis van Java zelf schier geheel onbruikbaar.[16]

De scheidslijn tussen de 'poëtische' en de 'historische' literatuur is volgens de hoogleraar moeilijk vast te stellen, temeer omdat ook historie in versmaat wordt geschreven. Volgens Veth beschouwt de Javaan zijn epische verhalen als geschiedenis, waardoor 'de geschiedenis zelve een voortdurend epos' wordt. Tjondronegoro's argumenten dat de geschiedenis van Java uit een 'aaneenschakeling van legenden' bestaat, sluiten hierbij aan. Hij legt uit in zijn brief van 5 maart hoe de 'babads' [kronieken] tot stand komen: de vorst gelast zijn *tjarik* [hofschrijver] om

> de gebeurtenissen onder zijn bestuur of onder dat zijner voorgangers voorgevallen, op schrift te stellen. Die tjarik maakt voor zoo verre hij zijn eigen geheugen niet kan raadplegen, gebruik van de aanteekeningen van vroegere zijner collega's; alles wordt op de voor den vorst meest aangenaame wijze in schoone bewoordingen verhaald waarbij de fantaisie eene groote rol speelt.[17]

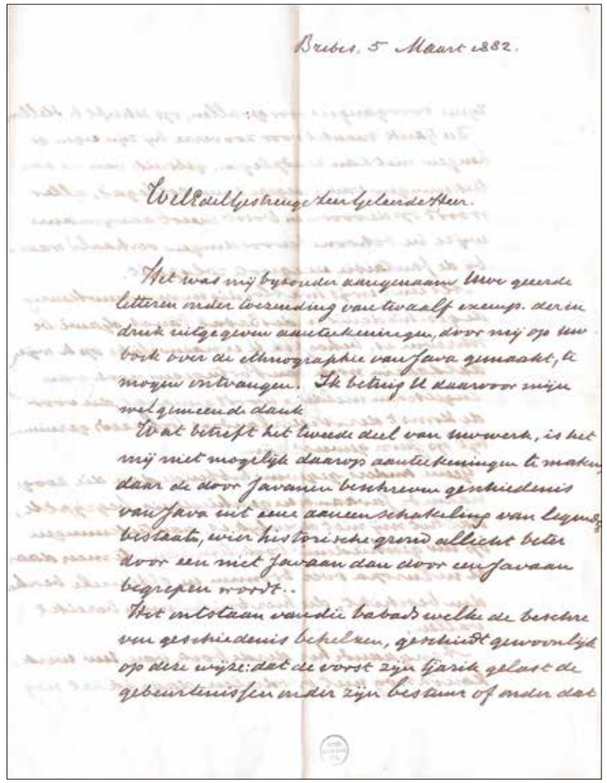
Brebes, 5 Maart 1882.

WelEdelgestrenge heer Geleerde Heer.

Het was mij bijzonder aangenaam Uwe geerde letteren met toezending van twaalf exemp. der in druk uitgegeven aanteekeningen, door mij op Uw boek over de ethnographie van Java gemaakt, te mogen ontvangen. Ik betuig U daarvoor mijne welgemeende dank.
Wat betreft het tweede deel van uw werk, is het mij niet mogelijk daarop aanteekeningen te maken, daar de door Javanen beschreven geschiedenis van Java uit eene aaneenschakeling van legenden bestaat, wier historische grond allicht beter door een niet Javaan dan door een Javaan begrepen wordt.
Het ontstaan van die babads welke de beschre van geschiedenis bevatten, geschiedt gewoonlijk op deze wijze: dat de vorst zijn tjarik gelast de gebeurtenissen onder zijn bestuur of onder dat

Brief van Tjondronegoro aan Veth, 5 maart 1882.

Blijkbaar staat de 'verbeeldingskracht' en 'fantaisie' van de Javaan een gedegen geschiedschrijving in de weg als we beide heren moeten geloven. Gezien de aandacht voor westers onderwijs bij de Tjondronegoro's thuis, is het niet verwonderlijk dat de opvattingen van de edelman raken aan Europese, wetenschappelijke parameters aangaande geschiedenis en waarheidsvinding. Een monumentale tekst als de *Babad Tanah Djawi,* 'verhalen uit het verleden van het Javaanse land', wijst de regent dan ook af als bron om het verleden te duiden:

> Als een bewijs hoe slordig en onnauwkeurig de geschiedenis in de Babad Tanah Djawi beschreven is, behoef ik U er nauwelijks op te wijzen, dat daarin noch van Portugezen noch van Engelschen melding wordt gemaakt, die voor de komst der Nederlanders toch reeds geruimen tijd op Java geweest zijn.[18]

Afwezigheid van buitenlandse overheersers (behalve de Nederlanders) zou volgens Tjondronegoro wijzen op historische dwaling. De *Babad Tanah Djawi* – waarvan verschillende versies circuleerden vanaf de achttiende eeuw – beschrijft de genealogie van Javaanse koninkrijken. Deze verhalen werden steeds aangepast aan de veranderende omstandigheden; ze dienden om de macht van de vorsten te legitimeren. Aangezien manuscripten in de tropen geen lang leven beschoren is, moesten ze steeds opnieuw worden opgetekend en daarbij speelde, zoals

Tjondronegoro aangeeft, de vorst als opdrachtgever een belangrijke rol. Zo herschreven machthebbers de geschiedenis, zeker ook in een tijd dat de invloed van buiten steeds sterker gevoeld werd.[19]

Dansmeiden in Koedoes

Het sluitstuk van de brief van 5 maart 1882 kent een lichtere toon. Tjondronegoro gaat in op het verzoek van Veth om ook zijn derde deel van commentaar te voorzien. Hij belooft, weliswaar onder voorbehoud, om het werk te bestuderen zodra hij het in handen krijgt 'ten einde zoo mogelijk aan uw verlangen te voldoen.' Of dat er van gekomen is, weten we niet. Maar misschien was dat ook wel overbodig: de stem van de edelman klonk al veelvuldig door in het lijvige, 1079 bladzijden tellende derde deel van *Java*, dat gewijd is aan 'chorografie' ofwel de beschrijving van landstreken en plaatsen. Zoals in het eerste deel had Veth ook hier op talrijke plaatsen gebruik gemaakt van informatie uit *De Reizen*, soms in een enigszins gekuiste versie. Bijvoorbeeld in het stuk over de stad Koedoes, 'eene der welvaarendste plaatsen van Java', had Veth het volgende geschreven:

> Ongelukkig ontbreken er ook de priesteressen der ontucht niet; het aantal talèdèks wordt er door Poerwå Lelåå op wel 80 geschat, die onder medisch opzicht van een doctor Djawa staan.[20]

In *De reizen* lezen we:

> Bij zo'n overvloed aan moskeeën, zijn er ook veel godsdienstbedienaren, *hadji's* en *santri's*. Maar er is ook een tegenwicht, namelijk de talrijke dansmeiden en vrouwen van lichte zeden. Het zijn er ongeveer tachtig, verzameld in één kampong. De regering heeft zelfs voor een ziekenhuis gezorgd met een Javaanse dokter, uitsluitend bestemd voor deze vrouwen als ze ziek zijn.[21]

Een *carte-de-visite* uit 1867 met een 'danseres uit Koedoes' toont dat dit 'type' behoorde tot de curiositeiten van de stad waar Tjondronegoro zijn naam als regent gevestigd had. Ze belichaamt de vrouw die ondanks haar marginale positie een prominente rol innam in het sociaal-culturele leven van een welvarende handelsstad. Via Tjondronegoro's reizen werd ze – schoorvoetend – door Veth in zijn werk *Java* opgenomen.

Besluit

Uit de correspondentie tussen Veth en Tjondronegoro kunnen we aflezen dat de stem van de edelman de Leidse wetenschap verrijkte, maar ook snel weer in de marge verdween. Tjondronegoro trok zich – bewust van de invloed van machthebbers op de interpretatie van het verleden – terug op het onderdeel 'Geschiedenis'. Wellicht een kleine daad van verzet of een 'verborgen', kritische noot aan het adres van de koloniale overheerser: scheve verhoudingen zouden alleen nog schever worden.

Bibliografie

Bosnak, Judith E. en Frans X. Koot, *Op reis met een Javaanse edelman. Een levendig portret van koloniaal Java in de negentiende eeuw (1860-1875)*. Zutphen 2013.

Bosnak, Judith E. en Frans X. Koot, *The Javanese travels of Purwalelana. A nobleman's account of his journeys across the island of Java.* Londen/ New York 2020.

Burgess, N.G., *The photographic manual. A practical treatise, containing the cartes de visite process and the method of taking stereoscopic pictures.* Londen/ New York 1862.

Ouwehand, Liesbeth, *Herinneringen in beeld. Fotoalbums uit Nederlands-Indië.* Leiden 2009.

Tjondro Negoro, (1878-1882), 'Brieven van Tjondro Negoro aan P.J. Veth'. UBL, BPL 1756.

Tjondro Negoro, R.M.A.A., 'Aanteekeningen op het eerste deel van "Java, geographisch, ethnologisch, historisch"', in: *Bijblad van het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* 9. Amsterdam/Utrecht 1881.

Veth, P.J., *Java, geographisch, ethnologisch, historisch*, 3 dln. Haarlem 1875-1882.

Wachlin, Steven, *Woodbury & Page. Photographers Java.* Leiden 1994.

Wieringa, Edwin P., 'An old text brought to life again. A reconsideration of the "final version" of the *Babad Tanah Jawi*', in: *Bijdragen tot de taal-, land-, en volkenkunde* 155 (1999) nr. 2, p. 244-263.

Noten

* Ik dank Willem van der Molen voor het meelezen.

1 Veth, *Java*, deel 1, p. 610.
2 Tjondro Negoro, *Bijblad*, p. 19-20.
3 Tjondro Negoro, *Bijblad*, p. 19.
4 Tjondro Negoro, 'Brieven', 13 mei 1878.
5 Tjondro Negoro, 'Brieven', 6 november 1879.
6 Veth, *Java*, p. 513.
7 Bosnak & Koot, *Op reis*, p. 44.
8 Burgess, *Photograhic Manual*, p. 4.
9 Wachlin, *Woodbury & Page*.
10 Ouwehand, *Herinneringen*.
11 Tjondro Negoro, 'Brieven', 5 maart 1882.
12 Veth, *Java*, deel 1, p. vii-viii.
13 Veth, *Java*, deel 1, p. 141.
14 Veth, *Java*, deel 3, p. 75. p. 14.
15 Tjondro Negoro, 'Brieven', 5 maart 1882.
16 Veth, *Java*, deel 1, p. 426-427.
17 Tjondro Negoro, 'Brieven', 5 maart 1882.
18 Tjondro Negoro, 'Brieven', 5 maart 1882.
19 Vergelijk Wieringa, 'An old text'.
20 Veth, *Java*, deel 3, p. 757.
21 Bosnak en Koot, *Op reis*, p. 154.

rechterpagina
Carte-de-visite **van een danseres uit Koedoes; een voorbeeld van 'typenfotografie' uit Nederlands-Indië. Woodbury & Page, 1867.**

Een botanicus in de tropen

Caspar Georg Carl Reinwardt op reis in Indië

Rick Honings

Conrad Busken Huet beschreef in het verhaal 'Memorieloos' (1872) hoe hij als student de oude professor Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854) in Leiden zag.[1] 's Morgens werd hij door een bediende in een invalidenwagentje de stoep van zijn woning afgereden en naar de hortus botanicus gebracht: 'Dan werd de oude man naar gelang van het saizoen, in de luwte of in het zonnetje gezet, en zat daar een paar uren te mijmeren.'[2] Als men hem zo zag, kon men niet vermoeden dat dit de man was die jaren eerder een groot deel van de Indische archipel bereisd had en een befaamde onderzoeker was.

Reinier Vinkeles, naar Mattheus Ignatius van Bree, Portret van Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854), ca. 1800-1816. Rijksmuseum Amsterdam.

Alle afbeeldingen, tenzij anders aangegeven, UBL.

linkerpagina
A.J. Bik, Zicht op de botanische tuin en een deel van het paleis van de gouverneur-generaal te Buitenzorg, 1842.

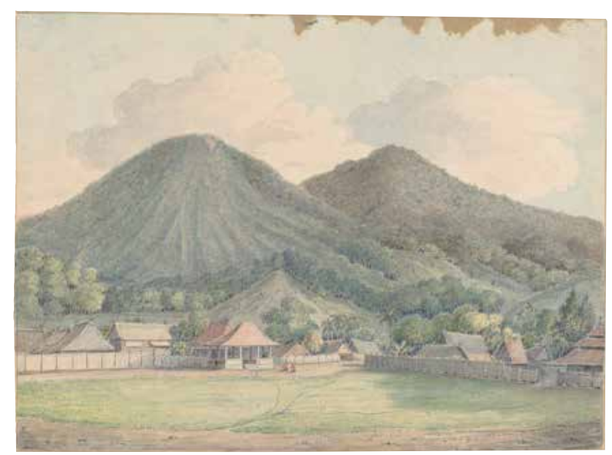

J.T. Bik, Landschap in de Preanger regentschappen, 1819. Rijksmuseum Amsterdam.

Reinwardt zag het levenslicht in het Pruisische Lüttringhausen. In 1786 vestigde hij zich als apothekersleerling in Amsterdam. Hij verdiepte zich in de scheikunde, natuurlijke historie en botanie en volgde colleges aan het Athenaeum Illustre. In 1800 werd hem een professoraat in Harderwijk aangeboden. Na zeven jaar hoogleraar te zijn geweest, droeg koning Lodewijk Napoleon Reinwardt op om een 'Jardin du Roi' te ontwerpen, naar het voorbeeld van de Jardin des Plantes in Parijs, inclusief een diergaarde en natuurhistorisch museum. In 1810, vlak voor de inlijving van Nederland door Napoleon, werd Reinwardt benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de scheikunde en 'artsenijbereidkunst' (farmacie) en gewoon hoogleraar in de natuurlijke historie aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre.

De ondergang van Napoleon en de terugkeer van Oranje in 1813 had ook voor Reinwardt grote gevolgen. In 1815 wees koning Willem I hem aan als verantwoordelijke voor de organisatie van het onderwijs, de 'geneeskundigen dienst', landbouw, nijverheid en het wetenschappelijk onderzoek in Nederlands-Indië. Reinwardt moest naar Indië vertrekken om de kolonie – na het Engels Tussenbestuur (1811-1816) – in kaart te brengen. Anton Reinhard Falck, secretaris van de koning, probeerde Reinwardt te enthousiasmeren door hem voor te spiegelen dat Indië een terra incognita was: 'Java alleen zal in alle de rijken der natuur tot de belangrijkste waarnemingen en ontdekkingen aanleiding geven.' Ook de 'zeden en denkwijze' van de bevolking verdienden nader onderzoek. Daarvoor zochten ze een man als Reinwardt, iemand 'die aan groote scherpzinnigheid veel omvattende kundigheden paart en eene veeljarige beoefening der voornaamste wetenschappen, wiens ijver niet door gewone zwarigheden verdoofd en afgeschrikt worde', en die doordrongen was van de noodzaak om kennis uit te breiden.

Dit was een aanbod waar Reinwardt geen 'nee' tegen kon zeggen. Tal van vrienden en collega's schreven voordat hij vertrok in zijn album amicorum, dat thans bewaard wordt in de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden. De Amsterdamse hoogleraar Johannes Pieter van Capelle wenste Reinwardt geluk 'op de onstuimige wateren van den oceaan, of in de onbeschaafde streken van een ander waereldeel'. En professor Adam Simons uit Utrecht dichtte: 'Reis, edel vriend! met God; zie spoedig Java's strand, / Keer, meêr dan Hümboldt, weêr, – verhoogd, in Nederland![3] De vergelijking met Alexander van Humboldt geeft aan hoeveel men van Reinwardt verwachtte. Dat werd ook uitgedrukt in het riante salaris dat hij ontving. Samen met de tekenaar A.J. Bik (diens broer J.Th. Bik volgde later) en de Harderwijkse hortulanus Willem Kent en voorzien van zijn onderzoeksinstrumenten begaf Reinwardt zich in oktober 1815 met de *Admiraal Evertsen* op weg. Half april 1816 arriveerde hij via Kaap de Goede Hoop in Indië. Bij Anyer, op West-Java, wensten de reizigers elkaar opgelucht geluk met de behouden aankomst in 'de Oost'. Vandaaruit voeren ze door naar Batavia. Toen het schip op de rede aankwam, werd het welkom geheten met kanongebulder.[4]

In Indië begon Reinwardt zijn onderzoek naar de natuurlijke gesteldheid van het land. In 1817 maakte hij een zes maanden lange reis over Java, onder meer door de Preanger, waarbij hij de berg Salak beklom. Hij verdiepte zich in bloemen en planten, bestudeerde gesteenten en

vulkanen en verzamelde vogels, vissen, insecten en andere dieren. In 1818 volgde een tocht naar de Guntur in de Preanger, om de werking van de vulkaan te kunnen zien, en in 1819 maakte hij wederom een grote tocht over Java. In 1821 ondernam hij ten slotte nog een laatste reis naar Timor, de Molukken en Celebes (Sulawesi).

Reinwardt was een van de eersten die Java en enkele buitengebieden na het Engels tussenbestuur verkende. Hoewel hij tijdens zijn expedities op Java uitvoerig aantekeningen maakte, heeft hij zijn reisnotities, ondanks herhaaldelijke verzoeken, nooit uitgegeven. Evenmin publiceerde hij, door gebrek aan tijd en financiering, het door hem gewenste standaardwerk over de Javaanse botanie. Die eer ging naar zijn collega Carl Ludwig Blume (1796-1862). Wel verschenen van Reinwardt diverse verhandelingen over uiteenlopende natuurhistorische onderwerpen. In de Universiteitsbibliotheek Leiden berust Reinwardts archief, onder meer bestaande uit brieven, (reis)aantekeningen en diploma's.

Een Plantentuin en andere successen

Een van Reinwardts grootste verdiensten was dat hij kort na aankomst, in 1817, in Buitenzorg (Bogor) een wetenschappelijke Plantentuin stichtte. Die vormde vanaf dat moment het centrum van het botanische onderzoek in de kolonie. Hij had deze locatie uitgekozen, omdat Buitenzorg hoger gelegen en daardoor koeler was dan Batavia, en omdat er meer regen viel. In 1819 bracht Reinwardt verslag uit over het project. Een 'te voren woest en onaanzienlijk stuk gronds' was veranderd in een tuin, 'alwaar, door eene gelukkige zamenwerking van natuur en kunst, afwisseling van beplanting, grasperken, waterpartijen, en ruime wandelwegen, eene zoo groote verscheidenheid, als bevallige overeenstemming van alle bijzondere deelen aanbiedt, en aan den goeden smaak niet minder dan aan den weetlust voldoening geeft'. De tuin was zo mooi dat hij met de fraaiste lustplaatsen van Europa kon wedijveren. Reinwardt was verantwoordelijk voor het beheer ervan, maar was er vanwege zijn reizen relatief weinig te vinden. De verzorging liet hij aan een hortulanus over. De Plantentuin had ook een politieke functie: het ambitieuze project onderstreepte de koloniale overmacht van de Nederlanders. Uit de hele archipel werden er gewassen naartoe gestuurd om onderzoek te doen naar mogelijkheden om ze te exploiteren.

Zoals gezegd was tijdens het Engelse tussenbestuur het onderzoek naar de Javaanse natuur tot bloei gekomen, mede dankzij luitenant-gouverneur Raffles, die in 1817 zijn beroemd geworden *History of Java* publiceerde. Daardoor ontstond er een groeiende belangstelling voor inheemse natuurhistorische curiositeiten, waaronder bloemen, planten en dieren. Tijdens zijn reizen over Java en in de buitengewesten legde Reinwardt uitgebreide verzamelingen aan, die hij naar Nederland liet verschepen met de bedoeling om ze daar in musea onder te brengen. Helaas gingen tot drie keer toe grote zendingen verloren als gevolg van schipbreuk. Reinwardt verzond schelpen en mineralen, opgezette vogels en andere dieren, skeletten en schedels, huiden, dieren op sterk water, geprepareerde vissen, vlinders en insecten. Een van de topstukken die hij probeerde te versturen, was het skelet van een reusachtige krokodil, een 'gedrocht', die in zijn bijzijn gevangen en ontleed was. Bij de derde schipbreuk gingen ook culturele kostbaarheden van de Borobudur verloren en vondsten gedaan op het eiland Borneo.

Gelukkig waren er ook successen. Zo werd in 1824 de collectie van het Trippenhuis in Amsterdam verrijkt met 'een groote volwassen crocodil, uitnemend wel opgezet', toegezonden door Reinwardt. Dat was naar verluidt de eerste krokodil die uit Indië naar Europa werd overgebracht. Alsof zijn onderzoek, het aanleggen van natuurhistorische verzamelingen en het beheer van de 's Lands Plantentuin nog niet genoeg waren, was Reinwardt ook belast met de inspectie van het onderwijs in de kolonie. In Semarang richtte hij een militaire school op. Verder onderzocht hij de mogelijkheden om het onderwijs voor de inheemse bevolking te bevorderen en stimuleerde hij de bestudering van inheemse talen. Ten slotte was hij verantwoordelijk voor het ontwikkelen van een koepokvaccinatieprogramma.

Per paard en draagstoel

Vier jaar na zijn dood werd Reinwardts *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen archipel in het jaar 1821* (1858) uitgegeven. Dankzij het werk krijgen we een goede indruk van de omstandigheden waaronder hij reisde. In 1821 besloot hij met toestemming van gouverneur-generaal Van der Capellen een 'reisje' te maken naar de 'Moluksche en nabij gelegen eilanden'. Op 27 februari van dat jaar werd het anker gelicht van de Engelse brik *Experiment.* Professor Reinwardt werd vergezeld door zijn twee tekenaren, de gebroeders Bik. Verder reisden zijn hortulanus Kent mee en enkele inheemse bedienden.

Reinwardts reis begon in Batavia. Vandaar voer hij langs de kust van Java naar het eiland Sumbawa, waar hij Bima bezocht, van waaruit hij doorreisde naar Kupang op Oost-Timor. Vervolgens ging hij naar het eilandje Kisar. Daarna inspecteerde hij de Banda-eilanden, gevolgd door Ambon, Gorontalo en Menado (de laatste twee op Celebes, nu Sulawesi). Hierna keerde hij, met een tussenstop in Banyuwangi, terug naar Batavia. Tijdens deze reis kwam hij meermalen terecht in afgelegen gebieden waar het koloniale gezag nog nauwelijks gevestigd was. Omdat Reinwardt per zeilschip reisde en er regelmatig te weinig of zelfs helemaal geen wind was, duurde het soms langer dan gepland voordat Reinwardt zijn bestemming bereikte. Mooi, helder weer en zware regenbuien wisselden elkaar onderweg af. Soms schitterden 's nachts de sterren aan de hemel en weerkaatste het heldere maanlicht op het water, dan weer was de zee onstuimig en sloegen er hoge golven in de boot, met het risico op schipbreuk.

Op de eilanden kwam Reinwardt vaak in woeste, nog nauwelijks in kaart gebrachte gebieden terecht. Hij kende de werken van Rumphius, Valentyn en Raffles, maar stelde onderweg meermalen vast dat hun beschrijvingen niet nauwkeurig genoeg waren. Daardoor had zijn reis veel weg van een ontdekkingstocht. Dat had ook gevolgen voor de vervoermiddelen die hij over land gebruikte. Slechts een enkele keer was dat een rijtuig, voornamelijk op Java. Aan het einde van zijn reis bezocht hij Banyuwangi en reed hij over de Grote Postweg met 'postpaarden', die hij van tevoren had besteld.

De onherbergzame buitengebieden konden niet per rijtuig bereisd worden. Vaak reed Reinwardt dan op een paard. Naar aanleiding van zijn verblijf op Timor schreef hij dat de wegen 'zeer ongemakkelijk', maar de paarden 'uitmuntend geschikt' waren. Maar het reizen per paard bracht ook hindernissen met zich mee: 'De dieren moesten door de diepe modderpoelen, somtijds tegen een' hoogen, steilen wand op, met groot gevaar van hunne leden te breken, worden voortgetrokken'. Bij het beklimmen van een vulkaan op Celebes zakten de dieren zo diep weg in de 'witachtigen modder', waarmee de berg bedekt was, dat de reizigers moesten afstappen om hun weg te voet te vervolgen.

Reinwardts favoriete vervoermiddel was de draagstoel. Net als andere Europeanen was hij te spreken over de 'zeer gemakkelijke' stoelen waarmee de Europese reizigers vervoerd werden: 'Deze wijze van reizen is boven elke andere gemakkelijk; de dragers gaan zeer snel en ik verwonderde mij niet weinig, dat zij ons met het grootste gemak over het steile gebergte droegen, somtijds zelfs in een snellen loop.' Ze moedigden elkaar aan en wedijverden wie het snelste was. Reinwardt sprak van 'kloeke dragers', die zonder morren hun last vervoerden. Sterker nog, ze leken er schik in te hebben: ze droegen de stoelen 'behendig en met veel opgeruimdheid, onder bestendig gejuich en het zingen van volksliederen.' Ook elders merkte Reinwardt op dat de dragers hun werk 'met kracht en geestdrift' verrichtten. Dit was voor hem het bewijs dat het de 'inlander' niet aan kracht tot werken ontbrak.

Reinwardts tekenaar J.Th. Bik ging in zijn eigen aantekeningen over deze reis eveneens in op dit vervoermiddel, en ook hem viel het op dat de dragers geestdriftig hun taak verrichten: 'Ze loopen in dolle drift met u voort.' Ook Bik noemde hun zingen in zijn verslag. Volgens hem waren het 'aardige Alfoersche liedjes' waarin werd gezinspeeld op het gebruik van jenever of 'zopi arek' van de VOC:

Zopi ha, hi, ja, jo, zopi hi, ja, jo.
Zopi kompania, ha, hi, ja, jo.
Zopi, hi, ja, jo.
Tondo y tondo, tondo y tondo.
Ari petto zopi, hi, ja, jo.

Voor hun diensten ontvingen de dragers geen beloning of vergoeding: 'Zulks is eene dienst, welke zij, volgens de oude kontrakten met het Gouvernement aangegaan, gehouden zijn voor niet te verrigten.' Maar dat was niet erg, vond Reinwardt, omdat de dragers elkaar vrij regelmatig konden afwisselen.

Nadruk op natuurlijke bronnen

Reinwardts reizen waren sterk beïnvloed door de Verlichtingsdrang om de aarde te exploreren. Wie zijn aantekeningen leest, zal merken dat ze ogenschijnlijk een objectieve uitstraling hebben. Zijn waarnemingen en bevindingen worden steevast gestaafd met concrete cijfers. Van vrijwel elk dorp dat hij bezocht, vermeldt hij het geboorte- en sterftecijfer van de bevolking. Soms is hij tot in het absurde toe gedetailleerd. Zo voegt hij bij zijn beschrijving van Menado (op Celebes), waar de Nederlanders bezig waren de koffiecultuur te introduceren, gegevens toe over het aantal koffiebonen. In 1821 waren er in het gebied Minahasa 157.459 bonen geteeld, tegenover 6580 zes jaar eerder.

Afbeelding van een draagstoel of 'palankijn' op de titelprent van Jacob Haafner, *Reize in eenen palanquin* (1808).

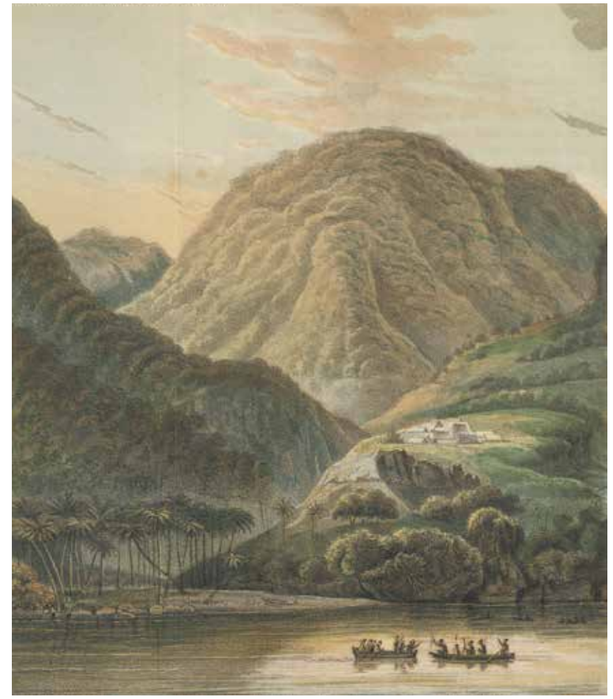

A.J. Bik, 'Matara op de zuidkust van Onbaai', prent uit: C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821* (1858).

Hoewel wetenschappelijke reisliteratuur zoals die van Reinwardt in de negentiende eeuw beschouwd werd als een serieuze bijdrage aan het academische debat, is die vanwege de verhulde imperiale ambities tegelijkertijd sterk ideologisch geladen. Er was, in de woorden van Mary Louise Pratt, altijd sprake van een 'mutual agreement between natural history and European economic and political expansionism'. Toch doet de wetenschappelijke reiziger vaak alsof hij niets te maken heeft met veroveringszucht en slechts gedreven wordt door 'zuivere' belangstelling. Onschuldig waren dit soort reizen echter nooit: wetenschappelijke reizigers waren óók altijd ambassadeurs van het kolonialisme.[5]

Men hoeft slechts een paar bladzijden van Reinwardts verslag te lezen om vast te stellen dat dit voor hem ook geldt. Zijn reizen hadden een tweeledige functie. Enerzijds waren ze bedoeld om kennis te vermeerderen over het land en de planten-, dieren- en mensenwereld, anderzijds hadden ze een politiek-economisch motief. Niet voor niets gaf Willem I hem de opdracht om zich te verdiepen in grondsoorten, 'delfstoffen' op te sporen en 'nuttige' waarnemingen te doen omtrent het dierenrijk.

Reinwardt moest dus goed om zich heen kijken, het was zijn missie. Zijn reisverslag bevat meerdere panoramische scènes, waarin hij vanaf een hoogte over het landschap uitkijkt en het zich op die manier toe-eigent. In Reinwardts tekst gaan wetenschappelijke belangstelling en een imperiale blik dus hand in hand. Als hij onderweg steensoorten als basalt en kwarts bestudeert of vaststelt dat de kusten begroeid zijn met 'geheele bosschen van kokos- en *lontar*-palmen' of fruitbomen, als hij waterbronnen beschrijft of ingaat op welke vissoorten gewonnen zouden kunnen worden, had hij ook steeds zijn opdracht van Willem I en de toekomstige exploitatie van deze gebieden door Nederland in het achterhoofd. Dat geldt ook als hij vruchtbare gronden opmerkt die gebruikt zouden kunnen worden voor de koffiecultuur of onontgonnen gebieden inspecteert die rijp gemaakt zouden kunnen worden voor landbouw of veeteelt.

Tijdens zijn verblijf op Timor richtte Reinwardt zijn blik op bomen die gekapt konden worden om bruggen te bouwen en op het gebrek aan landbouw terwijl de grond daarvoor zeer geschikt was. Op Banda nam Reinwardt de nootmuskaatproductie in ogenschouw. Hij verdiepte zich in de nootmuskaatbomen, hun bloeitijd, de ideale luchtgesteldheid en vooral de mogelijkheden om de productie ervan op te voeren. De stam van de bomen was niet geschikt als timmerhout, stelde hij op basis van eigen waarneming vast, omdat die snel door wormen aangetast werd. Hij onderzocht of er insecten in de vruchten zaten en experimenteerde met het weken van de noten in zout en zoet water.

Op zoek naar goud

Reinwardts onderzoek naar natuurlijke bronnen komt vooral tot uiting als hij op zoek gaat naar voor Nederland belangrijke grond- en delfstoffen als ijzererts en koper. De bodemschat die Reinwardt het meest interesseerde, was – hoe kan het ook anders – goud. In de zeventiende eeuw werd er al gezocht naar het goudland El Dorado in Zuid-Amerika. In Zuid-Afrika gingen Europeanen op zoek naar het mythische, goud producerende rijk Monomotapa.[6] De verhalen over dit soort 'wonderlanden'

'Goudmijn te Gorontalo', prent uit: C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821* (1858).

hadden in het verleden vaak de aanzet gegeven tot expedities. In de negentiende eeuw was men tot het inzicht gekomen dat zulke oorden niet bestonden, maar voor de zekerheid hield Reinwardt zijn ogen goed open.

Zo had Reinwardt gehoord dat er op Timor een rivier stroomde die goud bevatte. Die wilde hij met eigen ogen zien. Direct na aankomst ging hij op weg naar de 'Goudrivier', die hij na een intensieve tocht over een moeilijke

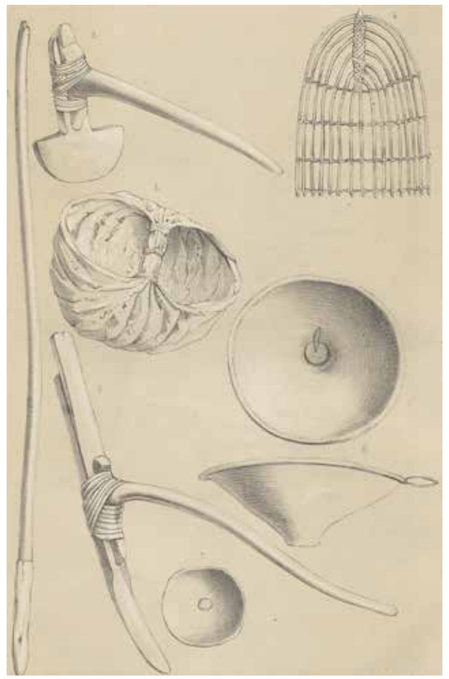

'Werktuigen voor de goudwasscherij op Gorontalo', prent uit: C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821* (1858).

en 'klipachtigen weg' en door een dichtbegroeid bos van doornige bamboebomen bereikte. Reinwardt trof wel allerlei interessante gesteenten aan, zoals wit kwarts en rood jaspis, maar goud vond hij niet. Men vertelde hem dat het zoeken daarnaar een vrij 'omslagtige, langdurige en dan nog naauwelijks iets opleverende arbeid' was. Toen hij dat hoorde, hoefde het voor hem niet meer.

De belofte van grote hoeveelheden goud werd niet ingelost, maar dat betekende niet dat Reinwardt zijn zoektocht opgaf. Hij adviseerde het gouvernement dat het goed zou zijn om de rivier tot aan zijn oorsprong te bevaren en het gebied te vinden waar het goud vandaan kwam. Naar verluidt had de VOC dat al een keer geprobeerd, maar was die expeditie mislukt na een aanval van 'inlanders'. Nu Nederland bezig was zijn gezag in de Indiche archipel te vestigen, was het tijd om een nieuwe kans te wagen.

Ook in de residentie Gorontalo op Celebes wilde Reinwardt de aanwezige goudmijnen inspecteren. Sterker nog, dat was een van de voornaamste doelen van zijn reis. Van een lokale *radja* kreeg hij als cadeautje een 'staaltje goud, ter zwaarte van 23 grammen' – een kostbaar geschenk! Dat iemand hem dat zomaar gaf, moest haast wel betekenen dat het metaal in dat gebied overvloedig aanwezig was. Reinwardt was dan ook zeer benieuwd om de mijnen te zien 'of liever de beddingen, waar dit metaal wordt uitgegraven en uitgespoeld, want *mijnen* kan men die naauwelijks noemen'.

Na een lange tocht van ruim zes uur door bossen en langs een rivier, door een zeer heuvelachtig gebied, bereikte hij zijn doel. Zijn tekenaars gaf hij de opdracht om vast te leggen hoe het goud gewonnen werd en welk gereedschap de werklieden daarbij gebruikten. Het water werd via een goot in een kuil geleid, waar de zwaardere metalen zonken. Als de kuil vol was, schepte men het grovere gesteente eruit en werd de aarde in een houten bak gedaan, die onder water heen en weer gedraaid werd, zodat deze onophoudelijk werd uitgespoeld. Het lichtere gesteente werd weggeworpen; het zwaardere bleef over: 'Het uitgewasschen goud bestaat meestal in zeer kleine, zandige korrels, waarvan slechts weinige de grootte van een rijstkorrel bereiken; doorgaans zijn zij kleiner en zelfs zeer klein.' Desondanks kon men op één dag een 'aanzienlijke winst' maken. De kwaliteit van het goud was namelijk zeer goed. De imperiale oproep bleef impliciet: hoeveel geld zou er niet verdiend kunnen worden als de Nederlanders de goudwinning op een efficiënte, industriële wijze zouden organiseren?

De volgende dag werd koers gezet naar een andere goudmijn. Nu eens moesten ze zich een weg banen door dichte bossen, dan weer waren ze genoodzaakt rivieren te 'doorwaden'. Na deze beproeving bereikte Reinwardt de volgende dag zijn doel. Hij liet een diepe put graven om naar goud te zoeken. Het was een moeilijk karwei, omdat er telkens water in stroomde: 'De werklieden echter gingen ijverig voort, dan eens met het uitscheppen van het water, dan wederom met een weinig te graven.' De kwaliteit van het goud op deze plaats viel hem tegen. Ook op andere plaatsen liet Reinwardt de dagen daarna graven om de kwaliteit van het goud te onderzoeken. Het was de lokale *radja's* volgens hem niet toegestaan het gouvernement goud te leveren van minder dan negentien karaat; de rest mochten ze zelf houden of verhandelen. Reinwardt vertrouwde hen niet. Het zou hem niet verbazen, merkte hij op, als de *radja's* het goud verkochten aan een partij die een hogere prijs bood dan het gouvernement.

Reinwardt waarschuwde er dus voor dat de *radja's* niet op hun woord geloofd moesten worden en dat de Nederlanders mogelijk inkomsten misliepen. Hij merkte ook op dat de goudwinning in een van de mijnen tot zijn verbijstering stil lag. Vanwege 'den droogen moeson' was er onvoldoende water om het goud te kunnen uitwassen. Weer voegde hij een imperialistisch advies toe voor de Nederlandse regering. Onmiddellijke kolonisatie en exploitatie waren cruciaal: 'Zoo veel is zeker, dat wanneer het werk met ijver en meer beleid, en door een grooter aantal menschen werd gedreven, er in deze oorden eene aanzienlijke hoeveelheid goud zou kunnen verzameld worden.' De winning gebeurde nu op te kleine schaal, de werktuigen waren niet goed en er moesten waterleidingen komen om ook in het droge seizoen te kunnen doorwerken. Reinwardts onderzoekingen waren dus sterk economisch gemotiveerd.

Gevaarlijke vulkanen

In zijn reisverslag draagt Reinwardt uit dat hij enkel voor de wetenschap leefde. Om ontdekkingen te doen stelde hij zijn eigen leven in de waagschaal. Hij beklom hoge bergen, kroop in nauwe grotten, verdwaalde en kwam vast te zitten in moerassen. In zijn tekst beklemtoont hij vaak dat het niet veilig was in sommige gebieden rond te reizen. Er woonden kannibalen en zeerovers. Bang was hij evenwel nooit: hij had alles over voor het vermeerderen van kennis en liet zich leiden door zijn onderzoekszucht.

Het duidelijkst komt die neiging om gevaarlijke dingen te doen tot uiting in Reinwardts fascinatie voor vuurspuwende bergen. Tijdens zijn verblijf in Indië beklom hij meerdere vulkanen. Een daarvan was het Gunung Api te Banda. Nog geen jaar tevoren was de vulkaan uitgebarsten. Met zijn reisgenoten begaf Reinwardt zich in het holst van de nacht, omstreeks half vier, op weg ernaartoe. Het weer was slecht en omdat de maan 'meest bedekt' was, konden ze geen hand voor ogen zien en moesten ze wachten tot het zicht beter werd. Zijn reisgenoten oordeelden dat het te gevaarlijk was om verder te gaan, maar Reinwardt wilde de tocht kostte wat kost voortzetten. Rond half negen bereikte hij de top. Dat

J.T. Bik, De Gunung Api en het fort Belgica, gezien vanuit zeestraat het Zonnegat, 1821. Rijksmuseum, Amsterdam.

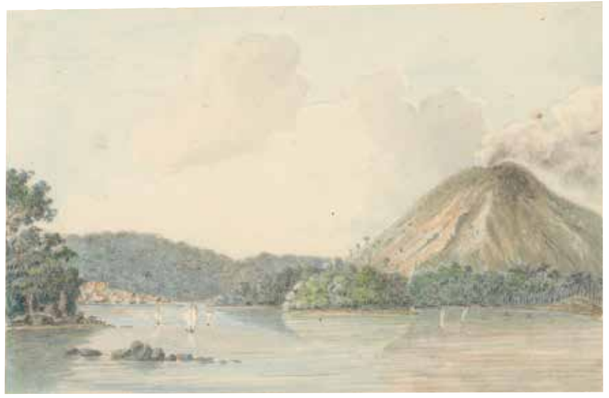

was niet ongevaarlijk: ‘Dikke, heete, overal van tusschen de steenen oprijzende zwavel- en waterdampen’ maakten het hem onmogelijk verder te gaan. Bovendien bleef het weer slecht. Een felle wind en zware regen maakten het verblijf op de top zeer onaangenaam. Toch lukte het hem om nauwkeurige metingen met zijn barometer te verrichten en vulkanische gesteenten te bestuderen.

Op Celebes deed Reinwardt iets wat mogelijk nog riskanter was: hij beklom er de vuurberg die hij aanvankelijk als Roemengan en later als Mahaboe aanduidde. Daar stond hij op de rand van een grote en zeer diepe krater; het duurde een half uur om er helemaal omheen te lopen. Af en toe stegen er uit de diepte zwaveldampen op. De randen van de krater waren zeer steil, ‘zoodat men niet ligt er toe besluiten zal om in den krater af te dalen’. Toch was dit precies wat Reinwardt wilde: ‘Hoewel het nederdalen in die diepte gevaarlijk was, kon ik toch niet nalaten het te ondernemen’. Het eerste stuk van de afdaling deden ze te voet, tot aan een rotsplateau. Van daaruit liet men Reinwardt naar beneden zakken. Hoewel hij het er heelhuids vanaf bracht, was de afdaling naar eigen zeggen ‘zeer bezwaarlijk en gevaarlijk’.

Zijn reisgenoten probeerden hem op allerlei manieren van de afdaling af te houden, maar Reinwardt liet zich niet tegenhouden. J.Th. Bik versterkte in zijn aantekeningen de mythe van de man zonder angst:

> Niettegenstaande dat wij aan professor Reinwardt afrieden om niet te veel aan zijn lust tot onderzoek toe te geven en zijn nuttig leven daardoor in gevaar te brengen, liet ZEd. zich toch aan eene rotting naar beneden in den krater zakken, tot verwondering van de Alfoeren, die ons vergezelden. Het was een verschrikkelijk gezigt om den onbeschroomden man, staande in eene lus van de rotting, van den eenen steen op den anderen te zien afdalen en soms daar, waar de wand van den krater naar binnen liep, tusschen hemel en aarde te zien hangen. Wij waren daarom ook dankbaar, toen wij onzen beminden chef en tweeden vader gelukkig beneden zagen. Geen Alfoer, alleen zijn Portugesche bediende volgde den heer Reinwardt in dezen afgrond.

‘De krater van den vuurberg van Ternate’, prent uit: C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821* (1858).

‘Krater van den vuurberg Mahabo […] op Celebes’, prent uit: C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821* (1858).

Het gevaar loonde de moeite: op de bodem van de krater kon Reinwardt zich verdiepen in zwart lava, mineralen en andere gesteenten en in het water dat zich onderin de krater verzameld had en dat een ‘sterk zuren, aluinachtigen smaak’ had – een aanwijzing voor het feit dat hij op reis niet alleen *keek*. Met enkele stukken gekristalliseerde zwavel voor zijn verzameling werd Reinwardt weer opgetakeld. ‘Zijne handen waren door tegen de uitstekende steenen te slingeren, geheel bebloed’, merkte Bik op.

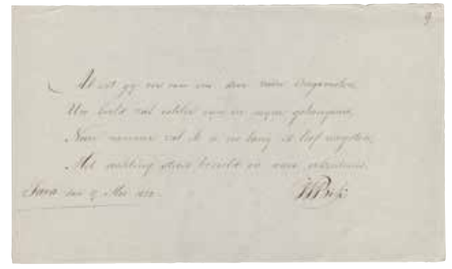

Afscheid

In 1822 kwam er een einde aan Reinwardts verblijf in Nederlands-Indië. Op 19 juni vertrok hij aan boord van de *Elizabeth* naar het vaderland.[7] De beide broeders Bik bleven in Indië achter. Ze vergezelden Reinwardt tot aan het schip en zwaaiden hem, ontroerd, uit: ‘Wij staarden nog lang op het stipje, dat zoo veel kunde, zoo veel braafs en goeds met zich nam! En weemoedig was het denkbeeld, dat wij den braven man, onzen tweeden vader, welligt nimmer zouden terug zien!’ In Reinwardts album amicorum had J.Th. Bik vlak voor zijn vertrek nog enkele ontroerende woorden gekrabbeld:

> Al zijt gij ver van ons, door zeeën ongemeten,
> Uw beeld zal echter zijn in mijne geheugenis,
> Neen! nimmer zal ik u zoo lang ik leef vergeten,
> Met achting steeds bezield en ware erkentenis.[8]

Aan Reinwardts tropische ‘avontuur’ was een einde gekomen. In Leiden werd Reinwardt benoemd tot hoogleraar in de scheikunde, kruidkunde en natuurlijke historie en tot directeur van de hortus botanicus. In 1851 – hij was toen al een aantal jaren met emeritaat – werd in Leiden Reinwardts vijftigjarig professoraat gevierd. Bij die gelegenheid werd hem namens zijn collega’s een fraaie erepenning aangeboden vanwege zijn ‘grooten ijver en nimmer verflaauwde geestdrift’ voor het natuuronderzoek.[9]

Reinwardt overleed op 6 maart 1854, in de leeftijd van tachtig jaar oud. In de *Java-bode* werd zijn dood uitvoerig gememoreerd.[10] Zijn laatste rustplaats vond hij op de Leidse begraafplaats Groenesteeg, onder een grijze, inmiddels verweerde steen. Meer dan elfduizend kilometer verderop, in het Indonesische Bogor, voor de vijver van wat eens het paleis van de gouverneur-generaal was, staat sinds een aantal jaren ook een monument voor Reinwardt, als de stichter van ‘’s Lands Plantentuin’ (thans Kebun Raya geheten). Dat is een fraaie *lieu de mémoire*. Het is alleen jammer dat de maker per abuis het verkeerde portret erop heeft geplaatst: dat van de zoöloog Coenraad Jacob Temminck (1778-1858), de oprichter en directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden van 1820 tot 1858.

linksboven
Afscheidsvers van J.Th. Bik in Reinwardts album amicorum, 1822.

Voor- en achterzijde van een bronzen exemplaar van de penning die Reinwardt in 1851 kreeg aangeboden, gemaakt door David van der Kellen II. De Lakenhal, Leiden.

Monument voor Reinwardt in de botanische tuin van Bogor. Foto: Rick Honings, 2015.

Bibliografie
Over leven en werk van Reinwardt zie de lezenswaardige dissertatie van Andreas Weber, *Hybrid ambitions. Science, governance, and empire in the career of Caspar G.C. Reinwardt (1773-1854)*. Leiden 2012. Over Reinwardts reis naar Timor, de Molukken en Celebes zie C.G.C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821*. Ed. W.H. de Vriese. Amsterdam 1858. Zie ook J. Th. Bik, ‘Aantekeningen nopens eene reis naar Bima, Timor, de Molukksche eilanden, Menado en Oost-Java, gedaan in 1821 en 1822 met den hoogleeraar C.G.C. Reinwardt’, *Tijdschrift voor Indische taal-, land-, en volkenkunde* 14 (1864), p. 125-183. Over het Reinwardt-archief in de Universitaire Bibliotheken Leiden zie Marie-Odette Scalliet en Arend Pietersma, *Beschrijving van het archief en de collectie Caspar George Carl Reinwardt*. Leiden 2013.

Noten

1 Ik dank Olf Praamstra, Gerard Termorshuizen en Coen van ’t Veer voor hun nuttige adviezen.
2 Cd. Busken Huet, *Novellen*. Batavia 1875, p. 112.
3 Album amicorum Reinwardt. Hs. Collectie UBL, BPL 614, p. 44 en 49.
4 *Verslag van de Reis naar Indië van Reinwardt*. Hs. (‘niet autograaf’). Collectie UBL, BPL 2425, p. 41, 72 en 118.
5 Mary Louise Pratt, *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*. Tweede druk. Londen 2008, p. 23, 26 en 37.
6 Pratt 2008, p. 40. Zie ook Siegfried Huigen, *De weg naar Monomotapa*. Amsterdam 1996.
7 *Bataviasche Courant*, 22 juni 1822.
8 Album amicorum Reinwardt. Hs. Collectie UBL, BPL 614, p. 9.
9 *Leydse Courant*, 13 juni 1851.
10 *Java-bode*, 10 mei 1854.

De kaart van Reinwardts zeereis naar Indië

Martijn Storms

Kaarten worden al eeuwenlang geraadpleegd om reizen op uit te stippelen. Niet alleen ter voorbereiding, ook tijdens de reis worden ze gebruikt om plaats en route te bepalen. Zelfs achteraf tekenen reizigers ter documentatie of als souvenir de route van hun reis er in. In de cartografische collectie van de Universitaire Bibliotheken Leiden bevindt zich een flink aantal kaarten waarop reisroutes vastgelegd zijn. Zo is op verschillende handgetekende en gedrukte zeekaarten het bestek van een scheepsreis ingetekend. In enkele gevallen kan vastgesteld worden welke reis aangeduid is en wie de reiziger was. Een voorbeeld hiervan is een kaart van de beroemde botanicus Casper Georg Carl Reinwardt (1773-1854).

Op de betreffende kaart, die in de UB Leiden bewaard wordt onder signatuur COLLBN Port 192 N 173, tekende Reinwardt de route in van de reis die hij maakte met het oologsschip *Z.M. Admiraal Evertsen* naar Oost-Indië. Na het einde van een periode van twee decennia Franse overheersing en uiteindelijk de internationale erkenning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815, wilde Nederland snel het gezag in de koloniale gebieden herstellen. Java was in 1810 door de Britten in bezit genomen. Op 19 augustus 1816 werd het eiland weer officieel overgedragen aan Nederland. Reinwardt was enkele maanden eerder al op Java aangekomen. Als lid van de koninklijke commissie voor de koloniën arriveerde hij op 16 april in Batavia, bijna een half jaar nadat het schip op 29 oktober 1815 het anker had gelicht en vertrokken was vanaf de rede van Texel.

De grote zeekaart (96 x 192 cm) is samen met enkele andere kaarten op 17 maart 1855 door de Leidse kaartenverzamelaar Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872) gekocht op de veiling van de nalatenschap van Reinwardt, die een jaar eerder was overleden. Op een aangehecht briefje op de achterzijde van de kaart noteerde Bodel Nijenhuis:

> Autograaf van Prof. Reinwardt († 1854, 6 maart), op wiens veiling in 1855 ik à f -,75 c. [*sic*], deze overzeiler naar O.I. en New South Wales kocht.
> De kaart is van 1816 en door R. zeker aangeschaft toen hij vertrok naar Oost-Indië.

De in Londen uitgegeven kaart van de Britse hydrograaf John William Norie (1772-1843) heeft als opdracht/titel: *To the honourable the Court of Directors of the United Company of Merchants, trading to the East Indies this chart of the Indian and Pacific Oceans is most respectfully dedicated*. De kaart draagt echter 1816 als publicatiejaar. Als de kaart inderdaad in 1816 verschenen is, kan uitgesloten worden dat Reinwardt deze kaart in 1815 mee aan boord nam. Hij moet het bestek na aankomst in Batavia, of wellicht pas toen hij weer in Nederland was, hebben aangebracht. Wellicht heeft hij de gegevens overgenomen van een oudere kaart die hij wel mee aan boord had.

De kaart omvat de gehele Indische Oceaan. Aan de oostzijde is nog een behoorlijk deel van de Grote Oceaan afgebeeld. Zo omvat de kaart het hele gebied van Kaap de Goede Hoop tot aan Nieuw-Zeeland. Het eerste deel van zijn reis kon Reinwardt dan ook niet intekenen op deze kaart. De eerste datum die Reinwardt in potlood eraan toevoegde is 23 februari 1816. De *Admiraal Evertsen* bevond zich toen ten zuiden van Afrika. Vaak is de positie van het schip met een rondje met een stip erin aangeduid. Daarbij is dan de datum geschreven. Op de kaart vinden we verder de posities op 28 februari, 6 maart, 13 maart, 20 maart, 27 maart, 3 april en 10 april. Eén keer per week (op de woensdagen) werd de positie dus bepaald en op de kaart aangegeven. De laatste datum die we op de kaart tegenkomen is 15 april 1816, de dag voordat de haven van Batavia bereikt werd. Het schip bevond zich toen net ten zuiden van de Straat Sunda. Bij een tweede met potlood ingetekende scheepsroute op de kaart ontbreken data. Mogelijk geeft dit de route weer van een van de andere schepen die gelijktijdig uit Texel vertrok.

In 1872 overleed Bodel Nijenhuis. In datzelfde jaar aanvaardde de Leidse universiteitsbibliotheek zijn enorme cartografische legaat waar ook deze kaart deel van uitmaakte. Reinwardts *overzeiler* is dus al bijna 150 jaar in het bezit van de Universitaire Bibliotheken Leiden.

Bronnen

Catalogue des livres relatifs aux sciences naturelles, géologie, botanique, zoologie, médicine et ouvrages divers, qui composaient la bibliothèque de Mr. C.G.C. Reinwardt. Leiden: C.C. van der Hoek & E.J. Brill, 1855.

W.H. de Vriese, *Reinwardt's reis in den Indischen Archipel in het jaar 1821*. Amsterdam: Frederik Muller, 1858.

Andreas Weber, *Hybrid ambitions. Science, governance, and empire in the career of Caspar G.C. Reinwardt (1773-1854)*. Proefschrift Leiden, 2012.

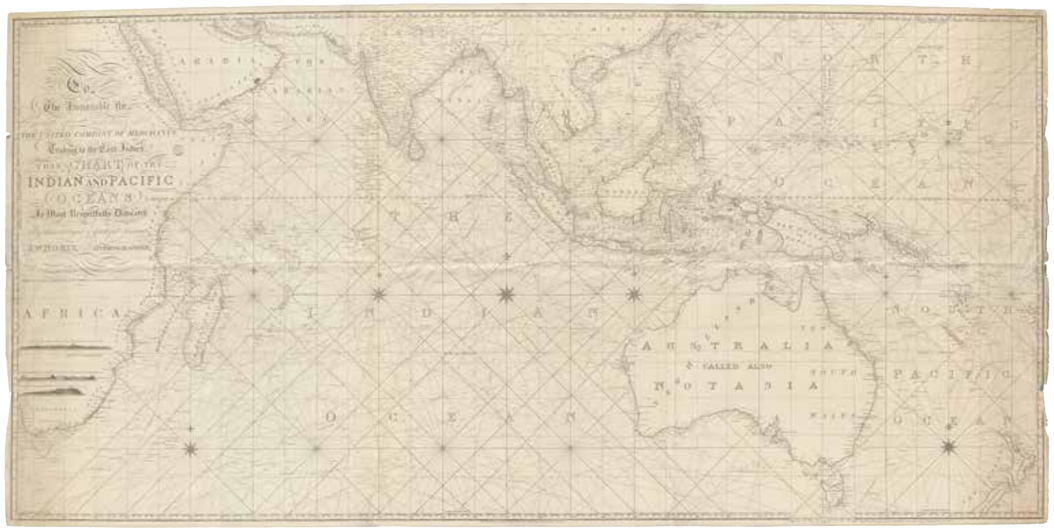

J.W. Norie, *To the honourable the Court of Directors of the United Company of Merchants, trading to the East Indies this chart of the Indian and Pacific Oceans is most respectfully dedicated*. Londen 1816. Alle afbeeldingen bij dit artikel UBL.

Portret van C.G.C. Reinwardt op oudere leeftijd. Rijksmuseum Amsterdam.

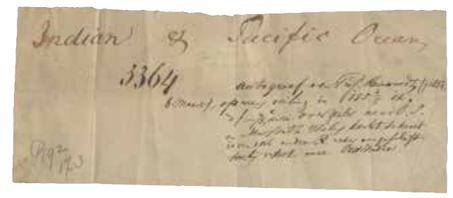

Notitie van Bodel Nijenhuis op een briefje aan de achterzijde van de kaart.

Detail van de kaart van Java en omgeving. Met potlood is de positie van de Z.M. Admiraal Evertsen op 15 april 1816 aangegeven.

De Snellius-expeditie in beeld

Anouk Mansfeld

In een tijd waarin satellieten niet meer zijn weg te denken, is het slecht voor te stellen dat er ooit delen van de wereld bestonden die niet en-detail in kaart waren gebracht. In de eerste helft van de vorige eeuw waren er al wel minder witte plekken op de kaart, maar nieuwsgierig (en uit op gewin) bleef men. Daarom ondernam men expeditie naar verre oorden, vaak met als doel kaarten te maken en de natuurhistorische omstandigheden ter plaatse vast te leggen. Dat vastleggen gebeurde niet alleen in rapporten en verslagen. Al direct na de uitvinding in 1839 werd fotografie beschouwd als een medium dat heel geschikt was om objectieve afbeeldingen van de werkelijkheid te maken. Aanvankelijk werd fotografie beconcurreerd door de tekenkunst, maar gaandeweg werd het steeds vaker toegepast bij expedities en archeologisch onderzoek. Fotografie bleek bij uitstek geschikt om wetenschappelijke gegevens illustratief te documenteren.

Groepsportret van de wetenschappelijke staf van de expeditie. Staand v.l.n.r. Straeten, Hamaker, Groot, Kuenen, Brockhoff, Hardon. Zittend v.l.n.r. Gorter, Boelman, Perks, Van Riel en echtgenote, Pinke, Boschma en Veldman. Soerabaja, 1929. Fotograaf: Fotax Soerabaja. Ontwikkelgelatinezilverdruk.

Alle afbeeldingen bij dit artikel UBL.

In de negentiende eeuw groeide in Nederland de behoefte aan kennis over het land en de bevolking van Nederlands-Indië. Onder meer het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap (KNAG), opgericht in 1873, organiseerde wetenschappelijke expedities om 'door het verspreiden van kennis van landen en volken den ondernemingsgeest der natie op het gebied van handel, scheepvaart en industrie te verlevendigen'.[1] Halverwege de jaren twintig van de vorige eeuw nam ditzelfde KNAG, samen met de Maatschappij ter bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandse koloniën, het initiatief voor een nieuwe geologische- en oceanografische expeditie: de Snelliusexpeditie, die net als eerdere expedities genoemd werd naar de naam van het schip waarmee de expeditieleden zouden reizen.[2]

De Hr. Ms. Willebrord Snellius

Dit schip (met een vaarsnelheid van zeven mijl) was een nieuw gebouwd hydrografisch opnemingsvaartuig van de marine, bestemd om in Nederlands-Indië ingezet te worden voor het maken van zeekaarten. Ten behoeve van de expeditie werden aan boord een aantal tijdelijke veranderingen aangebracht, er werden onder meer verschillende laboratoria en een donkere kamer ingericht.

De Snellius ging naar Nederlands-Indië om wetenschappelijk onderzoek te doen op vulkanologisch en geologisch gebied en om de diepzeebodem in kaart te brengen. Het grondgebied van Nederlands-Indië bestond voor twee derde uit water rond de 13.000 eilanden. Tijdens de Snelliusexpeditie ging de belangstelling vooral uit naar het gebied rond de kleinere eilanden in het oostelijk deel van de archipel dat op dat moment nog grotendeels terra incognita was. Het onderzoek was tevens gericht op de diepe troggen in de oostelijke zeeën van de Indonesische archipel en de aangrenzende gebieden in de Stille- en Indische Oceaan: een gebied dat bijna net zo groot is als de Middellandse Zee en de Zwarte Zee samen.

Leienaren naar de Oost

Op 8 maart 1929 vertrok het schip uit de haven van Den Helder.

'Aan boord moest men van alle markten thuis zijn. [...] Vijf Mei was een belangrijke dag. Eerst moesten er verscheidene opvarenden geknipt worden. Hardon bood zich als kapper aan en zwaaide met den zwier van een vakman met tondeuse en schaar' (Kuenen, p. 43-44). Fotograaf Ph. Kuenen. 5 mei 1929. Ontwikkelgelatinezilverdruk.

Groepsportret met een paar leden van de wetenschappelijke staf. In het fotoalbum luidt het onderschrift: 'Kom-mi hier, kommi daar, oofral finjen Leienaar.' Java, 1929. Fotograaf onbekend. Ontwikkelgelatinezilverdruk.

Aan boord waren 110 opvarenden: marinepersoneel ondersteunde de wetenschappelijke staf die onder leiding stond van Petrus Marinus van Riel. Van Riel, directeur van de afdeling Oceanografie en Maritieme Meteorologie van het KNMI, liet zich vergezellen door zijn echtgenote, de enige vrouw aan boord. Het onderzoeksteam bestond uit – veelal aan de universiteit van Leiden opgeleide – geologen, oceanografen, natuurkundigen en scheikundigen.

De destijds 27-jarige geoloog Philip Henry Kuenen maakte samen met zijn zwager, de fysicus en oceanograaf Hugo Christiaan Hamaker, deel uit van het onderzoeksteam. Kuenen en Hamaker vervulden naast hun wetenschappelijke taken tevens de rol van fotograaf. Beiden hadden een opvallend goed oog voor de natuur, het landschap en de etnografie van de streken en plaatsen die ze bezochten. Veel opnames hebben een documentair karakter, vaak ook werden er grappige voorvallen in beeld gebracht. Kuenen beschreef alle foto's nauwkeurig in de zeven fotoalbums die hij na afloop van de reis samenstelde.[3] In deze albums zijn incidenteel ook professionele foto's toegevoegd, onder meer van Fotostudio Lux uit Garoet. In 1941, tien jaar na de expeditie, publiceerde hij een aantal van zijn foto's in een reisverslag. Het is een verhaal dat zich laat

Het expeditieschip, de Hr. Ms. Willebrord Snellius, ligt in de haven van Soerabaja voor herstelwerkzaamheden, mei-juli 1929. Fotograaf Ph. Kuenen. Ontwikkelgelatinezilverdruk.

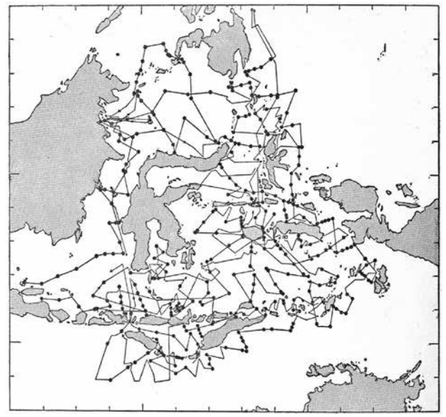

lezen als een jongensboek en dat hij baseerde op de brieven in dagboekvorm die hij gedurende de expeditie naar huis had gestuurd.[4]

Wetenschappelijk onderzoek kan iets avontuurlijks hebben. De reis naar Indië via Cádiz, Algiers, Alexandrië, het Suezkanaal, Aden en de Maldiven, nam ruim twee maanden in beslag. Aan de foto's is goed te zien dat alleen al deze reis voor de bemanningsleden een hele belevenis moet zijn geweest.

Pas eind mei voer men via de kust van Sumatra en Tandjong Priok de haven van Soerabaja binnen, waar het schip eerst een paar maanden in revisie moest. Pas op 27 juli werd het anker van de Snellius weer gelicht en ging men op weg via de Straat van Makassar naar het noorden, om via de Celebeszee een maand later Manado te bereiken. Maar dit was nog maar het begin. Tijdens de expeditie werd in totaal ruim zestigduizend kilometer afgelegd. Met behulp van een echolood waarmee door middel van weerkaatsing van geluidsgolven de diepte van het water werd bepaald, schetste men dieptelijnen. Er werden uiteindelijk tweeëndertigduizend dieptemetingen gedaan die een deel van de Indische diepzeebekkens in kaart brachten.

Monsters en piepkleine beestjes

Aan boord raakte het chemisch laboratorium al snel overspoeld met flesjes zeewater waarvan het zuurstofgehalte en de verschillende zouten onderzocht moesten worden. Wat voor de één 'een portie modder' leek, was voor de ander een interessant bodemmonster boordevol piepkleine beestjes.[5]

Door deze enorme hoeveelheden te onderzoeken materiaal ontstonden soms achterstanden. Het schip werd dan een paar dagen stilgelegd in een baai om de achterstand in te lopen; een buitenkans voor de geologen om wat meer van de riffen te kunnen zien waar het krioelde van de prachtigste vissen. Regelmatig werden er ook landexpedities ondernomen op vulkanische kleine en grotere eilanden. Op bewoonde eilanden waren de onderzoekers voor de plaatselijke bevolking een bezienswaardigheid, volgens Kuenen een 'leerzame ervaring'.

In de laboratoria aan boord van de Snellius werden negenduizend monsters zeewater op zuurstof en zoutgehalte onderzocht plus driehonderd bodemmonsters van een diepte tot wel tienduizend meter. Ook werden meteorologische gegevens verzameld, net als plankton- en gesteentemonsters.

Wetenschappelijk onderzoek zonder een camera was ondenkbaar geworden. Tijdens de Snelliusexpeditie, die ruim anderhalf jaar duurde, werden meer dan duizend foto's gemaakt die een goed beeld geven van de wetenschappelijke kijk op natuurfenomenen en andere culturen.

Daarnaast vertellen de foto's ook een verhaal waarin te zien is dat deze expeditie één groot avontuur was, een avontuur dat een onuitwisbare herinnering achterliet bij Philip Kuenen, de samensteller van de zeven fotoalbums die in 2022 online te zien zullen zijn via de Digital Collections van de UBL.

Straatbeeld in de Kashba van Algiers, april 1929. Fotograaf onbekend. Ontwikkelgelatinezilverdruk.

Kaartje met route, uit: Ph. Kuenen, *Kruistochten over de Indische Diepzeebekkens. Anderhalf jaar als geoloog aan boord van Hr. Ms. Willebrord Snellius*. Den Haag 1941, p. 220.

Het chemisch laboratorium aan boord van de Hr. Ms. Willebrord Snellius. Bierflesjes werden gebruikt om monsters zeewater in te bewaren, 1929. Fotograaf H. Hamaker. Ontwikkelgelatinezilverdruk.

De expeditieleden Bakker en Hardon wandelen in de Indische Oceaan over het rif van Pelokang bij Celebes, 1929. Fotograaf Ph. Kuenen. Ontwikkelgelatinezilverdruk.

Paddestoelrotsen bij Maratua, een eiland ten oosten van Borneo, 1929. Fotograaf Ph. Kuenen. Ontwikkelgelatinezilverdruk.

Panorama van het vulkanische eiland Poeloe Kambing (Geiteneiland) dat ten noorden van Timor ligt. Deze zogenoemde slijkvulkaan heeft meerdere kleine kraters die een constante stroom modder uitspuwen, 1929. Fotograaf Ph. Kuenen. Ontwikkelgelatinezilverdruk.

Bronnen

Bakels, J. & N. de Jonge, *Indië ontdekt : expedities en onderzoek in de Oost en de West*. KITLV, Leiden 2001

Dijk, J. van, Vink, S., e.a., *Photographs of the Netherlands East Indies at the Tropenmuseum*. Amsterdam 2012

Edwards, E. (red.), *Anthropology and photography, 1860-1920*. New Haven/Londen 1992

Edwards, E. (red.), *Raw history, photographs, anthropology and museums*. Londen 2001

Groeneveld, A. (e.a.), *Toekang Potret, 100 jaar fotografie in Nederlands-Indië*. Amsterdam 1989

Kuenen, Ph. H., *Kruistochten over de Indische Diepzeebekkens. Anderhalf jaar als geoloog aan boord van Hr. Ms. Willebrord Snellius*. Den Haag 1941

Roodenburg, L., (e.a.), *De bril van Anceaux. Volkenkundige fotografie vanaf 1860*. Zwolle 2003

Wentholt, Arnold (red.), *In kaart gebracht met kapmes en kompas. Met het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960*. ABP/ KNAG 2003. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Tropenmuseum. Amsterdam 2003

Witte, H. de, *De Snellius II expeditie. Een Indonesisch–Nederlands oceanografisch onderzoekproject 1984-1985*. Zeist/Amsterdam [1985]

Noten

1 Wentholt, *In kaart gebracht met kapmes en kompas*, p. 10.

2 De Snelliusexpeditie: 8 Maart 1929 – 15 November 1930.

3 In mei 2021 hebben de Universitaire Bibliotheken Leiden uit de hand van de heer Diederik Kuenen zeven fotoalbums ontvangen uit de nalatenschap van Ph.H. Kuenen. De albums bevatten het complete fotografische verslag van de Snelliusexpeditie.

4 Kuenen, *Kruistochten over de Indische Diepzeebekkens*, voorwoord, z.p.

5 Bij de tweede Snelliusexpeditie in 1984-1985 werd duidelijk dat alle analyses van vóór 1978 min of meer waardeloos waren omdat de flesjes waarin de monsters werden verzameld, concentraten van metaalionen afgaven waardoor de metingen werden beïnvloed. De Witte, *De Snellius II expeditie*, p. 59.

Van *cosmos poli* tot *nécropole de souvenirs*

Leiden als wetenschapscentrum voor buitenlandse bezoekers

Kasper van Ommen

De stad Leiden is voor menig geleerde, onderzoeker, wetenschapper of student het vertrekpunt geweest voor een wetenschappelijke reis of expeditie naar elders in de wereld. Andersom was Leiden voor veel buitenlandse geleerden en studenten juist een belangrijke bestemming tijdens hun reizen of de Grand Tour. Dat had uiteraard alles te maken met de universiteit en de beroemde geleerden die aan deze instelling waren verbonden. Maar de waardering voor de universiteit, hoogleraren en studenten was niet in alle perioden even groot. Op den duur werden Leiden en haar universiteit ook een bestemming voor wat men tegenwoordig de toerist noemt. Een aantal lokale drukkers speelde met hun aanbod handig op deze nieuwe markt in. Boekhandelaar Pieter van der Aa leverde uit zijn ruime voorraad bijvoorbeeld prenten van Leidse stadsgezichten, universiteitsgebouwen en hoogleraren aan. Hij bood de bezoeker de mogelijkheid aan om zelf een selectie uit het materiaal samen te stellen om als souvenir mee naar huis te nemen.

Pieter Bast, Profiel van Leiden.

Alle afbeeldingen bij dit artikel UBL, tenzij anders vermeld.

linkerpagina
Jan Pz. Dou, [Geometrische grondt-caerte der stad Leyden, met alle syne straten, ende wateren], 1614.

Leiden in de zeventiende eeuw

Vrijwel direct met de stichting van de universiteit in 1575, maar vooral in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw, genoot de Leidse universiteit in het buitenland bekendheid met het vernieuwende curriculum en de moderne opvattingen op het gebied van onderwijs en onderzoek die zij studenten aanbood. De stad stond internationaal bekend vanwege de vele drukkerijen en boekhandels die zich binnen haar muren hadden gevestigd. De Leidse vestiging van de Plantijnse drukkerij stond bekend bij geleerden in heel Europa. De aanwezigheid van deze drukkerij was voor een aantal van hen, zoals Justus Lipsius (1547-1606), Joseph Scaliger (1540-1609) en Carolus Clusius (1526-1609), zelfs doorslaggevend in hun beslissing om zich aan de Leidse universiteit te verbinden.

De Leidse universiteit was, zoals uit het *Album Studiosorum* is op te maken, vrijwel vanaf het prille begin een universiteit waar ook veel buitenlandse studenten, die onder meer afkomstig waren uit Duitsland, Frankrijk, Engeland, Polen, Hongarije, Zwitserland en Scandinavië, zich voor een studie inschreven. Aan het begin van de zeventiende eeuw bedroeg het aantal inschrijvingen ongeveer 300 en dat aantal steeg daarna snel. Halverwege de zeventiende eeuw werden jaarlijks ruim 460 studenten aan de universiteit ingeschreven. Jean Nicolas de Parivals (1605-1669) schatte het aantal buitenlandse studenten in zijn 'reisgids' *Les Délices de la Hollande* (1651) in het midden van de zeventiende eeuw op ongeveer 2000. Waarschijnlijk is dit hoge getal ingegeven door het ongebreidelde enthousiasme waarmee de auteur de stad Leiden in zijn boek belichtte.

Het internationale karakter van de universiteit werd mede bepaald door de aanstelling van geleerden uit Duitsland, Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden en Engeland tot hoogleraar. Vooral de instroom van geleerden en studenten uit het noorden van Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, die door de godsdienstoorlogen en de vervolging vanwege hun protestantse geloofsovertuiging hun geboortegrond moesten verlaten, vonden in Leiden een veilig heenkomen. De Leidse universiteit ontzegde overigens hoogleraren en studenten die het katholieke geloof aanhingen de toegang niet en ze kan daarmee gerust tolerant worden genoemd. De betrekkelijk vrije opvatting van de universiteit om te doceren wat men nuttig en juist achtte en de houding van de drukkerijen om te publiceren wat binnen de grenzen van de wet werd toegestaan, speelde daarnaast een niet te onderschatten rol. Het waren voor de filosoof René Descartes (1596-1650) belangrijke redenen om naar Leiden te reizen en daar zijn baanbrekende boek *Discours de la Méthode* (1637) te laten uitgeven door Joannes Maire.

De bestuurders van de universiteit voerden een actief beleid om geleerden en studenten uit Europa te verleiden om naar Leiden te komen. De aanstelling van Lipsius tot hoogleraar en bestuurder is daarvan een belangrijk eerste feit. Met de aanstelling van Scaliger in 1593 zette de universiteit zich met meer furore op de kaart. Scaliger werd door velen beschouwd als de grootste geleerde van zijn tijd. De curatoren van de universiteit hoopten dat zijn aanwezigheid in Leiden genoeg reden zou zijn voor

andere geleerden en studenten om zich in Leiden te vestigen of een docentschap aan de universiteit te aanvaarden. Dat bleek een juiste inschatting. In het kielzog van Scaliger kwamen verschillende geleerden naar Leiden en nam het aantal Franse en andere buitenlandse studenten snel toe.

Uitgevers en drukkers

De universiteit en de Leidse drukkers spanden zich gezamenlijk op verschillende manieren in om de aanwas van buitenlandse studenten en hoogleraren te bevorderen. De universiteit stelde een universiteitsdrukker aan voor het drukken van proefschriften en ander universitair drukwerk. De Plantijnse drukkerij van Franciscus Raphelengius (1539-1597) en die van de Elzeviers vestigden zich in de directe omgeving van het academiegebouw. De universiteitsdrukker zorgde ook voor de aanvoer van wetenschappelijke boeken die elders in Nederland of in het buitenland werden gedrukt. Ook andere drukkers zagen kansen om boeken en prenten voor de studenten en andere bezoekers aan de man te brengen. Zo verschenen in 1610 bij Leidse uitgever en boekhandelaar Andreas Cloucq (ca. 1580-1638?), die het jaar daarvoor met de publicatie van *Icones ad vivum delineate et expressae virorum clariorum* een serie portretten van Leidse hoogleraren publiceerde, vier – inmiddels iconische – prenten met afbeeldingen van de topinstellingen van de universiteit: de hortus botanicus, de bibliotheek, het anatomisch theater en de schermschool. Met deze prenten presenteerde de universiteit zich als de modernste onderzoeksinstelling van Europa. Dit maakte indruk op andere universiteiten, die met lede ogen moesten toezien dat studenten voor hun opleiding steeds vaker voor Leiden kozen en hun geboorteland verlieten.

Ook de hoogleraren en hun publicaties werden, zoals we hierboven hebben gezien, door de drukkers ingezet om de faam van de universiteit te vergroten. Met de publicatie van de 'smoelenboeken' *Illustris Academia*

Hendrick van der Burch, Een promotie aan de Leidse Universiteit omstreeks 1650. Schilderij ca. 1650-1660. Aan het pleintje zien we de winkel van de academiedrukker. Rijksmuseum Amsterdam.

***Les délices de Leide. En tailles-douces, pour la curiosité et commodité des voyageurs qui viendront dans cette ville.* Leiden: Pieter van der Aa, [ca. 1712].**

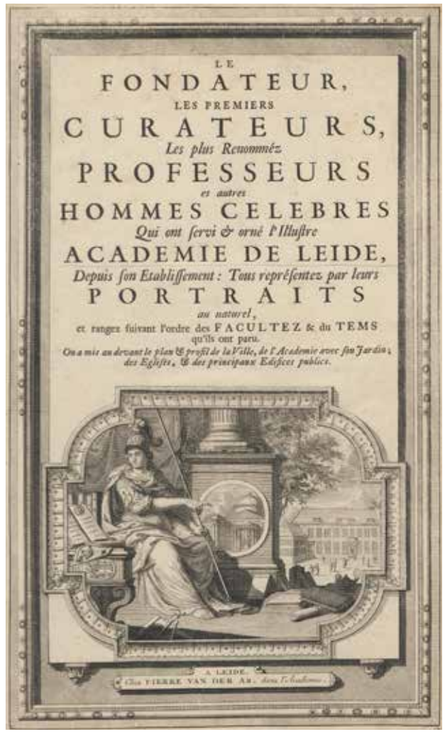

***Le fondateur, les premiers curateurs, les plus renomméz professeurs et autres hommes celebres qui ont servi & orné l'illustre Academie de Leide, [...]. On a mis en devant le plan & profil de la ville, de l'Academie avec son jardin; des eglises, & des principaux edifices publics.* Leiden: Pierre van der Aa, [ca. 1730].**

Lugd-Batava ('De illustere Leidse universiteit', gedrukt bij Cloucq in 1613) en *Athenae Batavae* (uitgegeven door Cloucq en Elzevier in 1625) van Joannis Meursius, werd het intellectuele arsenaal van de universiteit in woord en beeld ten volste uitgebaat. In deze en daaropvolgende herdrukken en in meer algemene beschrijvingen van de stad en haar universiteit, in bijvoorbeeld de *Beschrijvinge der Stad Leyden* van J.J. Orlers (1614), werden de afbeeldingen van de topinstellingen uit 1610 ook in aangepaste en verkleinde versies hergebruikt.

Pieter van der Aa (1659-1733) was een capabele ondernemer en één van de innovatiefste uitgevers en drukkers in Leiden aan het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw. Deze gewiekste uitgever had een fonds dat bestond uit een merkwaardige mengeling van wetenschappelijke uitgaven van hoog niveau en rijk

Franciscus Schuyl, *Catalogue, de ce qu'on voit de plus remarquable dans la Chambre de l'anatomie publique de l'Université de la ville de Leide.* Leiden: Diewertje vander Boxe, 1731.

geïllustreerde populairwetenschappelijke werken en reisverhalen voor een groot publiek. Hij zette in 1712 de stad Leiden voor de reiziger op de kaart met de uitgave van een geïllustreerde stadsbeschrijving met de klinkende titel *Les délices de Leide. Une des célèbres villes d'Europe.*

In 1715 werd Van der Aa benoemd tot academiedrukker en vestigde zich met zijn drukkerij tegenover het academiegebouw. Hij bewees de universiteit Leiden een grote dienst door op eigen kosten de publicatie van de bibliotheekcatalogus van 1716 op zich te nemen.

Omstreeks 1723 stelde Van der Aa uit allerlei materiaal dat hij in zijn drukkerij voorhanden had een boek samen waaraan hij de titel *Le fondateur, les premiers curateurs, les plus renomméz professeurs et autres hommes célèbres qui ont servi & orné l'Illustre Académie de Leide depuis son établissement* meegaf. Het boek, waarvan ook een uitgave met een Latijnse titel bestaat, bevat hoofdzakelijk prenten met portretten van geleerden, bestuurders en hoogleraren geordend naar faculteit. Daarnaast werd een aantal topografische kaarten en stadsgezichten opgenomen en werd de uitgave voorzien van een fraaie titelgravure en een beknopt woord aan de lezer.

Het is niet uitgesloten dat een bezoeker van de winkel van Van der Aa zelf een selectie uit de collectie prenten maakte en die vervolgens liet inbinden. Zo stelden bijvoorbeeld studenten een persoonlijk souvenir samen van een ongetwijfeld plezierig en leerzaam bezoek aan Leiden en haar universiteit. Andere drukkers produceerden boekjes in een oblongformaat met titels als *Deliciae Batavicae*. Deze boekjes, waarin onder meer portretjes van hoogleraren en prentjes van universitaire en openbare gebouwen in Leiden, doen aan *alba amicorum* denken. Ook deze boekjes werden op verzoek van de klant samengesteld, want geen van de overgeleverde exemplaren heeft dezelfde inhoud.

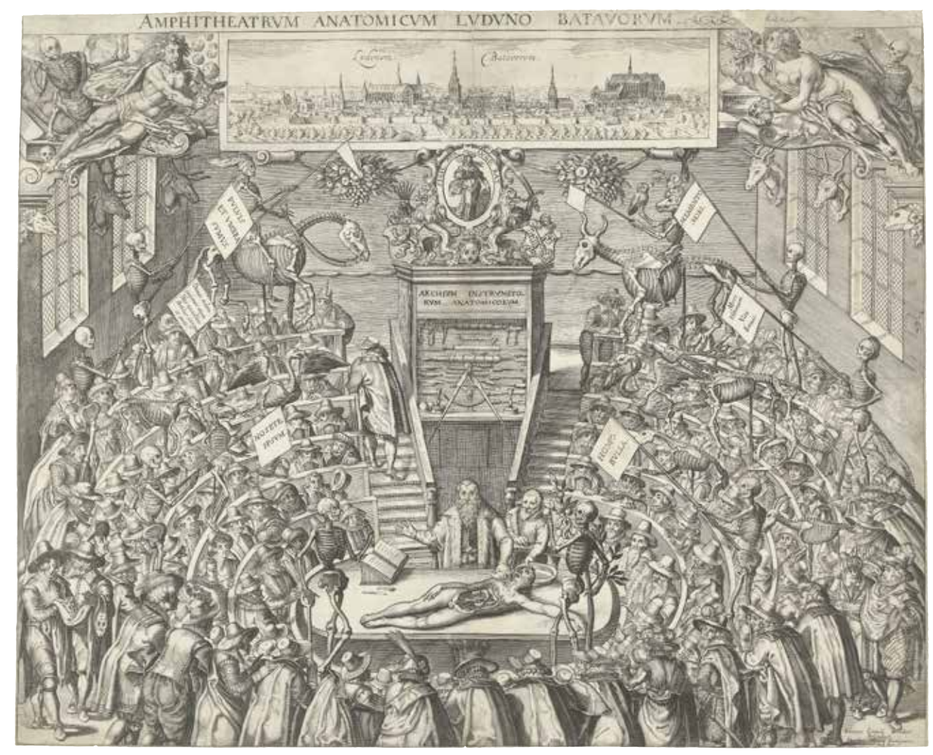

Bartholomeus Willemsz. Dolendo naar Jan Cornelisz. van 't Woudt, Amphitheatrum anatomicum van de Leidse Academie, uitgegeven door Jacob Marcus, 1609.

De populaire attracties

De zeventiende-eeuwse buitenlandse bezoekers roemen Leiden in hun reisverslagen als de grootste stad van Holland, op Amsterdam na. De universiteit wordt over het algemeen als een van de beroemdste van Europa gezien en vooral de nadruk die op het onderwijs in de Vrije Kunsten werd gelegd, wordt door de bezoekers bewonderd. Het anatomisch theater, de hortus botanicus en de bijzonderheden die daar te zien waren in o.a. het *ambulacrum* (een overdekte wandelgang bij de hortus) werden het meest bezocht. Vooral het anatomisch theater met de collectie rariteiten was bij de bezoekers in de zeventiende en de achttiende eeuw populair.

Volgens William Bagot, die Leiden aandeed in 1629, was het theater 'hardly to be paralelled in Christendom.' De bibliotheek vond hij daarentegen 'pretty', maar bescheiden in omvang en daardoor onbeduidend. De Engelse student medicijnen Ellis Veryard (1657-1714) was niet veel positiever over de bibliotheek: de ruimte was 'very indifferently furnished with books, and these that were there, not in order, nor well kept'. Maar hij vond, samen met andere Engelse reizigers, nagenoeg alle gebouwen en collecties van de Leidse universiteit bleekjes afsteken bij die van Oxford en Cambridge. Andere bezoekers hadden juist veel waardering voor de faciliteiten van de universiteit, zoals de Deense student Nicolaus Paschasius die in zijn *Theses philosophicae ex Apiculæ illius Gallicæ* (1598) een lofzang op de instellingen opnam.

De Engelse arts William Harvey, de ontdekker van de bloedsomloop in het menselijk lichaam, bracht tijdens zijn reis met de Earl of Arundel in december 1636 slechts een kort bezoek aan Leiden, waarbij hij het Anatomisch theater bezocht. Dat was uiteraard een verplicht nummer voor medici, maar ook leken vergaapten zich daar aan de skeletten en andere objecten die er werden tentoongesteld.

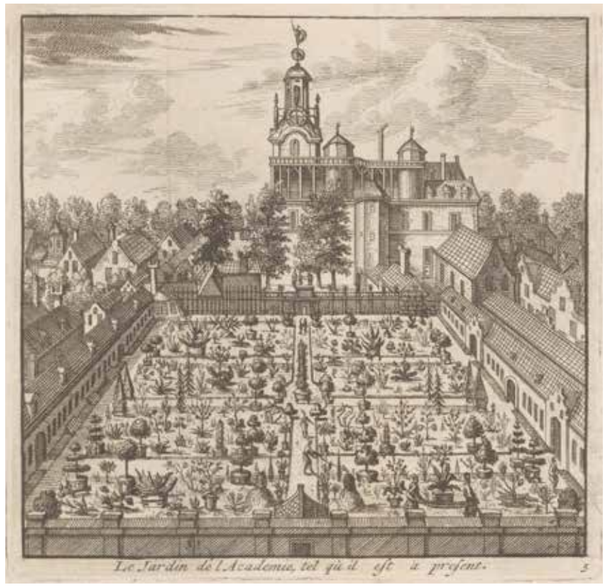

Het academiegebouw gezien van de kant van de botanische tuin, gepubliceerd in *Les Délices de Leide*, Leiden: P. van der Aa, 1712.

Voor de bezoekers was sinds het begin van de zeventiende eeuw zelfs een catalogus van alle 'principaalste rariteiten' te koop, samengesteld door custos Franciscus Schuyl. Het gidsje was verkrijgbaar in een Nederlandse, Latijnse, Engelse en Franse editie. Een anonieme Engelse bezoeker schreef in 1775: 'You must not fail to see the Anatomy-chamber', niet zo zeer vanwege de anatomie, maar omdat er 'money of Egypt; Pagan idols, –foreign dresses, birds from *China, &c, &c.* –Also a library of valuable books, and manuscripts' te bewonderen waren. Het theater was allang niet meer primair de plek voor dissecties, maar werd steeds meer gezien als een rariteitenkabinet. Deze reiziger noemde ook expliciet de nabijgelegen *Physics garden* (de hortus botanicus), 'as this place is famous for it's university for physic', en het paviljoen (namelijk de orangerie) waar antieke sculpturen en andere antiquiteiten te zien waren. In de senaatskamer kon men onder andere de portretten van Boerhaave en Scaliger bewonderen.[1]

De Leidse universiteit was onder Engelse en Schotse studenten populair. Tussen 1578 en 1875 studeerden er meer dan vierduizend Engelsprekende studenten. Vooral de lessen van de medicus Herman Boerhaave die aan het ziekbed werden gegeven, waren populair, omdat dit soort onderwijs op dat moment nergens anders in Europa werd gegeven. De aanwezigheid van Siegfried Albinus (1697-1770), hoogleraar in de anatomie, maakte het voor hen extra aantrekkelijk om zich in Leiden als student medicijnen in te schrijven. De methodologie die in Leiden werd gedoceerd, heeft grote invloed gehad op de medische instellingen in Schotland en Ierland. Dat er intussen op het terrein van de Hortus een chemisch laboratorium was ingericht, speelde daarbij ook een grote rol.

De minder populaire attracties

De meeste bezoekers vermelden de universiteitsbibliotheek alleen beknopt en zonder veel detail. Het is 'Una bellissima biblioteca' of 'a very good library', meer niet. Deze instelling kon bij de gemiddelde bezoeker op weinig belangstelling rekenen. De *Nomenclator*, de bibliotheekcatalogus die in 1595 door Petrus Bertius werd samengesteld, droeg amper bij tot de bekendheid onder de bezoekers van de stad, omdat deze publicatie vooral onder collegageleerden en -instellingen werd verspreid. Alleen geleerden met een specifiek studiedoel vonden de weg naar de boeken die er werden bewaard. Zij roemden juist wel de uitzonderlijke collectie van ongeveer 1300 oosterse boeken en manuscripten die de bibliotheek in haar bezit had. Ook de *Sphaera movens*, een planetarium dat in de bibliotheek te zien was, trok de nodige aandacht. De universiteit was duidelijk trots op het apparaat, want het wordt in de bibliotheekcatalogus van 1716 prominent afgebeeld.

Een aantal reizigers bezocht de Pieterskerk omdat daar de graven en gedenktekens van een groot aantal Leidse geleerden te bewonderen waren. De kerk werd gezien als het *Panthéon des gloires hollandaises*. De inmiddels afgebroken Vrouwekerk achter de Haarlemmerstraat was vooral een bezoek waard voor de Franse bewonderaars van Scaliger, omdat zich daar zijn laatste rustplaats bevond. Deze reizigers legden in aansluiting vaak een bezoek aan de bibliotheek af om daar Scaligers legaat van oosterse boeken te bewonderen. Zo ook Jean Baptiste de La Curne de Sainte-Palaye (1697-1781) en zijn broer

die in hun *Notes se rapportant à un voyage fait en Hollande en 1766* de twee boekenkasten in de bibliotheek met daarin de Griekse en Hebreeuwse manuscripten van Scaliger vermeldden.

De schermschool in de Begijnkerk blijft in de reisverslagen onvermeld. Dat is begrijpelijk als we bedenken dat vooral studenten van deze sportfaciliteit gebruik maakten, en de ruimte verder blijkbaar weinig voor een buitenlandse bezoeker te bieden had. Zelfs de luxe uitgave van de *Academie de l'espée* (gedrukt door *Elzevier* in 1628) van schermmeester Gerard Thibault, een pendant van Meursius' *Athenae Batavae*, droeg blijkbaar weinig bij aan de bekendheid van de school onder buitenlandse bezoekers. Ook de Duytsche Mathematique, de ingenieursschool die in 1600 werd opgericht, wordt in de reisverslagen niet genoemd.

Af en toe wordt er wel melding gemaakt van nieuwe instellingen die aan het arsenaal van onderzoeksinstellingen werden toegevoegd. Zo beschreef het Engelse parlementslid William Lord Fitzwilliam in 1663 'a curiosity in optics': het observatorium dat dertig jaar eerder op het dak van het academiegebouw was gebouwd, met daarin het grote quadrant van Willebrord Snel van Rooyen (1580-1626).

De Duitse reiziger en hoogleraar geschiedenis aan de universiteit van Leipzig Johann Burkhard Mencke beschreef in *Das Holländische Journal 1698-1699* uiteraard ook een bezoek aan de hortus en het anatomisch theater, waar hij werd rondgeleid door een vrouw, mogelijk de weduwe Van der Boxe, die hem kostuums van allerlei volkeren en een mummie toonde. Mencke is als geleerde enthousiast over de bibliotheek: 'Diese is wol ohne Streit die grösste unter denen Holländischen Public-Bibliothecen'. Hij was vooral enthousiast over de oosterse legaten van Scaliger, Jacobus Golius en Levinus Warner, maar de kroon op de collectie was de bibliotheek van Isaac Vossius, die voor dertigduizend gulden werd aangekocht. Het is opmerkelijk dat Mencke ook de Bibliotheca Thysiana op het Rapenburg noemde, maar omdat de collectie volgens hem in grote wanorde was, zag hij van een bezoek aan deze privé-bibliotheek af. Ook het *Musaeum* van Paul Hermann, de in 1695 overleden hoogleraar botanie, bleek helaas ontoegankelijk. Mencke was als geleerde geïnteresseerd om zijn Leidse collega's te spreken over allerlei zaken. Hij bracht onder andere een bezoek aan de hoogleraar geschiedenis en klassieke letteren Jacob Perizonius (1651-1715) en ontmoette hoogleraar filosofie Burchard de Volder (1643-1709) en de professoren rechten Johannes Voet (1647-1713) en Philipp Reinhard Vitriarius (1647-1720).

Herman Boerhaave: de bekendste geleerde van de achttiende eeuw [1213]

In de achttiende eeuw liep de roem van Leiden als universiteitsstad sterk terug. De universitaire gebouwen bevonden zich in een armzalige staat. De meeste bezoekers beperkten zich tot een bezoek aan de hortus botanicus, het daarnaast gelegen rariteitenkabinet en de verzameling Romeinse vazen en beelden en het anatomisch theater waar de preparaten van Albinus te zien waren. In de bibliotheek hadden de meesten van hen niets te zoeken. De openingstijden hielpen niet mee: de bibliotheek was enkel op dinsdag- en zaterdagmiddag van twee tot vier geopend. De ruimte werd bepaald door de gigantische boekenkast die midden in de ruimte was geplaatst om de collectie van Isaac Vossius te herbergen. De toegang tot belangrijke onderdelen van de collectie, zoals de oosterse manuscripten van Scaliger, werd de bezoeker vaak ontzegd.

Toch oefende de stad op het gebied van de wetenschap nog genoeg aantrekkingskracht uit op bepaalde geleerden. Men kwam dan naar Leiden vanwege persoonlijke contacten om specifiek een bepaalde geleerde te ontmoeten. Zo maakte de Schotse geleerde James Boswell (1740-1795), die in 1763-1764 in Utrecht studeerde, af en toe een uitstapje naar Leiden, waar hij Abraham Gronovius (1695-1775) thuis bezocht. Diens vader, de hoogleraar klassieke talen Jacobus Gronovius (1645-1716), was in Leiden de leermeester van Boswells vader geweest. James vond Leiden in cultureel opzicht onderdoen voor Utrecht. Gronovius was naast een bekwaam classicus sinds 1741 ook bibliothecaris van de bibliotheek. Het kan dus haast niet anders dat Boswell de bibliotheek ook eens van binnen heeft gezien, maar hij maakt daar in zijn dagboek geen melding van. Boswell legde echter in het voorjaar van 1764 wel een bezoek aan de hortus bota-

Hendrik Tavenier, 'Engelse kerk, anatomi en Boekzaal te Lijden'. Het gebouw was de voormalige kerk van de Faliede Bagijnen waarin het anatomisch theater, de bibliotheek en de schermschool waren ondergebracht. Tekening, 1789. Rijksmuseum Amsterdam.

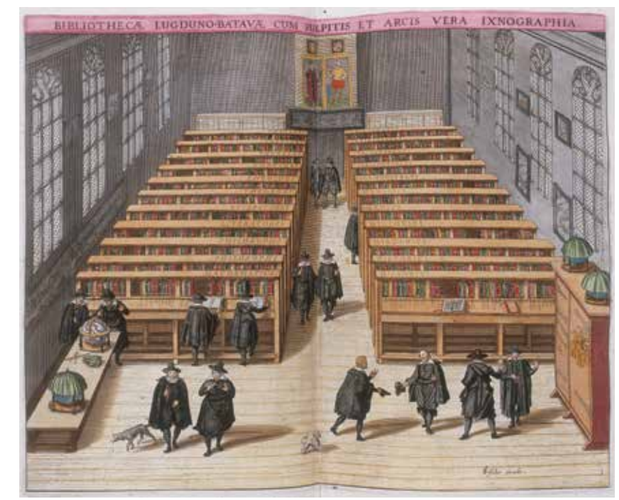

Willem Isaacsz. van Swanenburg, naar Jan Cornelisz. van 't Woudt, De Universiteitsbibliotheek met links op de voorgrond de Arca Scaligerana, waarin de oosterse boeken van Scaliger werden bewaard. Leiden: A. Cloucq, 1610.

links
Jacob Folkema, Hermanus Boerhaave onderwijst een groep leerlingen. Titelpagina voor: H. Boerhaave, *Verhandeling over de kragten der medicijnen*, 1756.

nicus en de Engelse kerk af. De allure die Leiden ooit voor buitenlandse studenten had, is in de achttiende eeuw volgens hem vrijwel verdwenen. Hij hield vooral van Leiden 'for Father's sake.'

De bekendste achttiende-eeuwse Leidse geleerde was ongetwijfeld de al genoemde Herman Boerhaave (1668-1738). Een ontmoeting met deze geleerde, die een trits aan professoraten bekleedde, was een hoogtepunt voor studenten en andere geleerden. De meeste bekendheid genoot Boerhaave vanwege het medisch onderwijs, chemische experimenten en op het gebied van de botanie. Boerhaave was prefect van de hortus van 1709 tot 1730 en beschreef een groot aantal nieuwe plantensoorten die een plaats kregen in de tuin. Carl Linnaues (1707-1778) reisde in 1735 naar Leiden om hem te ontmoeten. Het was Gronovius die Linnaeus overhaalde de foliobladen waarop hij het dieren-, planten- en mineralenrijk in een systeem had gerangschikt te publiceren bij de Leidse drukker Dirk Haak. Dat resulteerde in zijn beroemde *Systema Natura*e (1735).

Conrad Zacharias von Uffenbach, auteur van de *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland* (1754) bracht samen met zijn broer een uitgebreid bezoek aan Leiden. Zij bezochten uiteraard het anatomisch theater en de hortus met de exotische gewassen. In de bibliotheek ontmoetten ze bibliothecaris Wolferdus Senguerdius (1646-1724) en inspecteerden ze de collectie gedrukte boeken. Ook werd door hen de catalogus van de manuscripten van Vossius doorgenomen en een aantal codices grondig bestudeerd.

Het *Museaum Hermannianum* is een voorbeeld van een particuliere verzameling, waarvan er verschillende in Leiden bestonden. Ze werden er door de weduwe van de hoogleraar rondgeleid. Er volgden later nog ontmoetingen met Gronovius en Musschenbroeck, die de broers bereidwillig tot hun privéverzamelingen toelieten. Bij een bezoek aan het Laboratorium Chymicum in de Nonnensteeg merkte Von Uffenbach op: 'Es ist gar nicht gross, hat auch niet viele Oefen, doch einige von guter Invention'. Ze werden er rondgeleid door de medicus en chemicus Jacobus le Mort (1650-1718) die in de werkplaats de scepter zwaaide.

Een 'nécropole de souvenirs'

In de negentiende eeuw lieten de meeste buitenlandse bezoekers de verpauperde academiestad links liggen. Als men de stad al aandeed, was dat vooral voor de kunstschatten die er te zien waren en niet voor de universiteit. Leiden was ondertussen bekend geworden als de geboortestad van Lucas van Leyden, Jan Steen, Gerard Dou, maar vooral van Rembrandt en zijn leerlingen. Vooral Franse kunstliefhebbers kwamen poolshoogte nemen in Leiden, maar vonden er niet veel van hun gading. De stad ontleende haar roem nog steeds aan in de vergetelheid geraakte grootheden zoals Descartes en Boerhaave.

C.F. Bendorp naar Evert Maaskamp, De Akademie te Leiden/Vue de L'academie à Laiden. Linksboven op het gebouw de Sterrewacht. Ca. 1790. Rijksmuseum Amsterdam.

De dichter en toneelschrijver Jean Aicard (1848-1921) voelde wel degelijk een zekere liefde voor Holland vanwege de kunst en de poëzie. Hij laat zich in zijn *Visite en Hollande* (1879) positief over de jonge Leidse studenten uit. De studenten 'avec leur jeunesse généreuse, studieuse et gaie' delen zijn liefde voor de kunsten. De studenten mengen zich zelden onder de bevolking van Leiden en komen doorgaans bijeen in hun sociëteit, waar zij drinken, eten en kranten lezen. Er is zelfs een bibliotheek in het gebouw, zodat de studenten niet van de universiteitsbibliotheek gebruik hoeven te maken. In het Academiegebouw is het zweetkamertje een bezoek waard en de muurschildering *Gradus ad Parnassum* in het trappenhuis van Victor de Stuers noemt hij ongewoon en opmerkelijk. De trap leidt naar de Senaatskamer waar een portret van Boerhaave is te zien. Verder speelt de universiteit echter geen rol in zijn reisverhaal.

Kunstverzamelaar Paul Eudel (1837-1911) schreef in zijn *La Hollande et les Hollandais* (1906) dat de nieuwsgierige toerist die op jacht is naar historische evocaties in Leiden zwaar bedrogen uitkomt. Leiden is 'une nécropole de souvenirs, ensevelis dans la gloire du passé.' Eudel is eveneens negatief over de studenten. Zij brengen meer tijd door op de sociëteit in de Breestraat dan in de bibliotheek. De hoogleraren geven bijna allen uitsluitend privélessen en laten zich vrijwel niet zien in de universiteit – 'ce bâtiment froid' – zien. De Pieterskerk is nog wel de moeite van een bezoek waard om daar de grafmonumenten van hoogleraar en uitgever van de beroemde *Gazette de Leyde* Johan Luzac (1746-1807) en Boerhaave te bezichtigen. In de musea is af en toe iets van belang te zien, zoals in het Museum van 'Aoudhéedeunn' zoals Eudel fonetisch schrijft. Het etnografische museum aan het Rapenburg herbergt een belangrijke collectie over Japan, bijeengebracht door Von Siebold, Cock Blonehoff (sic) en Overmeer Fisscher. De vestigingen van het museum aan de Herengracht en de Hoge Woerd kan men beter overslaan.

Een tweede Gouden Eeuw

Leiden was in de glorietijd aan het begin van de twintigste eeuw, de zogenaamde 'Tweede Gouden Eeuw', wel een belangrijk reisdoel voor internationale scheikundigen en natuurkundigen. De Nobelprijzen die werden toegekend aan Jacobus Henricus van 't Hoff (voor scheikunde in 1901) en aan Hendrik Antoon Lorentz, Pieter Zeeman (voor natuurkunde 1902) en Johannes Diderik van der Waals (voor natuurkunde in 1910) droegen bij aan de bekendheid van Leiden als bèta-stad. De aanwezigheid van een modern laboratorium aan het Steenschuur, waar Heike Kamerlingh Onnes in 1908 bij een temperatuur van -253 graden Celsius helium vloeibaar wist te maken, droeg bij aan deze bekendheid. Het laboratorium stond bekend als de koudste plek op aarde. Kamerlingh Onnes ontving in 1913 de Nobelprijs voor zijn werk.

De bekendste bezoeker die Leiden in deze jaren aandeed is zonder twijfel Albert Einstein (1879-1955). Hij noemde Leiden 'dat verrukkelijke plekje grond op deze dorre aarde'. Ook Niels Bohr en Robert Oppenheimer kwamen naar Leiden om er collega's te ontmoeten en deel te namen aan de experimenten. Velen vonden in Leiden een onderkomen in het huis van Paul Ehrenfest en zijn vrouw, de Russische wiskundige Tatjana Afanasjeva, aan de Witte Rozenstraat.

Tegenwoordig profileert de universiteit zich bewust als een internationale universiteit. Het aantal buitenlandse bezoekers en studenten die volgens het motto van de universiteit 'bij ons de wereld leren kennen' neemt ieder jaar toe. En dat zal in 2022 zeker zo zijn, als Leiden het hele jaar European City of Science is.

De gegevens over de buitenlanders die Leiden in de zeventiende en achttiende eeuw bezochten, zijn deels ontleend aan publicaties van C.D. van Strien en M. van Strien-Chardonneau.

Noot

1 *Holland. A Jaunt to the Principal Places in That Country. Also to Dusseldorff; through part of Flanders; and to Bergen-Op-Zoom, Antwerp, and Calais.* Londen: W. Hay, 1775. p. 23-25.

Albert Einstein met op schoot Paul Ehrenfest jr. en Paul Ehrenfest, in diens woonhuis aan de Witte Rozenstraat.

Het Kamerlingh Onnes Laboratorium aan het Steenschuur. Erfgoed Leiden en Omstreken.

De Goudse vrijheid met de drukpers bezegeld (deel 2)

Jasper Tournay, Jan Sas Hoenz en Jacob Migoen

Paul H.A.M. Abels

In het voorgaande nummer van *De Boekenwereld* verscheen het eerste deel van dit artikel, waarin de omstandigheden geschetst werden waardoor de 'brave' katholieke stad Gouda op zowel politiek als religieus vlak een eigen koers ging varen en zich in de jaren 1573-1618 ontwikkelde tot een vrijplaats voor dwarsdenkers. De drukkers Jasper Tournay en Jan Sas Hoensz legden in Gouda het vrije woord vast, na een drukkersvacuüm van tien jaar gevolgd door Jacob Migoen. Welicht geïnspireerd door het succes van de laatste trok de Goudse Vrijheid in 1608 opnieuw de aandacht van Jasper Tournay, die in 1594 naar Leiden vertrokken was.

Het geluk keert terug

Jasper Tournay bleef klaarblijkelijk ook na zijn indienst-treding als letterzetter bij Jan Paedts in Leiden dromen van een eigen bedrijf. Minstens twee keer kreeg hij van zijn baas de gelegenheid een persoonlijk stempel op een uitgave te drukken, waarbij zelfs een keer in een boek-verkoperscatalogus goede sier werd gemaakt met zijn vakmanschap.[1] De andere keer – nota bene in een uitgave van het degelijk gereformeerde *Schat-boeck* van Zacharias Ursinus[2] – mocht Tournay in 1602 achterin het boek naast zijn naam ook een eigen drukkersmerk opnemen, waarmee hij met een verwijzing naar zijn voornaam (Jasper, j'espère) hoop uitspreekt. Het laat Vrouwe Fortuna (geluk) zien, staande op 'occacio' (kans, gelegenheid) in de vorm van gevleugelde bol, met achter haar een zinkend schip en een opkomende zon. Het randschrift 'Spero Fortunae regressum' (Ik hoop dat het geluk terugkeert) drukte onmiskenbaar zijn verlangen uit om ooit weer zelfstandig ondernemer te worden na zijn kortstondige succes in Gouda.[3]

Tournay ging actief op zoek naar mogelijkheden en richtte zich in het najaar van 1602 schriftelijk tot de magistraat van Enkhuizen met het verzoek om met een toelage van die stad 'alhier een druckerije op te [mogen] richten'. Die ging op 3 oktober akkoord en bood hem een bescheiden jaarwedde van 50 gulden en vrijstelling van de wacht. Op 18 december huurde hij een huis op de Lage Havendijk.[4] Met het eerste grote werk dat hij daar van de persen liet komen, een geschiedenis van Enkhuizen op rijm, leverde hij ongetwijfeld een belangrijke bijdrage aan de trots van de Zuiderzeestadbewoners. Maar Tournay moest wel een knieval doen, want hij werkte nu – net als eerder in Delft – in een orthodox-

Aert van Waes, Gezicht op Gouda, tekening op perkament, ca. 1649. Rijksmuseum Amsterdam.

gereformeerde omgeving. De boeken die hij op zijn persen moest leggen – zoals vertaalde werken van William Perkins – waren van gedegen calvinistische snit.[5]

Om het hoofd financieel boven water te houden werkte hij daarbij enkele malen voor collega's uit andere steden. Twee boeken van Perkins drukte hij voor Jan Evertsz. Cloppenburgh uit Amsterdam en een gezangboek van Carel van Mander voor Passchier van Westbusch uit Haarlem. Met verholen jaloezie zal Tournay echter gehoord hebben van het succes van Migoen in Gouda. Op enig moment bleek de lokroep van die stad zo sterk, wellicht mede gestimuleerd door zijn Goudse echtgenote, dat hij het toch aandurfde de bescheiden zekerheid die Enkhuizen hem bood op te geven, om in Gouda weer boeken te gaan drukken waarvan de inhoud hem persoonlijk meer aansprak. In 1608 was hij terug in de stad die hij zestien jaar eerder teleurgesteld had moeten verlaten.

Wind in de zeilen

Met de eerste werken die Tournay er van de persen liet komen sloot hij naadloos aan bij zijn eerdere Goudse werk. Zo leverde Coolhaes, die inmiddels in Amsterdam

Drukkersmerk van Jasper Tournay, met de beeltenis van Vrouwe Fortuna, dat vanaf 1602 veel van zijn drukken sierde.

P.P. Kock, *Historia* met een geschiedenis van Enkuizen op rijm: het eerste werk dat Jasper Tournay in 1603 drukte in deze Zuiderzeestad.

een winkel dreef in geneeskrachtig water, kopij voor vier uitgaven: een merkwaardig *Waterboecxken*, een herdruk van *Toutzsteen*, een theologische verhandeling uit 1585 en in 1609 een nieuw polemisch werk, getiteld *Naedencken*, gewijd aan de inmiddels uitgebroken strijd tussen de Leidse hoogleraren Arminius en Gomarus over de predestinatie. En ook Coornhert was achttien jaar na zijn overlijden zeker niet in vergetelheid geraakt, noch bij zijn bewonderaars en vrienden, noch bij Tournay. Het gonsde al snel van de geruchten dat de (her)uitgave van diverse boeken van Coornhert vanuit die hoek werd voorbereid en zelfs die van geschriften van 'aartsketter' David Joris, afkomstig uit doperse kring, die zichzelf in een visioen had gezien als Christus David, de laatste middelaar tussen God en de mensheid in de eindtijd.[6] De gereformeerde synode riep in 1608 de Staten van Holland op het drukken van dergelijke boeken 'vol zynde van gruwelen ende abominatien' kost wat kost te voorkomen, maar moest uiteindelijk lijdzaam toezien dat de magistraat van Gouda dergelijke initiatieven geen strobreed in de weg legde.[7]

De uitgave van de werken van David Joris gebeurde consequent zonder vermelding van woonplaats en naam van de drukker. Hoewel vrijheid van geweten voor Gouda heilig was en er dus niet tegen werd opgetreden, hield ook Tournay zijn drukkerschap van deze werken anoniem, waarschijnlijk uit zelfbescherming en om zijn beschermheren niet in verlegenheid te brengen. Geen schrijver wekte immers meer woede onder gereformeerde gezagsdragers en theologen dan deze geestdrijver. Dat we deze werken uiteindelijk toch hebben kunnen toeschrijven aan Tournay, is te danken aan vergelijkend typografisch onderzoek van Valkema Blouw en Dijstelberge.[8] Dankzij hun onderzoek weten we dat Tournay in de periode 1609-1616 maar liefst dertig boekwerkjes van David Joris het licht liet zien. Ook gaf hij nog twee werken uit van de davidjorist Nicolaes Meyndertsz van Blesdijk.[9]

Onduidelijk is wie het initiatief nam voor de uitgave van deze anabaptistische werken, maar het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen dat Tournay daarvoor wellicht ook persoonlijke motieven had. Uit een notariële akte uit 1609 blijkt namelijk dat hij afzag van het afleggen van de eed, maar getuigde met een beroep op zijn consciëntie en mannelijke waardigheid.[10] Daarmee legde hij een in doperse kring gangbare afkeer van eedaflegging aan de dag, die op zijn minst sympathieën in deze richting doen vermoeden bij de drukker.

Verwantschap moet hij ook gevoeld hebben met Coornhert, die hij immers nog bij leven gekend had en wiens geschriften uiteindelijk het leeuwendeel van zijn uitgeversfonds zouden beslaan. Tournay vatte zelfs het ambitieuze plan op om het hele oeuvre van deze vrijdenker uit te geven, daarbij in praktische, inhoudelijke en wellicht ook financiële zin gesteund en aangemoedigd door eerdergenoemde Adriaen Boomgaert. Drie jaar lang, van 1610 tot 1612, werkte hij aan een imposante folio-uitgave van twintig van deze *Wercken*, terwijl hij in diezelfde periode ook nog een vijftien Coornhertgeschriften in een kleiner (kwarto)formaat uitbracht, grotendeels betrekking hebbend op diens disputen met de Delftse dominees.

Het ging de Goudse drukker inmiddels zo voor de wind, dat hij kans zag een nieuw onderkomen te zoeken voor zijn persen. Hij huurde op dat moment een lang-

zamerhand te klein geworden pand aan de Westhaven, maar op 3 mei 1611 wist hij een eigen bedrijfspand te kopen dat hij de naam 'De Druckerije' gaf. Het lag op de hoek van de Lage Gouwe en Achter de Vismarkt, nabij de Cralenbrugghe. Dit adres komt vanaf 1612 ook geregeld voor in zijn impressum.[11] In januari 1613 wendde hij zich vervolgens tot het stadsbestuur met een verzoek om vrijstelling van stedelijke belastingen en schutterijverplichtingen. Hij had inmiddels twee of drie letterzetters en twee drukkers in dienst en verklaarde van de vroege ochtend tot de late avond aanwezig te moeten zijn in zijn bedrijf om ervoor te zorgen dat alle werk correct werd uitgevoerd. In andere, zelfs kleinere steden zoals Schiedam en Enkhuizen, ontvingen de drukkers volgens hem een toelage van het stadsbestuur. De door hem gedrukte boeken waren volgens Tournay zeker ook 'tot geene oneere (met reverentie gesproocken)' voor Gouda. Dat moest het stadsbestuur toch ook wat waard zijn. Toen werd duidelijk dat Gouda hem wel alle vrijheid wilde geven, maar daar geen geld voor over had. Vrijstelling van de wacht wilde men hem nog wel gunnen, maar 'vrijdom van de stedelijke excijns' niet.[12]

Nieuwe tijden, nieuwe vraag

Inmiddels was het Twaalfjarig Bestand ingegaan en zorgden de eerdergenoemde theologische debatten over de predestinatie ervoor dat de belangstelling voor Coornhert naar de achtergrond verdween en plaats maakte voor een grote vraag naar geschriften van hoofdrolspelers in dit conflict. Dat raakte Tournay direct, want in die kwestie zou Gouda een belangrijke rol spelen omdat de stad met haar libertijnse koers als vanzelf in het rekkelijke kamp van de remonstranten belandde. Die dankten hun naam aan een remonstrantie (verzoekschrift) die 44 predikanten indienden bij de Staten van Holland, waarin zij bescherming van de overheid vroegen tegen mogelijke kerkelijke tuchtmaatregelen. De handtekeningen van de drie Goudse stadsdominees (Poppius, Herbers jr. en Thombergius) stonden prominent onder dit document en Gouda zou zich opwerpen als een van felste pleitbezorgers van de remonstrantse zaak.

In deze context werd de drukkerij van Tournay een belangrijk wapen in de strijd. Opmerkelijk daarbij is dat de Goudse drukker zijn persen daarvoor vanaf 1613 zeker dertig keer in beweging zette in opdracht en op kosten van Andries Burier, een uit Rijssel (Lille) afkomstige uitgever, boekbinder en boekverkoper die zich rond 1612 in Gouda had gevestigd als schoolmeester van de Latijnse School.[13] Zijn komst naar de stad heeft het fundament onder Tournay's drukkerij zeker verstevigd en minder afhankelijk gemaakt van de niet al te grote spiritualistische markt waar hij zich zelf primair op richtte.

In de praktijk was Burier verantwoordelijk voor de meeste boeken die te maken hadden met de remonstrantse zaak. In het bijzonder gold dat voor de geschriften van de uit het Duitse Steinfurt gehaalde Conradus Vorstius, de beoogd opvolger van Arminius als hoogleraar theologie in Leiden. Die benoeming ging niet door omdat hij een sociniaan zou zijn, iemand die de goddelijke Drie-eenheid loochende. Geheel in lijn met zijn politieke koers nodigde het Goudse stadsbestuur hem uit om zich in hun stad te vestigen, waar hij zeven jaar lang zijn vingers blauw zou schrijven om zich te verdedigen.[14] Tournay

Het pand waarin de drukkerij van Jasper Tournay gevestigd was, op de hoek van de Lage Gouwe en Achter de Vismarkt, naast de Cralenbrugghe.

drukte twaalf werken van hem, waarvan ten minste zeven in opdracht van Burier.

Ook de drie remonstrantse predikanten van Gouda wisten – vaak met hulp van Burier – de weg te vinden naar de drukkerij van Tournay. Thombergius[15] was met zijn *Cleyne zandtberch* de eerste in 1612, in 1616 gevolgd door Eduardus Poppius.[16] Zijn *Enge poorte* werd een regelrechte kaskraker, mede door toedoen van de felle reacties daarop van contra-remonstrantse tegenstanders. Als laatste van het trio klopte de in Gouda zeer populaire Dirck Herbers in 1616-1617 voor vijf uitgaven op de deur van de drukkerij, waaronder ook een Franse vertaling van zijn *Corte verclaeringhe*.

Burier investerde echter niet alleen in remonstrantse drukken. Samen met Tournay bracht hij ook maar liefst negen werken van Calvijn-bestrijder Sebastiaen Castellio op de markt. Voor eenzelfde lezerspubiek verlieten ook vier Nederlandse vertalingen van Sebastiaen Franck – een Duits spiritualist met een afkeer van de 'uitwendige kerk'[17] – de drukkerij. Beide auteurs hadden grote invloed op Coornhert en het initiatief tot deze uitgaven zal ook uit de kring van coornhertisten zijn gekomen. Tegen die

De verzamelde *Wercken* van Coornhert, in de jaren 1610-1612 gedrukt. Elk werk kreeg een eigen titelpagina, met daarop een fraai geornamenteerd drukkersmerk.

achtergrond is het veelzeggend dat Coornhert-protagonist Boomgaert in 1618 ook een geschrift van eigen hand bij Tournay op de persen liet leggen.

Los van alle theologische werken liet Tournay ook graag zijn enthousiasme voor de rederijkerij tot uitdrukking komen. Hij was als Jasper Centen zelf actief bij de Leidse rederijkers en bracht verschillende rederijkersspelen op de markt.[18]

Einde van de Goudse Vrijheid

Intussen verliepen de Bestandstwisten in zeer ongunstige zin voor de remonstranten en daarmee ook voor Gouda. De arrestatie van hun belangrijkste Haagse beschermheer Johan van Oldenbarnevelt en de openlijke keuze van stadhouder prins Maurits voor de contra-remonstranten luidden het einde in van de Goudse Vrijheid en daarmee ook van het bedrijf van Tournay als drukkerij van het onaangepaste woord. De stadhouder trok met zijn leger langs alle remonstrantse steden om daar bestuurders af te zetten en te vervangen door geestverwanten. Gouda, als sterkste remonstrantse bolwerk, zou als laatste aan de beurt komen. Op de Nationale Synode in Dordrecht werden de remonstranten ontboden, veroordeeld en uit de kerk gestoten. Hun leiders – onder wie Poppius en Thombergius – werden het land uitgezet. Herbers bleef nog even, maar tekende uiteindelijk de Acte van stilstand, waarmee hij zijn toga definitief aan de kapstok hing.

Op 8 juli 1618 moest Tournay de gang naar het stadhuis maken om zich als boekdrukker te laten registreren en een eed op een boekdrukkersplakkaat van de Staten van Holland af te leggen. Wellicht mocht hij afzien van de eed, maar de belofte zal hij zeker hebben moeten doen. Wel testte hij nog even zijn speelruimte, door tegelijk een verzoek op tafel te leggen om een werk van Vorstius te mogen drukken. Een helder antwoord kreeg hij niet.[19] Hoe riskant het drukken van afwijkende opinies voor hem inmiddels was bleek een maand later. In opdracht van de houtkoper Huygh Syvertsz, van wie de Goudse drukker destijds al zijn pand aan de Westhaven huurde, leverde hij voor 70 gulden vijfhonderd exemplaren van een sociniaans werkje van Cornelis Daemesz, getiteld *Van den eenigen Godt*. De Staten van Holland lieten een onderzoek instellen naar de verantwoordelijken voor dit als ketters beschouwde werk, maar stuitten nog wel op onwil van de Goudse magistraat om op te treden.[20]

Maar op 30 oktober 1618 verscheen prins Maurits voor de Goudse stadspoorten om ook in dit belangrijkste remonstrantse bolwerk in Holland de wet te verzetten. Tournay (en met hem Burier) waren nu volledig beroofd van hun bescherming, vrijheid en belangrijkste auteurs. Vanaf dat moment beperkte Tournay zich hoofdzakelijk tot het drukken van 'veilige' werken. Hij liet zijn optimistische drukkersmerk voortaan ook maar achterwege. Veel werk drukte hij in opdracht van collega's, zoals drie medische boeken voor de Amsterdamse boekverkoper Hendrick Laurensz, een martelaarsboek voor François Boels uit Dordrecht en bijbels voor dezelfde uitgevers. Verder drukte hij liedboekjes en gelegenheidswerk voor particulieren en ordonnanties voor de stad. Slechts een paar keer waagde hij zich nog aan het clandestien drukken van remonstrantse geschriften en één keer, in 1626, durfde hij toch nog een werk van zijn 'sterauteur' Coornhert op de markt te brengen: het eerste (politieke) deel van

rechterpagina
***De Arminiaensche Dreckwaghen*, een contra-remonstrantse spotprent uit 1618. De dreckwaghen (strontkar) van alle ketterijen was ook de reputatie die Gouda toegedicht werd in die dagen. Op de kar zitten maar liefst zeven 'ketterse' auteurs van wie in Gouda werk gedrukt werd: Coornhert (H), Arminius (B), Bertius (C), Vorstius (D), Taurinus (E) en David Joris (F). Achterop de kar hangt een brillenverkoper, de bijnaam voor Bernardus Dwinglo, die deze bijnaam te danken had aan zijn pamflet *De Christalijnen Bril*, gedrukt door Jasper Tournay in Gouda. Alle mannen op de kar worden hier neergezet als remonstranten, maar behoorden in werkelijkheid tot heel verschillende stromingen.**

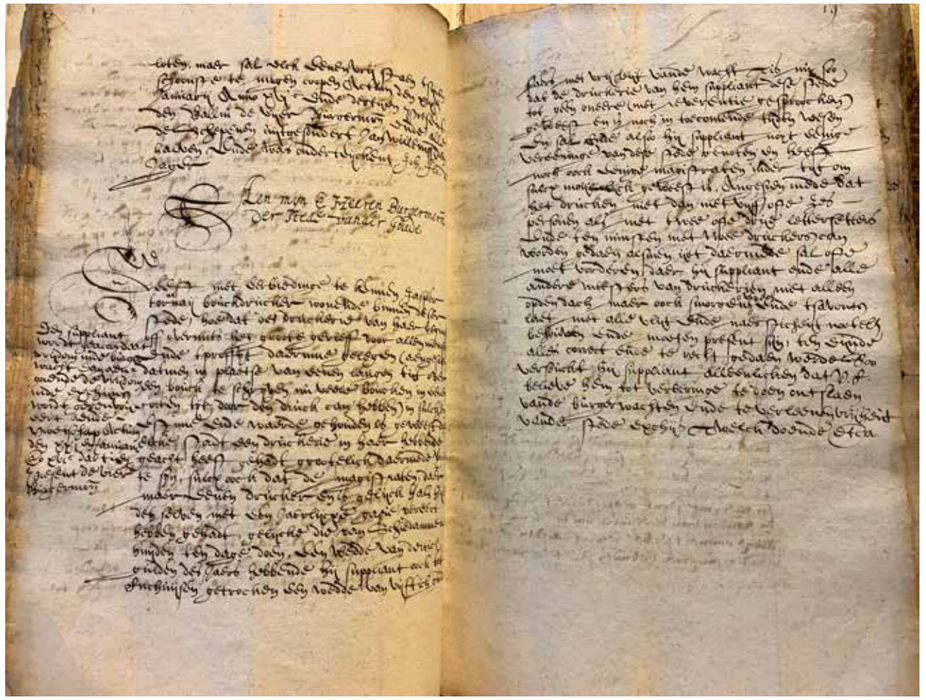

Request waarin Jasper Tournay zich in januari 1613 tot het stadsbestuur wendde met het verzoek om vrijgesteld te worden van stedelijke belastingen en schutterijverplichtingen.

het *Proces vant ketterdoden*, met volledig impressum, maar wel in het Latijn en met achterwegelating van het tweede (kerkelijke) deel.

Door zich op deze wijze aan te passen aan de veranderde politieke en religieuze situatie wist Jasper Tournay zijn bedrijf draaiende te houden, zij het op kleinere schaal. In 1622 had hij nog maar één letterzetter in dienst.[21] Hij oefende zijn vak uit tot 4 juni 1635, toen hij op 75-jarige leeftijd overleed, vermoedelijk als gevolg van de pest. Een dag eerder was ook zijn vrouw Haesgen Ariens al overleden. Het echtpaar had een dochter Neeltge, maar zij was al al twee jaar nadat zij in 1622 in het huwelijk was getreden met tapijtwever Jan Jansz overleden. De nalatenschap viel daarmee toe aan de familie Tournay. Erf, werkplaats en woning werden voor 1275 gulden verkocht aan de boekdrukker Jacob Cornelisz van Vliet.[22]

Balans van de Goudse Vrijheid van drukken

Toen ik in 1992 een eerste poging deed het fonds van Jasper Tournay te reconstrueren kwam ik met de beperkte (internet)mogelijkheden van toen uit op 111 titels. Dat aantal kon nu meer dan verdubbeld worden tot 229. Dit is een hoog aantal, maar voor een drukker die 53 jaar achter de persen stond ook weer niet uitzonderlijk. Wat zijn werk pas echt bijzonder maakt is het aandeel daarin van onorthodoxe geschriften van vrijgeesten en dwarsdenkers van uiteenlopende signatuur, die elders niet of nauwelijks konden verschijnen vanwege de omstreden inhoud. Met de remonstrantse auteurs meegerekend waren dat er 150, dus tweederde deel van zijn productie (66%). Als we ook eenzelfde soort werken meerekenen die door de twee andere Goudse drukkers op de persen gelegd werden, dan komt het aantal uit op 170.

Van de in Gouda gedrukte heterodoxe auteurs was Coornhert de meest gedrukte schrijver met 74 werken. Daarvan produceerde Tournay er 63, reden waarom hij wel de 'lijfdrukker' van Coornhert wordt genoemd.[23] Daarnaast brachten Sas Hoenz 7 en Migoen nog eens 4 titels van hem op de markt. Tournay alleen tekende voor 30 geschriften van David Joris, terwijl Vorstius (12), Catellio (10), Coolhaes (9), Franck en Herbers (elk 4) ook een behoorlijk aandeel hadden. Met hulp van Burier bediende Tournay daarnaast nog 12 remonstrantse auteurs: Arminius (2), Bertius, Corvinus, Cupius, Dwinglo, Engelrave , Gualterus, Herbers jr. (5), Poppius (3), Taurinus (3), Telle en Thombergius.

Met dit indrukwekkende *tableau de la troupe* leverden de Goudse boekdrukkers een overtuigend bewijs dat hun stad in die dagen 'een schuylhoeck was voor alle ketters door dien syt al in-namen ende vrijheijdt gaven, van wat ghezintheyt sij oock waren'.[24] Deze Goudse Vrijheid werd door Jasper Tournay, Jan Sas Hoenz en Jacobus Migoen op indrukwekkende wijze met de drukpers bezegeld.

Noten

1 *Catalogus Principum Civitatum* (1597) van Paedts, p. 39: 'Gasparus Tournay, typorum conlector apud Ioannem Paedzium typographum Lugdunemum' (Jaspar Tournay, letterzetter voor Joannes Paedts, boekdrukker te Leiden).
2 Universitaire Bibliotheken Leiden: signatuur 181 E 19.
3 P.H.A.M. Abels, 'Spreekbuis voor dissenters', p. 226 en B. van Voorst (red.), *Historia, dat is een verhael in rijm van* […] *Enchuijsen.* [Enkhuizen 2006], p. 20-21. Beiden gaan er nog van uit dat Tournay zijn drukkersmerk voor het eerst in Enkhuizen gebruikte.
4 S. Messchaert-Heering, *Drie eeuwen drukkers, uitgevers en boekverkopers in Enkhuizen, 1588-1900*. Enkhuizen 2018, p. 12.
5 W.J. op 't Hof, 'De Nederlandse vertalers van William Perkins' geschriften vóór 1650', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 8 (1984), p. 56-60.
6 Zie over hem: G.K. Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism (1524-1543)*. Waterloo 1990.
7 Reitsma en Van Veen, *Acta*, III, p. 284-285: 14-10-1608.
8 P. Valkema Blouw, *Typographia Batava. Repertorium van boeken gedrukt in Nederland, 1541-1600*, 2 dln. Nieuwkoop 1998; P. Dijstelberge, *De beer is los! Ursicula: een database van typografisch materiaal uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw als instrument voor het identificeren van drukken*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2007.
9 Zie over hem: S. Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme*. Z.p. 1983.
10 Abels, 'Spreekbuis voor dissenters', p. 228.
11 SAMH, Rechterlijk Archief Gouda, inv.nr. 339, fol. 98.
12 Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers*, p. 469. Dalmatius van Heel, *Goudse drukkers*, III, p. 3-4.
13 Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers*, p. 191-192. Dalmatius van Heel, *Goudse drukkers*, III, p. 28-30.
14 P.H.A.M. Abels, 'Vorstius in Gouda, "het nest der ketters"', *Tidinge van Die Goude* 6 (1988) p. 7-9; P. Abels, 'Das Arnoldinum und die Niederlande während seiner ersten Blütezeit: Das Verhältnis einer Hassliebe', in: *400 Jahre Arnoldinum 1588-1988. Festschrift*. Greven 1988, p. 85.
15 P.H.A.M. Abels, 'Harboldus Thombergius, een Duitse grondlegger van het Goudse remonstrantisme', *Tidinge van Die Goude* 35 (2017), p. 148-158.
16 P.H.A.M. Abels, 'Verliezer op een voetstuk. Dominee Poppius en zijn vrouw Françoise van Wassenhove', *Tidinge van Die Goude* 38 (2020), p. 54-65.
17 Over hem: J. Lindeboom, *Een Franc-tireur der Reformatie*. Arnhem 1952.
18 F.C. van Boheemen, Th.C.J. van der Heijden (red.), *Retoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijkerskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Delft 1999, p. 550.
19 SAMH, Oud-Archief Gouda, inv.nr. 96: Kamerboek, fol. 79v.
20 I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*. Den Haag 1998, p. 176-177.
21 SAMH, Oud-Archief Gouda, inv.nr. 2292: Hoofdgeld 1622.
22 Abels, 'Spreekbuis van dissenters', p. 238-240.
23 H. Bonger, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*. Amsterdam 1978, p. 136.
24 Knuttel 3827: *Korte Antwoordt op de redenloose redenen: onder den naem van verscheyden magistraetspersoonen van der Goude*. Z.p., z.n., 1628, p. 18. Dit pamflet wordt door Brandt toegeschreven aan de remonstrantse voorman Johannes Wtenbogaert. Gelet op de vele Goudse details lijkt dat onwaarschijnlijk.

Terug naar de eerste boeken over de natuur

Een digitale zoektocht

Jip Binsbergen

Door verschillende oorzaken kon ik – net na het begin van de lente van 2021 – niet bij de fysieke boeken die ik graag had willen raadplegen voor het schrijven van dit artikel. De boeken van de Artis Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (UvA) staan wegens restauratie van het gebouw opgeslagen op een veilige plek. Gelukkig zijn de door mij gezochte boeken ook aanwezig in het Allard Pierson: daar had ik ze op de onderzoekzaal kunnen raadplegen en tevens dit artikel kunnen schrijven, ware het niet dat de bibliotheek op dat moment door een alom heersend virus gesloten was.

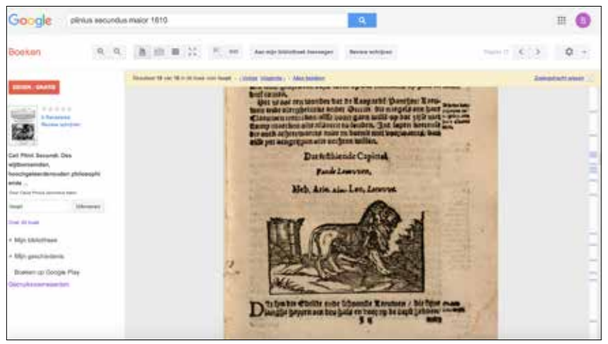

Screenshot van een pagina van het via Google Boeken gevonden exemplaar van Plinius' *Natuurlijke historie*, in de editie Arnhem: Jan Janszen, 1610.

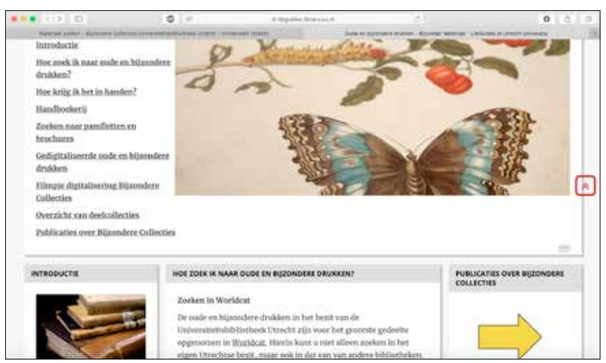

Screenshot van de website van de Utrechtse universiteitsbibliotheek met instructies hoe Utrechtse boeken te vinden in WorldCat.

Een geluk bij een ongeluk is dat veel oude boeken tegenwoordig in gedigitaliseerde vorm beschikbaar zijn gemaakt op internet. Maar hoe goed en hoe toegankelijk zijn die digitale boeken eigenlijk? En hoeveel informatie is er online te vinden als bibliotheken gesloten zijn? Oftewel, de verbouwing van de Artis Bibliotheek en de coronasluiting boden een mooie gelegenheid voor een test.

Het internet op

Via het internet zoek ik twee van mijn favoriete natuurhistorische boeken, waarvan ik de exemplaren uit de Artis Bibliotheek als basis had willen gebruiken voor dit artikel. Het betreft de door Plinius de Oudere geschreven encyclopedie in de editie uit 1610[1] en het door Pierre Belon uitgegeven vissenboek in de editie van 1555.[2]

Doordat Google veel reclame heeft gemaakt voor zijn website is Google Boeken[3] waarschijnlijk de bekendste website voor digitale boeken. Google heeft in het nabije verleden ook uit de Artis Bibliotheek boeken gedigitaliseerd die in Nederland werden gedrukt en uitgegeven vóór 1860 en ze vervolgens aan de hele wereld beschikbaar gesteld. Daarom start ik mijn zoektocht via Google Boeken; het boek van Plinius is inderdaad op deze site te vinden. Waarschijnlijk betreft het het exemplaar uit de Artis Bibliotheek: de begeleidende tekst vermeldt namelijk dat het origineel afkomstig is uit de UvA.

Maar echt blij ben ik er niet mee, ik vind de afbeeldingen veel te donker en bruin. De tekst is ook als platte tekst beschikbaar, handig misschien voor wie moeite heeft met het lezen van de gotische letters waarin het werk gedrukt is en als uitgangspunt voor de zoekfunctie, maar helaas, de layout is nogal onoverzichtelijk geworden en foutloos is de translitteratie beslist ook niet.

Misschien geeft een andere website betere resultaten? Voordat Google Boeken begon met het digitaliseren was de Universiteit van Utrecht (UU) een van de eerste Nederlandse universiteiten met een grote en goede verzameling van digitaal toegankelijk gemaakte oude boeken. Als ik mijn twee boeken wil zoeken op de website van de

Screenshot van een pagina van het via het Göttinger Digitalisierungszentrum gevonden exemplaar van een Duitse vertaling van Plinius' *Natuurlijke historie*, in de editie Frankfurt: Anthoni Hummen voor Johann Ruland, 1651.

Screenshot van de titelpagina van het via de Biodiversity Heritage Library gevonden exemplaar van Pierre Belon's *L'histoire naturelle des estranges poissons marins*, in de editie Parijs: Regnaud Chaudiere, 1651.

Utrechtse universiteit, loop ik meteen tegen een probleem aan: www.uu.nl[4] brengt me niet meteen naar de bibliotheekcatalogus. Was vroeger de bibliotheekcatalogus op elke computer beschikbaar via opc/uu.nl, nu is de catalogus blijkbaar verhuisd naar WorldCat.[5] Op de website van de universiteit vind ik instructies voor het benaderen van de Utrechtse boeken in WorldCat. En dat gaat niet zo gemakkelijk, blijkt uit de door de universiteit getoonde instructies. Toch laat ik me niet ontmoedigen en ga op zoek. Maar de door mij gezochte boeken zijn via de Universiteit van Utrecht helaas niet digitaal beschikbaar.

Verder dan maar! De Universität Göttingen staat bekend om zijn uitgebreide digitale collectie. Het vinden van hun digitale boeken gaat echter ook niet echt gemakkelijk. Uiteindelijk kom ik na veel gepuzzel terecht bij het Göttinger Digitalisierungszentrum.[6] Gelukkig vind ik daar een uitgave van Plinius, zij het dat het een editie is die gedrukt is in Frankfurt in 1651. En bovendien zo heftig ingekleurd dat de afbeeldingen niet zo duidelijk meer zijn.

Ik raak er een beetje ontmoedigd van en besluit te gaan zoeken in de oude vertrouwde Wikipedia naar meer gegevens over Plinius en Belon. Doordat iedereen tekst in Wikipedia kan aanleveren is het lange tijd beschouwd als niet wetenschappelijk en niet betrouwbaar. Maar teksten worden regelmatig gecontroleerd en tegenwoordig is de website degelijk. Bovendien, en dat is erg handig, zijn er externe links toegevoegd. Zo vind ik in het artikel over Belon een verwijzing naar de Biodiversity Heritage Library.[7] Dit is een overzichtelijke Amerikaanse website met een zeer uitgebreide open access digitale bibliotheek gespecialiseerd in biodiversiteit. Ik vind het vissenboek van Belon, maar helaas is het niet dezelfde editie als het exemplaar in de Artis Bibltheek.

Maar laten we het ook eens dichter bij huis proberen: wat hebben de websites van de UvA te bieden aan digitale boeken? De algemene beeldbank van het Allard Pierson[8] bevat veel boeken uit de Artis Bibliotheek die er de laatste tijd aan zijn toegevoegd.

Helaas moet je op de homepagina eerst door een collectie potjes en pannetjes rammelen voordat je bij de boeken uitkomt. Misschien is het een idee om een keuzemenu toe te voegen. Of archeologie òf bijzondere collecties. Wel staat heel prominent op de pagina het zoekmenu. Het uit de Artis Bibliotheek afkomstige vissenboek geschreven door Belon is gelukkig in de beeldbank opgenomen. De door mij gezochte Plinius ontbreekt echter; daarvoor zal ik een andere website moeten gebruiken. Dan toch maar die op Google Boeken.

Screenshot van de startpagina van de beeldbank van het Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam, waarin zowel archeologische schatten als gedigitaliseerde oude drukken te vinden zijn.

Voor het zoeken van literatuur gebruikt de UvA de zoekmachine CataloguePlus.[9] Een gedigitaliseerd boek, indien aanwezig, vind je meteen onder de titelbeschrijving met een duidelijke link: Available Online. Klikken op de link brengt je meteen naar het digitale boek. Zo simpel als wat. Zoals uit het bovenstaande blijkt, kunnen andere bibliotheken hier nog wat van leren.

Er zijn dus vele manieren om op het internet gedigitaliseerde boeken te vinden. Een standaard zoekmethode lijkt te ontbreken. Vele websites, ook van diverse universiteiten, hebben hun boekencatalogus verstopt. Heb je die eenmaal gevonden, dan kom je niet altijd bij de gedigitaliseerde boeken. De UvA heeft dit wel duidelijk gedaan. Bij sommige universiteiten wordt het digitale boek bovendien niet vrijgegeven als je niet verbonden bent aan de universiteit. Ook verschilt de kwaliteit van het gebodene nogal.

Maar het blijft behelpen. Niets gaat er boven het in de hand houden van een boek, het knisperend omslaan van de pagina's, met je vingers eens strijken over de illustraties en het doorbladeren op zoek naar de pagina's die je wilt gebruiken. Ik kan eigenlijk niet wachten totdat de geheel opgeknapte Artis Bibliotheek weer open gaat. Dat maakt het bestuderen van boeken zoveel makkelijker. En waar kun je heden ten dage nog rustig werken met uitzicht op een eeuwenoude beuk en de dieren van de pampa? Als je geluk hebt en niet te veel met je neus in de boeken zit, kun je zelfs nog een glimp van een jaguar opvangen. Mooier krijg je het nergens! Als voorschot op de opening geef ik hieronder alvast wat informatie over de twee boeken uit de collectie, voor wie de boeken straks in het echt wil komen bekijken.

De boeken

Niet voor niets viel mijn keuze op de *Natuurlijke Historie* van Plinius de Oudere: het is een van de leukste boeken in de Artis Bibliotheek.[10] Het in 1610 uitgegeven boek is een Nederlandse vertaling van het al in de incunabelperiode veelvuldig gedrukte werk. Plinius de Oudere was een Romein die leefde van 23 tot 79. Hij was militair en later procurator (een ambtenaar in

keizerlijke dienst). Als militair kwam hij in Germania en als procurator in Afrika. Hij had dus in zijn leven wel wat van de wereld en de natuur gezien. Plinius was een veelschrijver; alleen het manuscript van de Historia Naturalis is behouden gebleven. Zijn aangenomen zoon, Plinius de Jongere, die tevens zijn neef was, heeft delen van het manuscript herschreven en bewaard. Plinius schrijft, zoals het een schrijver van een encyclopedie betaamt, over alles wat het leven op aarde betreft. Van de 37 bewaard gebleven delen gaan er vijf over zoölogie. Plinius citeert veel andere auteurs, maar hij levert ook zelf commentaar.

Over leeuwen, een vreemd dier en draken

De illustraties in het boek fascineren. Ze zijn een beetje primitief, maar daardoor wel zo leuk. Het zijn houtsneden en natuurlijk door de uitgever erbij gezocht. Al lezend, wat mij in eerste instantie wat moeite kostte door de gotische letters en het oude Nederlands, werd het boek steeds aantrekkelijker.

Plinius' tekst over de leeuw begint als volgt:

Dat sesthiende Capitel: vande leeuwen[11]
Heb[reeuws:] Arie […] Leo, *Leeuwe*

Dit sijn die Edelste ende schoonste Leeuwen, die sijne langhe hayren om den hals en voor op de borst hebben ende deze comen vande Ouden Leeuwen zaet heenen. […] Onder alle de wilde dieren en isser geen so barmhertich tegen den ghenen die sich teghen hem verdemoedighen, den swacken ofte neergevallen verschoont hij. […]
De jonge kinderen en sal hij geen quaet doen.

Deze tekst deed me denken aan het enige gedicht dat ik uit mijn hoofd ken: 'Een leeuw is eigentlijk iemand. Die bang is voor niemand.'[12] Zou Gerrit van de Linde Janszoon, beter bekend als de Schoolmeester, ooit Plinius hebben gelezen? Het zou heel goed kunnen. Het boek van Plinius was eeuwenlang erg populair en mocht naast de Bijbel en Cats niet ontbreken in een bibliotheek.

Plinius vervolgt zijn verhaal over de leeuw over zijn gedrag, het vangen van leeuwen en eindigt met het gebruik van leeuwenvlees als geneesmiddel: de gal van de leeuw werkt goed tegen de vallende ziekte, het met rozenolie gemengde vet helpt tegen de mazelen en 'des leeuwen herte met andere spijs inghenomen, soude de vierdendaechse cortse verdrijven.'

Nog een voorbeeld wil ik laten zien: het kameelpaard, of de giraf, zoals we dit dier tegenwoordig noemen. Houtsnedes en beschrijvingen ervan komen we in meer oude boeken tegen. Plinius beschrijft het aldus:

Heb[reeuws:] Zamer […]
Camelopardes, *Cameelpeert*[13]

Heliodorus libro 10. Ethiopicae Historiae; Die Kameelpeerden hebben seer schoone ooghen, ende eene hupsche verwe, met lieffelelicke vlecken gherciert. […] Haren Voer-man zijnse soo ghehoorsaem, dat hijse maer aen een dun snoerken bint, so volgense hem, waer heenen dat hy wil, soo wel als ofse aen een groot dick sterck zeel gebonden waren.

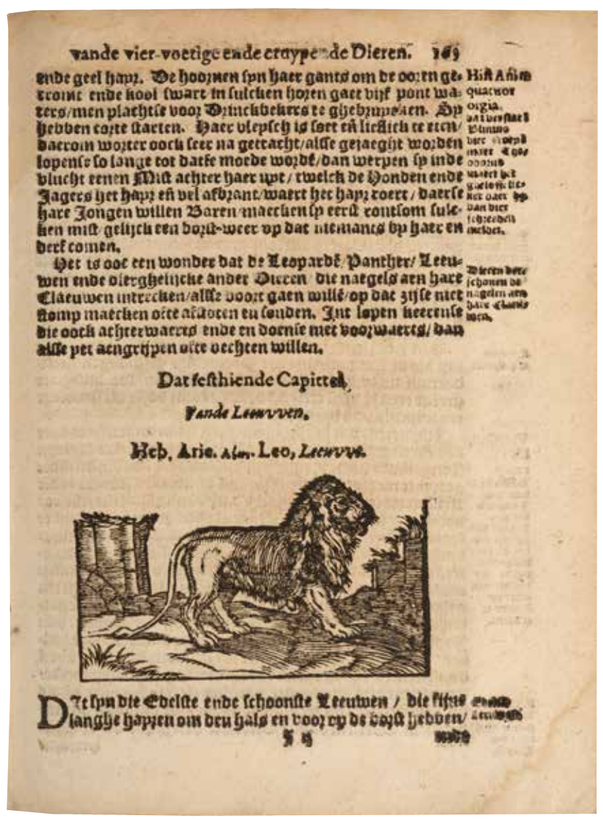

Het begin van de beschrijving van de giraf in Plinius' *Natuurlijke historie*. Arnhem: Jan Janszen, 1610. Alle hierna volgende afbeeldingen: Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam.

Het begin van de beschrijving van de leeuw in Plinius' *Natuurlijke historie*. Arnhem: Jan Janszen, 1610.

Ook de fabeldieren, zoals de draak, worden beschreven in de *Natuurlijke Historie*.

Dat derthiende Capittel.
Van de Draecken in Moorenlant[14]
Draco. Drach ofte Draeck

In Moorenlant vintmen Draecken van twintich ellen, die de Indiaensche seer gelijc sijn. Maer het geeft my vreemt hoe Iuba[15] daer aen comt, dat hij derf schrijven, sij souden bosch Pluymen ofte Caemen op den cop dragen. […] Ick en wiste genen mensche voort te brenghen, die metter waerheyt soude connen seggen, dat hij Draecken gesien hadde die Pluymen ofte Veerbosschen op den Cop hebben.

Plinius gelooft duidelijk niet aan draken. Jonston[16] vermeldt dat Alexander de Grote in Voor-Indië een draak gezien heeft. Dat kan alleen maar een Chinese draak zijn geweest. Het blijft natuurlijk een raadsel waar al die beschrijvingen van draken vandaan komen. Zijn het sprookjes of zullen ze ooit hebben bestaan? Ik geloof het laatste.

De Chinese draken brengen geluk, ze lijken meer op een reptiel met vier poten, zonder vleugels en ze spuwen helemaal geen vuur. Met zo'n beschrijving lijken ze wel op dinosaurussen. Toch zouden ze kunnen vliegen, maar dan door middel van magie. Dat klinkt vreemd, maar Lao Tse (zesde eeuw v. Chr.)[17] vertelt dat de wijze mannen voor hem ook konden vliegen en zich door muren heen konden verplaatsen. Helaas zijn mensen dat verleerd. Mieke Beumer[18] beweert dat de verhalen over draken in China verschenen, doordat er daar al heel ver in het verleden fossiele resten van dinosaurussen werden gevonden. De fossielen konden dan alleen maar van draken zijn.

Westerse draken zijn volgens de verhalentraditie kwaadaardig van aard. Ze bezitten grote vleugels, hebben gevaarlijke klauwen en spuwen vuur vergezeld van giftige dampen. Plinius beschrijft helemaal geen vuurspuwende draken. Dat is jammer, mogelijk had hij dan meer ontzag gekregen voor vuurspuwen en zwaveldampen. Een gewaarschuwd mens telt immers voor twee. Plinius kwam om op 25 augustus 79 bij de uitbarsting van de Vesuvius door de rook en giftige dampen die de vulkaan spuwde. Deze uitbarsting is vooral bekend doordat Pompeï bedekt werd met as en tegenwoordig een belangrijke archeologische bezienswaardigheid is. Plinius vertrok op zijn sterfdag uit Napels om door de rommelende vulkaan in nood gekomen bewoners te redden, mogelijk ook door nieuwsgierigheid gedreven. Hij kwam te dicht bij de vuurspuwende vulkaan, wat hem fataal werd. Een groots natuurverschijnsel, waarvan hij er zo veel had beschreven in de *Natuurlijke Historie*, maakte een eind aan zijn leven.

Het begin van de beschrijving van de draak in Plinius' *Natuurlijke historie*. Arnhem: Jan Janszen, 1610.

Titelpagina van Pierre Belon, *La nature & diversité des poissons*. Parijs: Charles Estienne, 1655.

Een bijzonder vissenboek

Het tweede boek valt op door zijn kleine liggende formaat en de mooie leren band zonder extra versieringen. De precieze houtsneden zijn tijdens het verschijnen van het boek ingekleurd. Het is een vissenboek geschreven door Pierre Belon en de Artis Bibliotheek bezit een Franstalige editie uit 1555, uitgegeven in Parijs door Charles Estienne.[19]

Het is bovendien een bijzonder boek. In tegenstelling tot de *Natuurlijke Historie* van Plinius beschrijft Belon de vissen die hij volgens het voorwoord met zijn eigen ogen gezien heeft. En wel in Europa, Azië en delen van Afrika. Bovendien heeft Belon veel vissen zelf ontleed. Door zijn zo doende verkregen anatomische kennis kon hij de vissen indelen. Hij was dan ook de eerste die gebruik maakte van een classificatie. Vissen met dezelfde kenmerken worden zo bij elkaar gevoegd, aannemend dat ze verwant zijn.

Dit blijkt duidelijk uit de indeling van het boek. Het boek is verdeeld in twee delen, vissen met bloed en vissen zonder bloed. Vissen zonder bloed zijn blijkbaar kreeftachtigen, schelpdieren en dergelijke. Het eerste hoofdstuk in deel één begint met de grote vissen, Cetaceeën[20] genoemd. De volgende delen gaan over kraakbeenvissen, al of niet met een stekel, al of niet levendbarend, enzovoorts.

Het boek bevat ook een register met de namen in het Grieks, Latijn, Frans en Italiaans. Belon is een van de eerste schrijvers die gebruik maakt van binominale namen. Hij geeft sommige vissen een geslachtsnaam en een soortnaam. Carolus Linnaeus heeft, twee eeuwen later, deze manier van naamgeving geperfectioneerd. Maar Belon was ook hier een van de eersten. De tekeningen in het boek zijn uniek. Het is waarschijnlijk dat de houtsneden door de drukker gemaakt zijn naar tekeningen van Belon. In de meeste natuurhistorische boeken tot dan toe zijn de illustraties niet uniek

maar steeds opnieuw overgenomen uit eerder verschenen boeken.

Een spannend leven

Pierre Belon werd in 1517 geboren in Souletière, een klein dorp bij Le Mans in Frankrijk. Het moet een intelligente jonge knaap zijn geweest, maar niet welgesteld en over zijn ouders is niets bekend. Toch kon hij leerling-apotheker worden. In 1535 trad hij in dienst van René du Bellay, bisschop van Le Mans. Belon kwam door zijn als apotheker opgedane kennis van planten te werken in de tuinen van het bisschoppelijk paleis, die tot de eerste botanische tuinen in Frankrijk behoorden. In 1541 stuurde de bisschop hem naar Wittenberg om geneeskunde en botanie te studeren. Langzaam steeg Belon op de maatschappelijke ladder. Zo werd hij apotheker bij de kardinaal van Lyon, François de Tournon. Deze bisschop bleef zijn hele leven zijn beschermheer.
Tournon gebruikte de talenkennis van Belon, die bekend stond als polyglot, en zond hem op diplomatieke missies. Maar Belon was blijkbaar niet altijd even diplomatiek. In 1542 reisde hij naar Genève en zat er zes maanden gevangen. Een woordenwisseling met twee calvinisten eindigde in een vechtpartij en gevangenschap voor Belon. Zijn latere diplomatieke reizen gaven hem de kans om veel van de wereld te zien. In Constantinopel zag hij voor het eerst exotische dieren zoals tijgers, leeuwen en olifanten. In Egypte zag hij behalve de piramides een giraf. Tijdens zijn reizen moet hij op de markten en misschien ook wel tijdens de maaltijden veel nieuwe vissoorten hebben gezien. Zou dat de inspiratie voor het vissenboek zijn geweest? En zouden Guillaume Rondelet en Hippolito Salviani, beiden auteurs van vissenboeken, hem in 1549 tot het daadwerkelijk publiceren van zijn werk hebben aangezet? Tijdens het conclaaf in Rome na het overlijden van paus Paulus III heeft hij beide schrijvers in ieder geval ontmoet.

In 1551 verscheen het vissenboek. Het boek over vogels dat hij in 1555 schreef, maakte hem beroemd.[21]

Hij bleef echter heel zijn leven afhankelijk van de steun van beschermheren, onder wie ook de Franse koning Hendrik II, die hem in 1550 een toelage toezei voor het voortzetten van zijn werk, het acclimatiseren van exotische planten. Het toegezegde koninklijke geld ontving hij echter nooit. Belon ging weer reizen. Uiteindelijk keerde hij terug naar Parijs, waar hij zijn laatste jaren sleet, nog steeds werkend aan natuurhistorisch onderzoek en vertalingen op dat vlak. Evenals bij Plinius kwam aan het leven van Belon een tragisch einde. Naar zijn huis wandelend door het Bois de Boulogne werd hij in 1564 overvallen en vermoord. De daders zijn nooit gevonden.

Dolfijn, uit: Pierre Belon, *La nature & diversité des poissons*. Parijs: Charles Estienne, 1655.

Schildpad, uit: Pierre Belon, *La nature & diversité des poissons*. Parijs: Charles Estienne, 1655.

Zeezoogdieren

In het eerste hoofdstuk van Belons vissenboek staat een vrolijk plaatje van een buitelende dolfijn. Dolfijnen zijn walvisachtigen (Cetaceeën). Over deze dieren schrijft Belon in zijn inleiding, bijna onopvallend, het volgende: 'De Cetaceeën, die hun jongen zogen aan hun borsten, net zoals de grote beesten op de aarde.' Weliswaar begint hij zijn vissenboek met de walvissen, maar hij beseft dus heel goed dat het zoogdieren zijn en geen vissen. Zo waren walvissen nog nooit eerder beschreven. Wal Vis is natuurlijk een volkomen verkeerde Nederlandse naam voor de grootste op aarde voorkomende zoogdieren: het zijn geen vissen, zelfs Belon wist dat al. Als walvissen vissen zijn, gelden ze als 'bloedloze' organismen en kun je ze respectloos verwerken tot lampolie en margarine. Wat bijna tot het uitsterven van deze dieren leidde.

De volgende hoofdstukken in het boek gaan over 'dieren met een dubbele natuur, & die zowel in het water als op het land leven'. Voor een boek over vissen is dit een merkwaardig hoofdstuk. Belon bespreekt hier de volgende landdieren: de zeehond, het nijlpaard, een fabeldier, de bever, de otter, een zeewolf en een rattensoort. Feitelijk doelt Belon met de term 'vissen' dus op alle (in ieder geval deels) in het water levende dieren.

Zeemonster, uit: Pierre Belon, *La nature & diversité des poissons*. Parijs: Charles Estienne, 1655.

Zeemonsters, ook in Nederland?

Interessanter nog wordt het in het vijfde hoofdstuk 'les monstres marins'.

Over 'het zeemonster, wat op een monnik lijkt' is Belon kort. 'In Noorwegen bij Elepoch, werd een ander monster gevonden of zeevis, die leek op een monnik en die hier getekend is. En het was niet ouder dan vijf jaar, sprak niet, en maakte geen geluid.'

De afbeelding van de zeemonnik, of monniksvis, is beroemd geworden. In later verschenen boeken keert het monster telkens terug. Ook Gessner en Rondelet gebruiken dit beeld.

Verder lezend stuit ik tot mijn verbazing op een vrouwtjesmonster gevonden in Edam. Belon vertelt:

dat meneer Corneille uit Amsterdam hem heeft geschreven, dat in zijn land, tijdens grote overstromingen in een meer een vrouwelijk monster gevonden is. Het is meegenomen naar de stad Edam en verbleef onder de vrouwen aldaar. Zij deed huishoudelijk werk en gedroeg zich vrouwelijk, praten kon ze niet, maar ze begreep wel enkele woorden. (vertaling auteur)

In Edam is inderdaad het volgende verhaal bekend: nadat in 1403 de Zuiderzeedijk doorbrak, overstroomde het land en met de stroom mee kwam er een vrouw onder het wier terecht in het Purmermeer. Ze werd opgevist en meegenomen naar Edam, waar ze zich bekwaamde in huishoudelijk werk. Ze werd vervolgens door de stad Haarlem ingepikt, dat was een belangrijkere stad, alwaar de dame ook begraven is. Maar niet nadat ze bekeerd was tot het christelijke geloof. Een van de glas-in-lood ramen in de grote kerk van Edam laat een zeemeermin zien. Tegenwoordig is de *meyrmin van Edam* nog afgebeeld op een gevelsteen aan het Jan Nieuwenhuizenplein te Edam.

Vliegende vis, uit: Pierre Belon, *La nature & diversité des poissons*. Parijs: Charles Estienne, 1655.

Zeezwaluwen?

Vervolgens bespreekt Belon in de resterende pagina's vele vissoorten en komen ook kreeften, krabben en de schelpen aan bod. Bij de vliegende vis valt me bij de naamgeving het volgende op: de Grieken noemen deze 'hirundo' en in het Frans wordt ze ook wel 'hirondelle de mer' genoemd. Nu ken ik de *Hirundo rustica* als de boerenzwaluw. Is de vliegende vis dan een zeezwaluw? Misschien is deze vis zo genoemd omdat hij laag als een zwaluw over de zee scheert. Vroeger kenden we in Nederland ook zeezwaluwen, maar dan bedoelde we sterns, een geslacht van vogels. Trouwens, de visdief (een sternensoort) heet in het latijn *Sterna hirundo*. En zo komt alles toch weer mooi bij elkaar.

Belon schreef met dit boek een van de eerste wetenschappelijke boeken over vissen, zonder veel terug te grijpen op de Grieken en Romeinen. De illustraties zijn origineel en mogelijk van zijn hand.

Zijn vogelboek ontbreekt helaas in de Artis Bibliotheek. Antiquarisch is dat nog te koop, het is niet eens zo duur voor een boek uit 1555. Het zou een waardevolle aanvulling zijn op de collectie van de Artis Bibliotheek. Opdat elke bezoeker met zijn eigen ogen kan zien welke geweldige boeken deze Fransman ons heeft nagelaten.

De verbouwing van de Artis Bibliotheek is helaas uitgelopen en het coronavirus woedt heviger dan ooit. Maar bezoek de Artis Bibliotheek, zodra het weer kan, en bewonder daar de boeken van Plinius en Belon. En realiseer u dat u iets bijzonders in handen heeft.

Noten

1 Caius Plinius Secundus Maior, *Caii Plinii Secundi. Des wijtberoemden, hoochgeleerdenouden philosophi ende natuyrcondigers, boecken ende schriften, in drie deelen onderscheyden*. Arnhem: Jan Janszen, 1610.
2 Pierre Belon, *La nature et diuersité des poissons, auec leurs pourtraicts, representez au plus pres du naturel*. Parijs: Charles Estienne, 1555.
3 books.google.nl.
4 www.uu.nl/universiteitsbibliotheek/literatuur-zoeken.
5 www.worldcat.org/advancedsearch.
6 gdz.sub.uni-goettingen.de
7 www.biodiversitylibrary.org
8 www.uvaerfgoed.nl/beeldbank
9 lib.uva.nl/discovery/search?
10 Signatuur: Artis Bibliotheek AB 115:31.
11 Plinius Secundus Maior, *Caii Plinii Secundi. Des Wijtberoemden, Hoochgeleerdenouden Philosophi* p. 163-176.
12 *Gedichten van de Schoolmeester*. Den Haag [1966].
13 Plinius Secundus Maior, *Caii Plinii Secundi. Des Wijtberoemden, Hoochgeleerdenouden Philosophi*, p. 185.
14 Plinius Secundus Maior, idem, p. 155.
15 Juba II was een berberkoning, die onder andere over dieren schreef. Hij leefde van 52 v. Chr. tot 23 na Chr.
16 Johannes Jonston, *Naeukeurige beschryving van de natuur der vier-voetige dieren, vissen en bloedlooze waterdieren, vogelen, kronkel-dieren, slangen en draken*. Amsterdam: I.I. Schipper, 1660.
17 Lao Tse (Laozi) was een Chinese monnik, leraar en filosoof.
18 Medewerker Artis Bibliotheek, persoonlijke mededeling.
19 Pierre Belon, *La nature et diuersité des poissons*. Parijs: Charles Estienne, 1555. Signatuur AB 172:11.
20 Walvissen.
21 Pierre Belon, *L'histoire de la natvre des oyseavx: avec levrs descriptions, & naifs portraicts retirez du natvrel, escrite en sept livres*. Parijs: Gilles Corrozet, 1555.

Moord en mythe

Over de oudste afbeeldingen van de moord op Willem van Oranje

Maggy Wishaupt

In de Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt bevindt zich een drieëndertig banden tellend encyclopedisch werk met originele aquarellen, de *Thesaurus Picturarum*. Het geheel is samengesteld door Marcus zum Lamm (Speyer 1544-Heidelberg 1606) tussen ongeveer 1564 en 1605. Drie banden van deze *Thesaurus* gaan hoofdzakelijk over de Nederlanden: de delen 7, 8 en 9 beslaan de periode 1572-1595, 1595-1605 en 1600-1605. In deel 7, met de titel *Brabantica seu Batavica*, bevindt zich een in Nederland, voor zover ik weet, onbekend en ongedateerd verslag van de moord op Willem van Oranje en de daarop volgende terechtstelling van Balthasar Gerards. Het verslag[1] wordt vergezeld van een paginagrote aquarel van beide gebeurtenissen.[2]

Neptunus op een dolfijn. Aquarel in Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturarum*, Band 4, fol. 292. Foto ULB Darmstadt.

linkerpagina
De moord op Willem van Oranje en de foltering van Balthasar Gerards. Aquarel in Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturarum*, Hs 1971, Band 7, fol. 182r. Foto ULB Darmstadt.

Verslag en aquarel roepen een aantal vragen op. Hoe komt zo'n verslag met die merkwaardige aquarel in een manuscript uit Heidelberg terecht? Wat is de relatie tussen dit verslag en de bekende afbeelding van de moord en terechtstelling door Frans Hogenberg? Welke van de twee afbeeldingen was de oudste? En waarom vindt op deze afbeeldingen de moord niet plaats bij de trap? Op deze vragen wil ik proberen in dit artikel een antwoord te formuleren waarbij ik ook een derde vroege afbeelding betrek van de moord op Willem van Oranje, een houtsnede in een pamflet.

Genre

De *Thesaurus* van Marcus zum Lamm, fanatiek calvinist (zij het *vermischt mit pfalzischer Sinnenfreude*),[3] geleerd en hoog in aanzien in Heidelberg en omgeving, bevat een enorme schat aan kennis, zowel in tekst als in beeld, die hij via een uitgebreid netwerk en eigen speurwerk tussen 1564 en 1605 bij elkaar had gesprokkeld. Van allerlei gebeurtenissen en fenomenen verzamelde hij materiaal, dat hijzelf voorzag van kritisch commentaar, gekleurd door zijn eigen confessionele voorkeuren. In talrijke gravures, tekeningen, aquarellen en houtsneden, pamfletten, brieven, persoonlijke, handgeschreven verslagen en gedrukte werken in het Duits, Frans en Latijn passeren sensationele voorvallen en nieuwsberichten de revue, evenals wonderen en merkwaardige dieren, historische gebeurtenissen en beroemde personages uit heden en verleden. Zum Lamms belangstelling was encyclopedisch, maar enkele thema's springen eruit: vogels,[4] kleederdrachten, veldslagen en belegeringen. Wat dit laatste betreft had hij een uitgesproken interesse in wat wij nu de Tachtigjarige Oorlog noemen. *Brabantica seu Batavica* bevat nog twee andere aquarellen die met de hand beschreven gebeurtenissen in de Nederlanden illustreren: de belegering van Maastricht in 1579, en de onthoofding van de graven van Egmont en Hoorne op de Grote Markt in Brussel. Verder is er nog een gravure, een voor zover ik kon nagaan onbekend ruiterportret dat mogelijk Willem van Oranje voorstelt, afgaande op de bovenaan de prent geschreven aanduiding 'W.P.Z.VR' (=W[ilhelm] P[rinz] Z[v] VR[anien]).

Naar men aanneemt, liet Marcus zum Lamm de aquarellen voor de 33 delen van zijn *Thesaurus* door verschillende kunstenaars vervaardigen. Ze zijn meestal paginagroot, bijna 18 x 12 cm, maar er zijn ook aquarellen bij die groter of breder zijn en waarin vouwen zitten. Die waren oorspronkelijk als spread of in opgevouwen toestand mee gebonden. Sommige zitten nog in de band, zoals die van de moord op Willem van Oranje en executie van zijn moordenaar, andere zijn nu opgeborgen in dozen.

De afbeeldingen worden gekenmerkt door een grote levendigheid en opvallend frisse kleuren. De zorg, inventiviteit en het plezier waarmee ze gemaakt zijn, spat er vanaf. De moord op Willem van Oranje is voorgesteld in een interieur, waar het onderwerp natuurlijk om vroeg, maar dat is bij de andere afbeeldingen in de *Thesaurus* in de banden die ik heb gezien een uitzondering. Alle andere taferelen spelen zich af in de buitenlucht, en zijn geschilderd in een miniatuurstijl, vaak ook voorzien van gouden accentjes en lijntjes. Dat laatste is bij de moord ook zo, maar toch is het geheel daar wat grover getoonzet.

Van dit soort albums moeten er veel meer in omloop

zijn geweest. Ze ontstonden in opdracht van een reislustige, nieuwsgierige elite met kennis van zaken en een brede belangstelling, een elite die meer verlangde dan alleen maar gedrukte illustraties en die zich de speciaal voor hen gemaakte afbeeldingen kon veroorloven.[5]

Zo tonen de aquarellen in de *Thesaurus Picturarum* opvallende overeenkomsten met die in een ander album uit die tijd: een verslag in beeld uit 1590, van de reizen van Bartell of Bartholomaeus Schachman (1559-1614) door het Ottomaanse Rijk in 1588-1589.[6] Hierin zien we dezelfde kleurrijke, sprankelende aquarellen als in de *Thesaurus*, terwijl ook stijl en compositie veel met elkaar gemeen hebben. Bovendien komt in dit oriëntaalse album hetzelfde soort onderwerpen voor als in de *Thesaurus*: klederdrachten, taferelen uit het dagelijks leven, feesten, optochten, plechtige gebeurtenissen, bizarre dieren en gebruiken.

De aquarel en een anonieme houtsnede

In 2008 vond er in het Prinsenhof in Delft een presentatie plaats van het Delftse forensisch onderzoeksbureau DelftTech dat de moord op Willem van Oranje probeerde te reconstrueren. Onderzoeker Gerrit Drost (1946-2011) toonde toen een afbeelding die niemand van het *cold case team*, noch andere aanwezigen, ooit gezien hadden. Het betrof een houtsnede op het titelblad van pamflet *Warhafftige vnd Eigentliche beschreibung, Von der Geburt, Leben vnd Sterben desz Printzen von Orangien, Graff Wilhelm vonn Nassauw, vmbkommen ist. Auch mit was Tormenten, Marter vnd pein Balthasar Serack, so die That gethan, derhalben zu Delfft in Hollandt vom Leben zum Todt gebracht.* Anno M.D.LXXXIIII. Aan het einde: Zu Cölln, bey Johan Büchsenmechr, auff Maximinen Strassen. 1584.[7] Een afbeelding dus, verschenen in Keulen nog in het jaar van de moord. In de tekst is twee keer sprake van het *jetzt ablauffenden 1584*, hetgeen op de maand december moet wijzen.

De houtsnede heeft dezelfde voorstelling als de aquarel in de *Thesaurus Picturarum,* zij het met enkele verschillen.

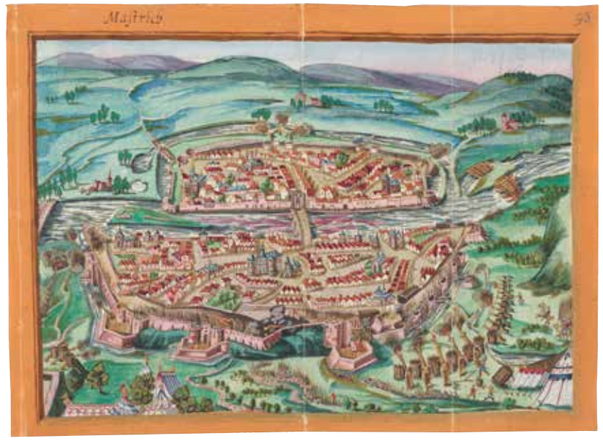

Op de aquarel is de moord in het bovenste deel afgebeeld en de foltering en terechtstelling onderaan, terwijl het op de houtsnede andersom is. Op de aquarel spelen de foltering en terechtstelling zich af in een landschap, op de houtsnede in een neutraal decor. Op de aquarel is de moord afgebeeld in een zaal, op de houtsnede ook in een interieur, maar alleen de deur links en de plavuizen vloer komen overeen met die in de zaal op de aquarel. Op beide zien we hoe een geschrokken Willem van Oranje, terwijl een page in afschuw zijn armen omhoog heft, wordt geraakt door het pistoolschot van Balthasar Gerards. De kleding wijkt enigszins af: op de houtsnede dragen Willem van Oranje en de andere mannelijke figuren overwegend pofbroeken, op de aquarel kniebroeken. Beide werden in die tijd nog gedragen, hoewel in het laatste kwart van de zestiende eeuw de kniebroek de overhand kreeg.

linkerpagina
De belegering van Maastricht in 1579. Aquarel in Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturarum*, Hs 1971, Band 7, Blatt 93. Een uitzonderlijk gruwelijke en geweldadige belegering, waarbij de Maas rood kleurde van het bloed. Foto ULB Darmstadt.

De onthoofding van Egmont en Hoorne in Brussel, 5 juni 1568. Aquarel in Marcus zum Lamm, *Thesaurum Picturarum*, Hs 1971, Band 7, Blatt 025r. Foto ULB Darmstadt.

linkerpagina onder
Een van de spectaculairste afbeeldingen uit de hele *Thesaurus Picturarum*: een gezantschap uit Moskou trekt door de straten van Regensburg tijdens de Rijksdag op 18 juli 1576. Ze hebben geschenken bij zich: een manuscript en kostbaar bont. Marcus zum Lamm liet van deze sensationele gebeurtenis een leporello maken in tempera van 17,6 x 47,8 cm. *Thesaurus Picturarum*, Band 15, Blatt 143. Foto auteur.

Moord op Willem van Oranje, titelpagina van *Warhafftige vnd Eigentliche beschreibung, Von der Geburt, Leben vnd Sterben desz Printzen von Orangien, Graff Wilhelm vonn Nassauw, vmbkommen ist. Auch mit was Tormenten, Marter vnd pein Balthasar Serack, so die That gethan, derhalben zu Delfft in Hollandt vom leben zum Todt gebracht. Anno M.D.LXXXIIII.* Zu Cölln, Bey Johan Büchsenmechr, Auff Maximinen Strassen, 1584. KB Den Haag.

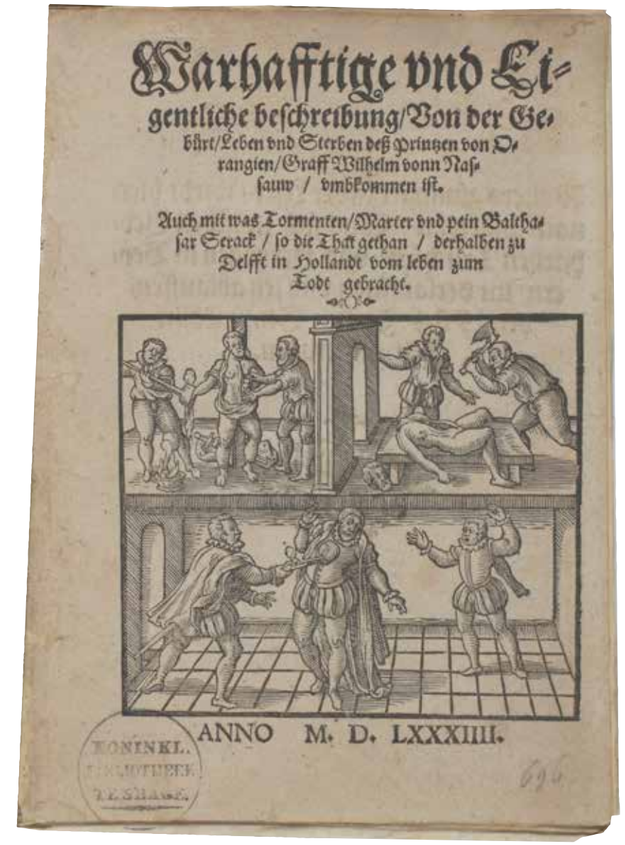
Warhafftige vnd Eigentliche beschreibung/Von der Geburt/Leben vnd Sterben deß Printzen von Orangien/Graff Wilhelm vonn Nassauw / vmbkommen ist.

Auch mit was Tormenten/Marter vnd pein Balthasar Serack / so die That gethan / derhalben zu Delfft in Hollandt vom leben zum Todt gebracht.

ANNO M. D. LXXXIIII.

Een Nederlands edelman te paard, volgens het bijschrift in handschrift: Willem van Oranje. Gravure in Marcus zum Lamm, *Thesaurum Picturarum*, Hs 1971, Band 7, fol. 123r. Foto ULB Darmstadt.

De relatie met de prent van Frans Hogenberg

De hoofdrolspelers in het drama op de aquarel en de houtsnede komen ons bekend voor. Vanaf 1566 begonnen te Keulen prentenseries over de Nederlandse Opstand, uitgegeven door Frans Hogenberg (1535-1590), te verschijnen. De overbekende afbeeldingen van de moord en executie zijn opgenomen in de 55 bladen tellende serie over de Opstand die Hogenberg uitgaf tussen 1583 en 1587. In talloze publicaties hebben ze steeds weer opnieuw hun weg gevonden, ook in kleur, en zijn zo tot iconen van de Tachtigjarige Oorlog en het leven van Willem van Oranje geworden.[8]

Op de prenten van Hogenberg zien we precies dezelfde personages als op de aquarel en de houtsnede, ook hier in pofbroeken: een geschrokken Willem van Oranje, de moordenaar die zijn pistool op hem richt en rechts de page met zijn twee armen omhoog (op de aquarel met één arm omhoog). Ook wat de foltering van Balthasar Gerards betreft komt de prent van Hogenberg overeen met de houtsnede en de aquarel. De executie zelf (afhakken hoofd) ontbreekt bij hem, alhoewel rechts op een bankje een omineuze hakbijl klaar ligt.

linkerpagina
Frans Hogenberg, Moord op Willem van Oranje. Gravure. Rijksmuseum Amsterdam.

Frans Hogenberg, De executie van Balthasar Gerards. Gravure. Rijksmuseum Amsterdam.

Hogenbergs ets is een beeldverhaal: de moord in het centrum, rechts bovenaan de voorafgaande ontmoeting van Oranje met zijn moordenaar die zich voordoet als François Guyon, links de page die de vluchtende moordenaar beetpakt bij diens mantel, de moordenaar die hem ontglipt, maar helemaal links alsnog wordt gegrepen.

Een eetzaal zonder eetmeubels

Opvallend op de drie afbeeldingen van de moord is dat in de ruimte die wordt aangeduid als eetzaal, geen eetmeubels staan. Gaat het hier om een fantasie, of zag de (eet?)zaal op de aquarel of op de prent van Hogenberg er werkelijk zo uit? Het is niet meer te achterhalen, omdat het Prinsenhof sindsdien grondig verbouwd is. Interessant is echter dat in het bijbehorende verslag van de moord in de *Thesaurus Picturarum* gesproken wordt van *Gemach*, kamer dus: Oranje is *in seinem Gemach im Schloss Delfft verrätterlich mitt einem handtrhor oder feüstling, zomitt dreien kügeln geladen gewesen, geschossen unndt verwundet worden.*[9] Dus niet in zijn eetzaal, en ook niet bij de trap en de muur met de kogelgaten.

Alhoewel het Prinsenhof – waar Oranje sinds 1577 regelmatig, en vanaf 1583 definitief verbleef – gold als het mooiste en rijkste complex van Delft, was het zeker niet het paleis dat Hogenberg ervan maakte. Hij maakte ook een prent van de arrestatie van Egmont en Hoorne op 10 september 1567 in het Hof van Culemborg in Brussel. Als beeldverhaal heeft deze voorstelling dezelfde opzet als de moord in Delft.[10] De beide hoven lijken sterk op elkaar, maar het is de vraag of ze overeen komen met de werkelijke situatie. Waarschijnlijk zijn ze ontsproten aan de fantasie van Hogenberg. Het enige detail in de zaal in het Prinsenhof dat laat zien dat het om de woning van Willem van Oranje gaat, is diens wapen dat op de schouwmantel is aangebracht.

De relatie tussen Willem van Oranje en Marcus zum Lamm

Hoe het verslag en de aquarel van de moord op Willem van Oranje terecht zijn gekomen in de *Thesaurus Picturarum* van Marcus zum Lamm laat zich goed verklaren. Zum Lamm stamde uit een familie van juristen die tot de toplaag van de stad Speyer behoorde.[11] Willem van Oranje moet de familie Zum Lamm gekend hebben: in 1570 kreeg namelijk ene Hieronymus zum Lamm een aanstelling als *Rat* aan het hof van de Oranje-Nassaus.[12] De naam Hieronymus kwam in de familie voor: Marcus' grootvader heette ook zo. Marcus studeerde rechten in Poitiers, bekeerde zich tot het calvinisme en bracht de rest van zijn leven door in Heidelberg, een bruisende internationale ontmoetingsplaats van calvinisten.

Zo had Willem van Oranje in mei 1575 een van zijn vertrouwelingen, Marnix van Sint-Aldegonde, naar Heidelberg gestuurd om bij Frederik III, keurvorst van de Palts, diens medewerking te vragen voor Oranjes huwelijksplannen met Charlotte de Bourbon. Charlotte, tegen haar zin abdis van Jouarre in Frankrijk, van hoge adel, nauw verwant aan het regerende Franse koningshuis, was in het voorjaar van 1572 naar het hof van de keurvorst in Heidelberg gevlucht. Ze had nooit haar calvinistische sympathieën onder stoelen of banken gestoken, en ging nu officieel over tot het calvinisme. Haar beschermheer, Frederik III, voelde veel voor een huwelijk tussen haar en Oranje. In 1573 ontmoette ze de prins, die op dat moment met de keurvorst besprekingen voerde over een gezamenlijke veldtocht. Na het overwinnen van de nodige hobbels (Oranje was officieel nog getrouwd met de op een zijspoor gezette Anna van Saksen) zou het tot 1575 duren voordat de twee op 12 juni te Den Briel in het huwelijk konden treden. In 1576 benoemde Frederik III Marcus zum Lamm tot zijn Kirchenrat. Een zeer invloedrijke functie waarin hij de kerkelijke en religieuze politiek in de Palts mede vorm kon geven.

Er was nog iets wat de prins aan de familie van de keurvorst verbond: zijn oudste dochter Maria van Nassau was al heel vroeg verloofd met de zoon van Frederik III, Christoffel van de Palts. Bij de Slag op de Mookerheide op 14 april 1574, die gewonnen werd door het Spaanse leger, sneuvelden twee broers van Willem van Oranje, Lodewijk en Hendrik, maar ook de 22-jarige Christoffel van de Palts, die met een leger te hulp was geschoten. In een van de zogenaamde *Palatina Bände* van de *Thesaurus*, die over de Palts gaan, wordt deze gebeurtenis beschreven, gevolgd door een in memoriam van Christoffel.[13]

In 1579 werd Zum Lamm benoemd tot *Rat und Diener* bij Frederiks derde zoon Johan Casimir van de Palts (de broer dus van Christoffel) en bevelhebber van het Duitse leger in de Nederlanden. Als voorvechter van een sterke internationale protestantse alliantie stond Johan Casimir al eerder in contact met Willem van Oranje.[14] In 1578 kwam het echter tot een breuk wegens een mislukte interventie van Johan Casimir en zijn troepen in de Nederlanden.[15] Ook deze episode komt in *Brabantica seu Batavica*, Band 7 van de *Thesaurus,* aan de orde. Als Marcus zum Lamm, eerst als *Kirchenrat* aan het hof van de keurvorst, later als *Rat und Diener* van Johan Casimir in Heidelberg, Oranje niet persoonlijk heeft ontmoet, dan moet hij in elk geval diens rol in de Opstand hebben gekend en al heel gauw geweten hebben wat zich op 10 juli 1584 in Delft heeft afgespeeld. En natuurlijk heeft Zum Lamm ook zo'n belangrijke gebeurtenis als de moord in zijn *Thesaurus* vast laten leggen. Alhoewel het verslag en de aquarel niet gedateerd zijn, moeten ze beide, gezien de urgentie die uit het verslag spreekt, vrij snel na de moord gemaakt zijn.

Gebhard Truchsess von Waldburg-Trauchburg

In Hogenbergs bovengenoemde prentenserie wordt niet alleen de Opstand behandeld, maar ook de zogenaamde *Kölnische Krieg*, *Truchsessische Krieg* of Keulse oorlog, een godsdienststrijd die zich afspeelde tussen 1583 en 1588 in het keurvorstendom Keulen. Die strijd was in gang gezet door de aartsbisschop en keurvorst van Keulen, Gebhard Truchsess von Waldburg-Trauchburg (1547-1601). Deze katholieke kerkvorst was namelijk verliefd geworden op de adellijke stiftsdame Agnes von Mansfeld-Eisleben. Om met haar te kunnen trouwen zag hij geen andere mogelijkheid dan van confessie te veranderen en daarmee van het katholieke aartsbisdom een protestants, erfelijk hertogdom te maken. Het kathedrale kapittel koos daarop een nieuwe aartsbisschop, Ernst van Beieren, die de strijd tegen Truchsess aanging. Truchsess kreeg de steun van aanhangers en troepen uit de Palts, van Johan Casimir (de werkgever van Marcus zum Lamm)

en van de Nederlanden, van Willem van Oranje. Na een paar verloren veldslagen was hij echter gedwongen om te vluchten. Op 26 april 1584 arriveerde hij met zijn uitgedunde leger in Delft, waar hij groots werd onthaald en onderdak vond bij Willem van Oranje, wiens gastvrijheid legendarisch was.

En zo was Truchsess op die fatale tiende juli 1584 een van de aanwezigen in het Prinsenhof. Hij werd een van de belangrijkste getuigen van de omstandigheden rond de moord. Zijn eigen ervaring en de ooggetuigenissen van anderen legde hij vast in een op 15 juli gedateerde brief aan graaf Jan van Nassau, Willems oudste broer. Truchsess bevond zich op het tijdstip van de moord ergens anders in het gebouw. Nadat hij gewaarschuwd was, haastte hij zich naar de plek des onheils. Daar trof hij de prins nog levend aan, op de trap, met zijn hoofd op de schoot van diens zuster Catharina van Nassau. Hij kende Jan van Nassau goed en schreef hem een zo uitvoerig mogelijk verslag van de gebeurtenis. Zijn verhaal over de moord is heel grondig en precies, en bevat veel informatie en details die in andere getuigenissen ontbreken.[16]

Omdat de getuigenis van Truchsess van belang is voor de iconografie van de moord, volgt hier een samenvatting van zijn verslag aan Jan van Nassau. Toen de prins met zijn gevolg de eetzaal uitkwam en de trap naar zijn kamer wilde opgaan, drong *der Gottlose Mörder* zich vanachter een zuil naar voren en vuurde over het hoofd van een page drie schoten af op de prins, waarvan twee hem dodelijk troffen. De prins wees met zijn rechterhand op de moordenaar en klampte zich met zijn andere hand vast aan stalmeester Jacques de Malderee, die hem wist te ondersteunen, terwijl Oranje de fameuze laatste woorden sprak: 'Mein Gott erbarm dich mein', waarna hij een beetje in elkaar zakte, zich enigszins herpakte en toen zwak en *krenglich* zei: 'Mein Gott erbarm dich meiner und diesess armen Volcks'. Zijn zuster Catharina, gravin van Nassau, weduwe Von Schwartzburg, was met Willems vrouw Louise de Coligny vooruit de trap opgelopen. Nadat ze de schoten van Balthasar Gerards had gehoord keerde ze onmiddellijk terug, ving de in elkaar zakkende prins op, nam plaats op de trap en legde diens hoofd op haar schoot. Met Louise de Coligny naast zich geknield sprak de gravin de prins de volgende woorden voor: 'Herr in deine handt bevehle ich meinen Geist', waarop de prins 'Ja' antwoordde. *Dat is het moment waarop Truchsess kwam aangesneld*. Dit betekent dat hij de moord zelf niet heeft gezien, maar wel dat Oranje nog leefde, en 'in unserem Beisein nicht mehr nitt als den Mundt zweimal ein wenig noch geregt. Daruff alsspaldt der Todtschweiss herauss gebrochen und verschieden.' De prins heeft dus – in bijzijn van Truchsess – zijn mond nog twee keer bewogen, waarop spoedig het doodszweet uitbrak en hij de geest gaf.[17]

Moord en Keulse oorlog in het anonieme pamflet

In het anonieme pamflet met de houtsnede zegt de schrijver over Willems laatste momenten het volgende: ' *... das er [Willem van Oranje] als baldt zu der Erden sanck vnnd den Geist auff gab nach dem er den Mundt einmahl oder zwey auff gethan nichts geredt hat, sondern als baldt tott gelegen, vnd kein Leben mehr inn sich gehabt*.'[18] Dit komt vrij aardig overeen met wat Truchsess schreef.[19]

Door het verhaal over de moord op Oranje is in het pamflet nog een ander verslag heengeweven, handelend over de Keulse oorlog, de oorlog van Truchsess. En wat blijkt? Sommige teksten in versvorm in dit pamflet en op enkele prenten van Hogenberg komen overeen.[20]

Hogenberg deed naar eigen zeggen altijd beroep op zo betrouwbaar mogelijke getuigen. Om hen (en zichzelf als luthers immigrant) te beschermen tegen vervolging, is hij altijd heel zwijgzaam geweest over deze anonieme bronnen. Zou Truchsess tot deze anonieme bronnen kunnen hebben behoord? Zou hij ook als bron gediend kunnen hebben voor het verslag van de moord op Willem van Oranje in het pamflet? Het kan bijvoorbeeld zo zijn dat Truchsess een kopie van zijn verslag aan Jan naar contacten in Keulen zond. Brieven met een dergelijke actualiteitswaarde werden vervolgens gewoonlijk gedeeld in bredere kring. De uitgever van het pamflet, Johan Büchsenmechr, Hogenberg en Truchsess waren alle drie nauw verbonden met Keulen. De veronderstelling dat ze in elkaars netwerk zaten, of op zijn minst op de hoogte waren van elkaars bestaan, lijkt mij daardoor niet al te ver gezocht.

Geen trap, moordhal en kogelgaten: een mogelijke verklaring

Als je de vroege afbeeldingen van de moord bekijkt, zal iedereen hetzelfde opvallen: de trap waarbij Willem van Oranje volgens de ooggetuigenverklaringen is vermoord, is niet te zien. Die trap verschijnt pas op latere prenten. In een krantenartikel uit de avondeditie van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 9 juli 1934, wijst J.K van der Haagen ook op deze verschillen in de iconografie:

> Een ieder, die wel eens een aantal afbeeldingen van den moord op Prins Willem bezien heeft, zal getroffen zijn geweest door de groote verschillen in de wijze, waarop de kunstenaars deze gebeurtenis hebben voorgesteld. Nu eens ziet men den Prins een groote trap afdalen, dan weer gaat hij daarlangs naar boven, soms ook geschiedt de moord op een trap van slechts enkele treden of zelfs in een zaal. Het is te begrijpen, dat de verschillende verhalen over den moord, hoe uitvoerig zij vaak ook zijn, dezen niet op zoodanige wijze beschrijven, dat aan de hand daarvan een volkomen zuivere reconstructie kan worden gemaakt. Doch, wel is het verwonderlijk dat geen enkel kunstenaar zich geroepen heeft gevoeld dit moment vast te leggen, toen nog ooggetuigen in het Prinsenhof betrouwbare aanwijzingen konden geven. Hoe grooten indruk de mare van het 'claghelijck feyt' ook maakte, zij heeft de graveernaald van geen Hollandsch tijdgenoot in beweging gebracht.[21]

Geen Hollandsche tekenstiften en graveernaalden zijn toen in beweging gebracht, maar wel die van de Duitse makers van de oudste afbeeldingen van de moord. Helaas geven ze geen juiste weergave van de feiten. De trap en de kogelgaten in de muur die nog steeds te zien zijn en bijna overal worden genoemd en in latere voorstellingen ook worden afgebeeld, zijn immers bij alle drie afwezig.

Als de getuigenis van Truchsess inderdaad de schrijver van het anonieme pamflet in Keulen en/of Hogenberg heeft bereikt of beïnvloed, dan is er misschien een verklaring voor het ontbreken van de moordhal en de trap. Het spannendste moment om de moord in beeld te brengen is natuurlijk de moord zelf, niet Willem die op de trap in elkaar zakt, zwakjes zijn laatste woorden spreekt en even later zijn laatste adem uitblaast. Nee, het echte drama is het exacte moment waarop de moordenaar Willem van Oranje neerschiet, in de hal bij de trap, *maar daar was Truchsess nét niet bij*.

Zoals uit de brief aan Jan van Nassau blijkt, kende Truchess de situatie in de moordhal. Hij wist dat daar een trap was die naar de kamer van de prins leidde. Hij heeft ook de stervende prins op de trap gezien. In zijn verslag zegt hij echter dat er op de prins werd geschoten toen hij de eetzaal verliet. Hij geeft niet aan dat dit in de hal gebeurde, terwijl de prins bij de trap stond. Voor hem sprak het waarschijnlijk vanzelf dat de moord daar plaatsvond, maar niet voor een illustrator, die alleen afgaat op de mededeling dat de prins vermoord werd toen hij de eetzaal verliet. Dus moest die voor zijn prent zelf een kader bedenken.

Hogenberg heeft het beeld van de moord bedacht zoals het ook in het anonieme pamflet uit Keulen staat: '*recht wie der Printz ausz dem Saal da er den Mittaggessen, in sein Kammer will gehn, kompt dieser Balthasar ihm entgegen getretten*.' Zou het kunnen dat, omdat Truchsess simpelweg niet duidelijk genoeg is geweest over de exacte plek van de moord, daardoor de moordhal, de trap en de kogelgaten op de oudste afbeeldingen ontbreken?

Conclusie

Hogenberg heeft bij de uitbeelding van de moord er dus een slag naar moeten slaan. De anonieme houtsnijder van het pamflet uit eind 1584 en de aquarellist baseren zich op zijn voorbeeld. Hierdoor kan ook vastgesteld worden dat Hogenbergs prent met zekerheid gedateerd kan worden: namelijk nog in 1584. Daarmee is het de oudste afbeelding van de moord. De houtsnijder van de afbeelding op de titelpagina van het pamflet heeft Hogenbergs hoofdtaferelen met de *dramatis personae* uitgelicht en op een nogal minimalistische manier afgebeeld. De anonieme aquarellist in Heidelberg moet op zijn beurt de houtsnede op het pamflet als voorbeeld genomen hebben: de gehele compositie en het perspectief, met de deur links en de plavuizen vloer, komen immers overeen. Hij moet ook gekeken hebben naar Hogenberg: op diens prent en op de aquarel komen een schouw (op precies dezelfde plek) en een balkenplafond voor die ontbreken op de houtsnede op het pamflet. Verder heeft hij, uitgaande van zijn eigen fantasie en omgeving, het interieur nog wat verfraaid en de pofbroeken van de hoofdpersonen veranderd in kniebroeken. Ook het landschapje op de achtergrond van de voorstelling van de terechtstelling van Balthasar Gerards wijst erop dat deze kunstenaar creatief omging met zijn voorbeeld: het lijkt ontsproten te zijn aan de fantasie van een kunstenaar die gewend was aan een wat heuvelachtiger terrein in de Palts.

Van Hogenberg naar het pamflet en de aquarel, dat is dus de lijn tussen de drie oudste afbeeldingen zonder moordhal, trap en kogelgaten. Die zullen pas veel later in het verhaal sluipen. Niemand kan zich nu nog de moord op Willem van Oranje voorstellen zonder deze iconisch geworden ingrediënten.

Noten

1 Het verslag van Zum Lamm van de moord in de *Thesaurus Brabantica* is heel summier. Er staat alleen: *ANNO MDLXXXIIII. Den 30sten Junij, Stylo Veteri, Nachmittage, ist der durchleuchtig unndt hochgeborn Fürst unndt Herr, Herr Wilhelm Prinz zu Oranien, Grave zu Nassaue* [etc.] *in seinem Gemach im Schloss Delft verrätterrlich mitt einem handtrhor oder feüstling, zomitt dreien kügeln geladen gewesen, geschossen unndt verwundet worden*, waarop de prins *alss balden nider gesunc[en] unndt verschieden ist*, nadat hij nog *Ach Gott biss mir [und] diesem Landt genedig* heeft gezegd. De ondervraging en foltering van Balthasar Gerards wordt wel uitgebreid besproken. Met dank aan Ad Leerintveld voor de transcriptie.

2 Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturarum*, Hs 1971, Band 7, fol. 182r, 178 x 117 mm, Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt. Het verslag: fol. 179r-181r.

3 Y.A. Haase, 'Brabantica im Thesaurus Picturarum der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt', in: L.J. Engels e.a. (red.), *Bibliotheek, wetenschap en cultuur. Opstellen aangeboden aan mr. W.R.H. Koops*. Groningen 1990, p. 273-282: p. 273. Met dank aan Andreas Göller van de ULB Darmstadt, die mij wees op deze publicatie. Veel informatie over de *Thesaurus* en Marcus zum Lamm is ontleend aan dit artikel, maar ik heb ook zelf in de ULB Darmstadt de banden 4, 5, 7, 8 en 9 van de *Thesaurus Picturarum* kunnen bekijken.

4 Ragnar K. Kinzelbach en Jochen Hölzinger, *Marcus zum Lamm (1544-1606). Die Vogelbücher aus dem Thesaurus Picturarum*. Stuttgart 2000.

5 Florike Egmond, *Eye for Detail. Images of plants and animals in art and science 1500-1600*. Londen 2017.

6 The Oriental album of Bartell Schachman, in: *Travel, atlases, maps and natural history*. Londen: Sotheby, 10 november 2009, lot. Nr. 43, p. 20-21. Het album is terechtgekomen in het Orientalist Museum of Qatar in Doha. Zie Olga Nefedova (red.), *Bartholomäus Schachman (1559-1614). The art of travel*. Milaan 2013.

7 Van dit pamflet zijn in Nederland exemplaren te vinden in de KB Den Haag (KW Pflt 696) en de UB Leiden (21179 B 37). In het buitenland zijn er nog veel meer.

8 Voor een recente publicatie over Hogenbergs prenten, zie Ramon Voges, *Der Aufstand der Niederlande und die Franzoesischen Religionskriege im Spiegel der Bildberichte Franz Hogenbergs (ca. 1560-1610)*. Leiden 2019. Voor een mooi overzicht van Hogenbergs prenten, met concordantie op Helwig, Baudartius, Bor, Hooft en Van Meeteren, zie Karel Kinds, *Kroniek van de opstand in de Lage Landen 1555-1609*, 2 dln. Rekem 1999.

9 Zie noot 1.

10 Op Hogenbergs prent *De Raad van State gevangen genomen in Brussel, 5 september 1576* speelt het tafereel zich af in het Paleis op de Coudenberg, maar ook hier zien we dezelfde opzet en hetzelfde paleis: het Hof van Culemborg, vanuit een ander perspectief. Zie Frans Hogenberg, in: *Verzameling historieprenten* met Duitstalige onderschriften 1530-1631, 16e-17e eeuw, KB Den Haag, KW 135 G 25, pl. 113. Dit lijkt mij een extra argument voor wat ik hierboven schreef: de architectuur op Hogenbergs prenten is geen voorstelling van de werkelijkheid.

11 Katharina Freitag, 'Thesaurus Picturarum', in: *Bildwerke des Wissens. Ein Querschnitt durch 450 Jahre Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt*, tentoonstellingscatalogus 2017, p. 8-9.

12 Deutsche Digitale Bibliothek, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 171, H 622, Nassau-Oranien: Akten (Altes Dillenburger Archiv), Verwaltung der nassauischen Grafschaften und Fürstentümer.

13 Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturarum*, Band 4, fol. 158r-159 r.

14 Zie ook Jonas van Tol, *Johan Casimir van de Palts*, op de site van Dutch Revolt, UB Leiden.

15 W. van Heugten, 'De Opstand, Willem van Oranje en de grensstreken in Frankrijk en Duitsland. Een historische schets', in: *Jaarboek Zannekin* 6 (1984), p. 53-62. Het felle, demagogische calvinisme van Johan Casimir en zijn omgeving ervoer Oranje als een regelrechte bedreiging voor het handhaven van een zekere rust na de met zoveel moeite tot stand gekomen Pacificatie van Gent in 1576. De breuk werd later echter min of meer geheeld.

16 J.L van der Klooster, 'Drie gelijktijdige berichten over de moord op prins Willem van Oranje', in: *Jaarboek Vereniging 'Oranje-Nassau Museum'* (1984), p. 37-83: p. 46.

17 Gebhardt Truchsess von Waldburg, brief van 15 juli 1585 aan Jan van Nassau, in: Van der Klooster, 'Drie gelijktijdige berichten', p. 80-81.

18 *Warhafftige vnd eigentliche Beschreibung, von der Geburt, Leben vnd Sterben desz Printzen van Orangien, Graff Wilhelm vonn Nassauw, vmbkommen ist* [etc.]. Keulen 1584.[p. 8].

19 De conclusie van onderzoeksbureau DelftTech in 2011 dat Oranje op slag dood was en zijn bekende laatste woorden niet heeft kunnen uitspreken, wordt tegenwoordig door ter zake deskundigen betwijfeld: zie Ronald de Graaf, *De Prins: Willem van Oranje, 1533-1584*. Elburg 2018, p. 322. Ook Gerrit Drost, de onderzoeker die de prent op het pamflet herontdekte, heeft zich intensief beziggehouden met de moord en de laatste woorden van de Prins. Op de website *Periodata* schreef Drost op 15 mei 2011: 'Verder verwijs ik naar het artikel van Charles Vergeer, "De laatste woorden van prins Willem", in: *Maatstaf* 28 (1981), nr. 12, p. 67-100. Vergeer tracht aan te tonen dat Oranje zijn fameuze "laatste woorden" niet uitgesproken heeft. Het verslag van Vergeer's belangrijkste "kroongetuige" hiervoor nl. de burgemeester van Leeuwarden Rombout Uylenburgh, die op de ochtend van de 10de juli met de prins in conferentie was geweest en in het Prinsenhof was blijven eten, wordt m.i. evenwel veel juister geïnterpreteerd door L.J. van der Klooster. In zijn [artikel…] zet hij uiteen waarom dit verslag de laatste woorden van de Prins niet bevat, maar mogelijk wel een implicietе verwijzing ernaar. Van der Klooster's artikel is gebaseerd op nieuwe documenten en het verdient m.i. stellig meer aandacht." (www.periodata.nl/oudsteafbeelding.htm).

20 De aanslag op Willem van Oranje in Antwerpen op 18 maart 1582, de moord uit 1584 en een belangrijke episode uit de Keulse oorlog tussen 1582 en 1584, inclusief de inname van de residentiestad Bonn door Ernst van Beieren en Truchess' daaropvolgende vlucht naar het Prinsenhof in Delft.

21 G.W. Drost, *Enkele opmerkingen over de oudste afbeelding van de moord op de Prins*, op website *Periodata*; www.periodata.nl/oudsteafbeelding.htm.

In de STCN

Monnikenwerk in de Athenaeum-bibliotheek Deventer (AB)

Jenny Mateboer

Als redacteur van InformatieProfessional schreef ik in 2009 een kort artikel over de voltooiing van het STCN-project: 'De STCN was monnikenwerk'.[1] Het einde van dat vele jaren omspannende, grootschalige project betekende niet dat alle in aanmerking komende drukken waren beschreven. Vele, vaak kleinere bibliotheekcollecties waren slechts gedeeltelijk, of nog helemaal niet onderzocht. Als 'regulier werk' wordt de STCN sindsdien voortdurend aangevuld. Dat het daarbij nog steeds om monnikenwerk gaat, ondervind ik als vrijwilliger in Deventer aan den lijve.

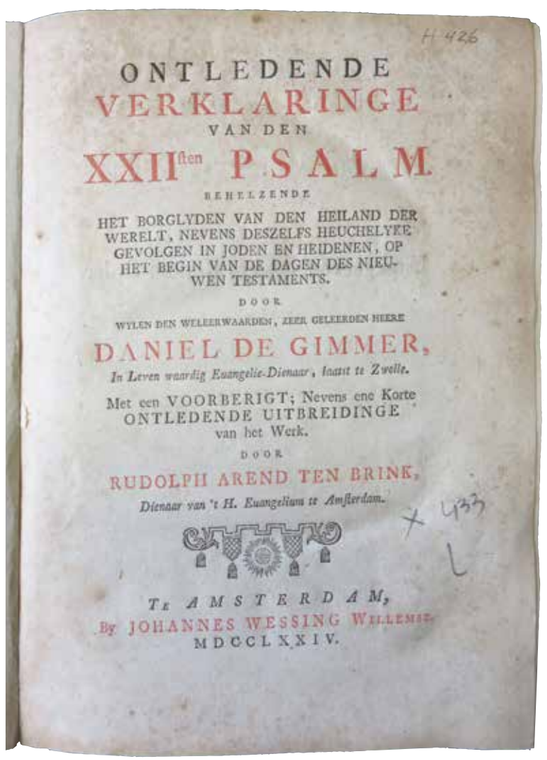

Daniel de Gimmer, *Ontledende verklaringe van den XXIIsten psalm.* Amsterdam: J. Wessing Willemsz, 1774.

***recherpagina* B. Hakvoord, *Den staat der kerke en de wegen Gods onder de driederlei bedeelinge der tyden.* Zwolle: B. Hakvoord en Amsterdam: wed. G. de Groot, 1702.**

Christianus ten Ham, *Almeloosch morgen- middag- en avond-offer.* Amsterdam: J. van Someren, [1659].

In de zomer van 2019 vroeg conservator en STCN-coördinator Marieke van Delft of STCN-invoer in de Athenaeumbibliotheek (AB) iets voor mij zou zijn. De conservator in de AB wilde heel graag dat alle in aanmerking komende titels uit de collectie in de STCN zouden worden opgenomen, maar zoals dat gaat: er was gebrek aan menskracht. Hoewel er al jaren geen titelbeschrijvingen of vingerafdrukken van achttiende-eeuwse publicaties uit mijn vingers waren gekomen, leek het me toch een uitstekend plan. De mogelijkheid om na mijn pensionering weer met oude drukken te kunnen werken, was zeer aantrekkelijk. In september 2019 startte ik met de invoer, na een korte introductie in de STCN-software. Ik ben inmiddels dus ruim twee jaar bezig, maar wel met twee keer vijf maanden 'corona lockdown'. Voorlopig kan ik met een dag in de week nog lang vooruit, vrijwillig, maar niet vrijbijvend. Wekelijks is er mailcontact met de STCN-redactie over vondsten en vragen. Uiteraard kijkt de redactie met gepast kritisch oog naar de beschrijvingen van nieuwe titels en krijg ik steeds meer oog voor de fijne kneepjes van de STCN. Het is 'training on the job'.

Hoog percentage unieke titels

Al eerder droeg de collectie van de Atheneumbibliotheek bij aan de STCN. Toenmalig conservator Ina Kok schreef in februari 2006 een voorstel om tot een catalogus van Deventer drukken te komen in samenwerking met het STCN-bureau. Het mes zou aan twee kanten snijden: een gedrukte publicatie voor de AB en aanvulling van de STCN met unieke titels. De catalogus is er nooit gekomen, maar onder het 'Masterplan STCN' zijn van augustus 2006 tot en met juli 2009 (vooral) regionale drukken (Deventer, Overijssel) ingevoerd, met tot in 2013 nog incidentele correcties en afwikkeling van verschillende dossiers.

In de jaren daarna voegde de AB slechts drie titels toe, waardoor in september 2019 de teller op 3278 titels (soms in meerdere exemplaren) stond. Intussen heb ik er bijna duizend aan toegevoegd – zowel van regionale drukken als van titels die in andere plaatsen van de pers zijn gekomen. (Stand eind september 2021: 4244). Hieronder is ook een aantal plano's . Zoals STCN-redacteur Marja Smolenaars heeft laten weten, omvat wat is ingevoerd uit de AB-collectie een respectabel aantal unieke (voor de STCN nieuwe) titels, ruim twintig procent. Als we de academische geschriften – dissertaties en disputaties – meetellen, komen we zelfs op ruim veertig procent. Een mooie score, en onderbouwing van de argumentatie dat kleinere collecties een belangrijke bijdrage aan de 'voltooiing' van de STCN kunnen leveren.

Werkwijze

AB-conservator Suzan Folkerts had een beknopt werkplan gemaakt, waarin de Deventer Impressa, de Hartong-collectie en de BORG, de bibliotheekcollectie van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, de belangrijkste plaats innamen. Uit al deze collectie-onderdelen waren al titels ingevoerd, maar ja, een collectie leeft. Er waren dus aanvullingen te verwerken. De Deventer Impressa en de Hartong-collectie zijn intussen gedaan.

De onvolprezen vrouwen van de STCN leverden in een flink Excel-bestand een overzicht van al in de STCN ingevoerde AB-titels aan. Aan de hand daarvan kan ik signaturen die niet allemaal op dezelfde manier waren weergegeven, of intussen waren gewijzigd, corrigeren en uniformeren. Een systematische, 'handmatige' vergelijking tussen deze lijst en de online AB-catalogus levert signaturen op van aan te vragen, te beoordelen en te beschrijven publicaties. De beschrijvingen in die online catalogus zijn echter summier, dus niet alle opgevraagde boeken voldoen aan de STCN-criteria. Daarnaast blijken diverse titels die daar wèl aan voldoen, soms niet in de AB-catalogus te staan, maar wel in de kast: het gevolg van verscheidene conversies. We weten niet, wat we hierdoor missen en daardoor zullen we volledige invoer nooit kunnen bereiken. 'Moet compleet' – een motto dat ik ontleend heb aan Paul Valkema Blouw – kunnen we wel willen, maar het blijft een illusie.

Aardige vondsten in de Hartong-collectie

De naam 'Hartong-collectie' is al een paar keer gevallen. Georg Hartong (1945) verzamelt vanaf de jaren tachtig gedrukte werken en handschriften die zijn vervaardigd in Overijssel of die Overijssel en Overijsselaars in de breedste zin als onderwerp of auteur hebben. De Atheneumbibliotheek heeft sinds begin jaren negentig grote delen van deze collectie kunnen verwerven, en er is geregeld contact tussen conservator en verzamelaar. Voor een overzicht verwijs ik kortheidshalve naar het artikel dat Suzan Folkerts hierover in het *Jaarboek Bibliofielen* van 2019 schreef.[2]

Hieronder geef ik een paar aardige aanvullingen op de STCN die de Hartong-collectie opleverde. De signaturen beginnen – uiteraard – met een H. Deze voorbeelden die vele vondsten representeren, laten zien dat iedere collectie waardevolle data aan de STCN kan toevoegen en ons inzicht in de geschiedenis van het boek kan vergroten.

[H 426; ppn 424316218]
Daniel de Gimmer, *Ontledende verklaringe van den XXIIsten psalm.*
Amsterdam: J. Wessing Willemsz, 1774.

Een tot nog toe onbekende druk van Johannes Wessing Willemszoon, van wie er toch al meer dan tweehonderd in de STCN te vinden zijn. Het betreft een postuum uitgegeven werk van Daniel de Gimmer (Arnhem 1700 - Zwolle 1763), die van 1727-1762 predikant te Zwolle was. Volgens het *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden* (deel 3) verscheen een eerdere editie van deze tekst in 1765, eveneens in Amsterdam, onder de titel *Het borglijden van den Heiland der waereld* […] *voorgestelt in een ontleedende verklaring van den XXII. psalm*. Daarvan is nog geen exemplaar bekend.

[H 477; ppn 42446909X]
B. Hakvoord, *Den staat der kerke, en de wegen Gods, onder de driederlei bedeelinge der tyden, beknoptelyk voorgestelt.*
Zwolle: B. Hakvoord, Amsterdam: wed. G. de Groot, 1702.

GODS-ALBESTIER,
Beſtaande in ſes
LEER-REDENEN,
Gepredikt voor de Gemeynte van
WANNEPERVEEN,
Wegens de overgroote ſterſte
aldaar in 't Rundtvee.
Als ook op
BID-en DANK-DAGEN,
Tot troost der gelovige, en tot
overtuyginge der godloosen.
Nu door den druk gemeen gemaakt door
GERARDUS HILARIUS,
Predikant aldaar.
Tot STEENWYK,
By Pieter en Hendrik Stuyfzant, 1719.

Gerardus Hilarius, *Gods-albestier, bestaande in ses leerredenen*. Steenwijk: P. en H. Stuyfzant, 1719.

Christelijcke
Lof-Sangen ende
Geestelijcke Liedekens/
die men op de voornaemste
Feesten door 't jaer/ in der
Kercken ende anders
stichtelijck singen
mach.
Van eenige Druck-fauten ende oneffene
Syllaben verbeteert.
t'ZWOLLE,
Gheedruckt voor de Weduwe van
Michiel Koop, Boeck-verkoop-
ster aen de M-erckt. Anno 1648.

Christelijcke lof-sangen ende geestelijcke liedekens. Zwolle: voor de weduwe van M. Koop, 1648.

Een bijzondere vondst: het eerste exemplaar dat van deze druk is gevonden. Dit boek van Berend (niet Barend, dat is de Hollandse variant van deze voornaam) Hakvoord was samen met diens *De schole van Christus* in 1708 verboden door de Staten van Overijssel, op verzoek van de provinciale synode. De inhoud zou 'erroneus', want spinozistisch, zijn.[3] Verbod betekende kennelijk ook vernietiging: totnogtoe was alleen een druk uit 1728 bekend, uit de tijd dat Hakvoord min of meer gerehabiliteerd was. Het is nu mogelijk de inhoud van de verboden en de toegestane, gekuiste druk te vergelijken.

[H 485; ppn 424468336]
Christianus ten Ham, *Almeloosch morgen- middag- en avond-offer.*
Amsterdam: J. van Someren, [1659].

Een tot nog toe onbekende Amsterdamse druk, uit de beginperiode van drukker Johannes van Someren. Christianus ten Ham (Zwolle 1626 – Almelo 1672) was van 1656 tot zijn dood predikant in Almelo. Hij was gehuwd met Gerbrechtje Menso, dochter van een andere predikant, Menso Johannes.

Christianus (ppn 424380579) hebben we met een slag om de arm genoteerd als 'mogelijk identiek aan Christianus Lambertus ten Ham' (ppn 31400324X).

Na wat naspeuringen vermoed ik, dat het inderdaad om één persoon gaat. De in de STCN bij Christianus Lambertus gevoegde illustratie toont: 'Respondente Christiano Lamberti ten Ham Zwollano'. 'Lamberti' valt behalve als 'Lambertus' ook te vertalen als 'Lambertszn'. Dit is bij Christianus het geval: zoon van Lambert Gerrits (of Geersen) ten Ham en Janna of Jentien Karst èn geboren te Zwolle (Zwollano).

[H 556; ppn 424583674]
Gerardus Hilarius, *Gods al-bestier, bestaande in ses leerredenen*.
Steenwyk: P. en H. Stuyfzant, 1719.

Een nieuwe Overijsselse druk en een voor de STCN nieuwe Overijsselse auteur. Gerardus Hilarius (Elburg, gedoopt 6-1-1657 – Wanneperveen 1735) was predikant in Wanneperveen toen dit boekje verscheen. Het is ook de enige titel die het *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden* (deel 4) van hem noemt. Wanneperveen was vanouds een turfstekersdorp, maar het ging eind zeventiende, begin achttiende eeuw over op landbouw toen het veen was uitgeput. Deze zes leerredenen zijn opgesteld naar aanleiding van de grote rundersterfte die begin achttiende eeuw plaatsvond en het dorp in armoede bracht. Steenwijk was de dichtstbijzijnde grote plaats, waar de drukkers Stuyfzant hun bedrijf hadden. Hoewel Hendrik I nog wel eens een niet-godsdienstig werk drukte (het *Journael* van Bontekoe bijvoorbeeld), was dat met Pieter en Hendrik II voorbij: zij drukten alleen nog een aantal rechtzinnige godsdienstige werken.

[H 785; ppn 424710684]
***Christelijcke lof-sangen ende geestelijcke liedekens*.**
Verbeterde druk. Zwolle: voor de weduwe van M. Koop, 1648.

Een minuscuul boekje (16°), gedrukt voor een nog onbekende boekverkoopster te Zwolle, mogelijk de weduwe van een evenmin in de STCN bekende drukker of boekverkoper, Michiel Koop. Dergelijke boekjes moeten volop gedrukt en verkocht zijn, maar ook op grote schaal na gebruik weer zijn verdwenen. Een 'verbeterde druk', waarvan echter nog geen eerdere is gevonden.

Noten

1 Jenny Mateboer, 'De STCN was monnikenwerk', *InformatieProfessional* 13 (2009), nr. 7/8, p. 14-17.
2 Suzan Folkerts, 'Hart voor Overijsselse boeken. De collectie Hartong in de Atheneumbibliotheek Deventer', *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* XXVII (2019), p. 113-130.
3 Zie: Steven de Joode, '"Duister en met reden verdagt". Berend Hakvoord (ca. 1660-1730) en *De schole van Christus*', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 33 (2010), p. 137-145.

Ingeprent

Pubeigenaar en *performer*

Matthew Skeggs in een mezzotint-portret door Richard Houston

Iris Louwersheimer

Tussen de Engelse mezzotinten in de collectie van het Rijksmuseum bevindt zich een curieus portret: op het eerste gezicht lijken we naar het portret te kijken van een musicus, maar al snel zien we dat de geportretteerde in kwestie geen instrument bespeelt, maar een bezem.

Richard Houston naar Thomas King, *Portret van Matthew Skeggs als Signor Bumbasto*, ca. 1750-1775. Mezzotint; proefdruk. Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-1940-201.

Tot voor kort was deze prent binnen de collectie opgeborgen als 'anoniem'. Echter, dankzij een latere staat met onderschrift, onder andere aanwezig in de collectie van The National Portrait Gallery, kon de mezzotint worden toegeschreven aan de Ierse Richard Houston (1721?-1775). Ook werd nu duidelijk wie de geportretteerde was: het bleek de acteur Matthew Skeggs (?-1773/5) in zijn rol van Signor Bumbasto te zijn.[1]

Richard Houston was lid van de Dublin-groep, een groep Ierse prentmakers die zich in Londen toelegde op kwalitatief hoogstaande mezzotinten, of zwarte kunst.[2] Dit is een ideale techniek voor het creëren van verfijnde portretten en het reproduceren van schilderijen, door de fluwelige tinten die ontstaan bij het polijsten van de plaat. Toen Houston zich in 1746 met een andere Ier, James McArdell, in Londen vestigde, duurde het niet lang voor hun talent werd opgemerkt.[3] Tijdens zijn loopbaan portretteerde Houston verscheidene leden van de *high society* van Engeland. Hij maakte onder andere portretten van hertogen, hertoginnen en graven naar schilderijen van Joshua Reynolds (1723-1792).

Ook rond 1750 kende Londen al een levendige theaterscene, met destijds vermaarde acteurs en actrices. Toneelspelers bevestigden hun roem onder andere door zich veelvuldig te laten portretteren, op het doek en in het makkelijk te verspreiden medium prent. De acteur David Garrick (1717-1779) spande hierin de kroon: hij liet zich tientallen keren portretteren, in een rol of als zichzelf.[4] Garrick was als toneelspeler, schrijver en producer werkzaam in de top van de Londense theaterwereld. Skeggs daarentegen hield zich voornamelijk bezig met wat sommigen zagen als 'silly buffooneries'.[5] De act waarmee hij optrad in een theater aan de Haymarket, bestond uit het bespelen van een bezem als een instrument en het produceren van bijpassende geluiden met zijn stem. De artiesten die optraden in dit theater aan de Haymarket, Mother Midnight's Oratoria genaamd, noemden zich de Choice Spirits. Zij stonden bekend om hun merkwaardige performances, die soms werden geregisseerd door schrijver Christopher Smart (1722-1771).[6]

Dat lang niet iedereen dit kon waarderen blijkt wel uit het commentaar van schrijver en politicus Horace Walpole (1717-1797). Op 12 mei 1752 schreef hij aan de politicus George Montagu (1713-1780):

> I was t'other night to see what is now grown the fashion, Mother Midnight's Oratory. It appeared the lowest buffoonery in the world, even to me, who am used to my uncle Horace (...) Two or three men intend to persuade you that they play on a broomstick, which is drolly brought in, carefully shrouded in a case, so as to be mistaken for a bassoon or bass-viol; but they succeed in nothing but the action.[7]

Op 6 mei 1757 stond Skeggs met zijn muzikale optreden voor het eerst in het Covent Garden Theatre. Behalve zijn 'vaste' theater aan de Haymarket is dit het enige andere bekende theater waar hij heeft opgetreden, en voor zover bekend eenmalig.[8]

Richard Houston naar Thomas King, *Portret van Matthew Skeggs als Signor Bumbasto*, ca. 1750-1775. Mezzotint. National Portrait Gallery Londen, inv. nr: NPG D4244. © National Portrait Gallery, London.

Self-fashioning

Het portret in mezzotint uit de collectie van het Rijksmuseum werd gemaakt naar een mogelijk verloren gegaan schilderij van Thomas King (werkzaam circa 1750-1769).[9] In het onderschrift van de latere staat vinden we bovendien waar men moest zijn om de prent aan te schaffen: de adressen van de eveneens Ierse uitgever Michael Jackson (werkzaam circa 1753) en de geportretteerde zelf zijn onderaan de prent te zien. Dit laat zien dat Skeggs zelf een actieve rol had in de distributie van zijn beeltenis. Mogelijk was Skeggs ook de opdrachtgever van het laten reproduceren van het schilderij van King in prent. Het adres dat Skeggs opgaf voor de verkoop van zijn portret is dat van zijn pub in St. Albans Street: the Hoop and Bunch of Grapes. Vermoedelijk vergaarde hij door zijn eigenaarschap van deze pub en zijn werkzaamheden als *performer* voldoende vermogen. In ieder geval had hij het geld om zich op doek te laten portretteren en zich vervolgens te bemoeien met zijn portret in prent.

De verfijnde stijl van Richard Houston lijkt in tegenstelling te staan tot het jolige karakter van Skeggs' act. Het gaat hier immers niet om een karikatuur of uitvergroting van de artiest door satirist en prentmaker William Hogarth (1697-1764), maar om een volwaardig portret in zwarte kunst. Skeggs laat zich afbeelden als een belangrijk musicus, zittend voor een antieke zuil. Voor hem staat zijn bladmuziek en hij kijkt ons, als toeschouwer, aan. Pas na het werpen van een tweede blik zien we wat niet klopt. Door zich op deze manier te laten afbeelden, lijkt Skeggs op een ironische manier te willen rivaliseren met zijn collega's uit het 'hoge' theater. Het portret was in ieder geval een aanprijzing voor de kunsten die hij vertoonde in Mother's Midnight Oratory.

Houston maakte ook nog een ander portret van Skeggs, een verkleinde kopie naar hetzelfde schilderij, als onderdeel van een minder serieuze prent. Onder dit portret zijn twee kolommen tekst afgedrukt, een 'tragicomical dialogue' tussen Skeggs en zijn bezem, geschreven door de satirische auteur Henry Howard (werkzaam circa 1760). Houston gebruikte hiervoor het pseudoniem G. Pigganinne. Het adres van Skeggs ontbreekt ditmaal op de prent, maar ook hier is het plausibel dat Skeggs betrokken was bij het maakproces. Het werk is vervaardigd ca. 1752.[10] Het portret met de bezem is niet gedateerd, maar is waarschijnlijk ook in de jaren vijftig gemaakt.

De tot dusver als anoniem te boek staande proefdruk met het portret van Matthew Skeggs verrijkt, na de toeschrijving aan Richard Houston, op een mooie manier het al bekende mezzotint-oeuvre van deze Ierse prentmaker in het bezit van het Rijksmuseum. Het portret geeft bovendien een inkijkje in de verschillende facetten van het Londense theater rond 1750 en de actieve rol die acteurs en actrices hadden in hun eigen *image building*.

Richard Houston, *Portret van Matthew Skeggs met dialoog tussen Skeggs en zijn bezem*, ca. 1752. Mezzotint en gravure. The Royal Collection Trust, inv. nr. RCIN 661797. © Her Majesty Queen Elizabeth II 2021.

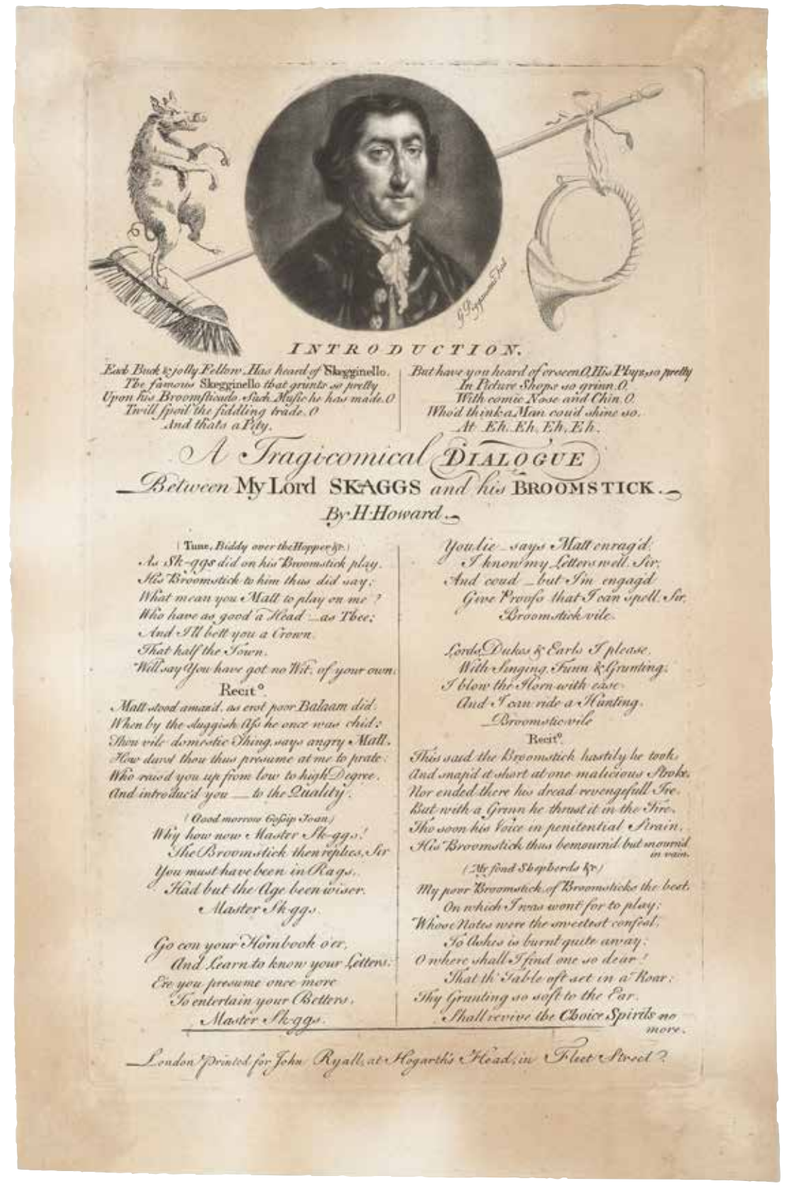

Noten

1 Van het portret zijn vier staten bekend. Het portret in bezit van het Rijksmuseum is een tweede staat, een proefdruk. Het portret is in deze staat wel al af, maar het onderschrift met titel en namen van de betrokkenen moet nog toegevoegd worden. De derde en vierde staat verschillen, behalve een aanpassing in het adres waar de prent te koop was, niet van elkaar.

2 De mezzotint wordt ook wel 'zwarte kunst' genoemd omdat men voor het maken van de mezzotint een plaat met een wiegijzer ruw maakt. Wanneer de plaat dan zou worden ingeïnkt en afgedrukt, dan zou er een zwart vlak afdrukken. Door de plaat op bepaalde plekken meer of minder te polijsten, ontstaat er een verfijnde afbeelding met fluwelige tinten. De gepolijste delen drukken immers minder inkt af.

3 Timothy Clayton, *The English print 1688-1802*. New Haven & Londen 1997, p. 185.

4 Garrick was mogelijk de meest geportretteerde figuur in originele schilderijen in de Britse geschiedenis, zie: Philip H. Highfill jr. e.a, *A biographical dictionary of actors, actresses, musicians, dancers, managers & other stage personnel in London, 1660-1800*. Carbondale & Edwardsville 1978, dl. 6, p. 80. Zie over hem en zijn portretten ook Iris Louwersheimer en Marte Sophie Meessen, '"Eerste gecorrigeerde proefdruk: extra raer"', *De Boekenwereld* 36 (2020) nr. 3, p. 79-81.

5 Edward Edwards, *Anecdotes of painters, who have resided or been born in England*. Londen: Leigh & Sotheby e.a., 1808, p. 29.

6 Edwards, *Anecdotes of painters*, p. 29.

7 *The Correspondence of Horace Walpole, with George Montagu Esq. Londen*. Londen: Henry Colburn, 1837, dl. 1, p. 164.

8 Highfill jr, *A biographical dictionary of actors, actresses, musicians*, dl. 14, p. 104.

9 Op het exemplaar in The National Portrait Gallery staat linksonder: 'Tho'. King pinx".

10 Een exemplaar in het British Museum, Londen (inv.nr. 1868,0808.3930) is handgeschreven gedateerd als '1752'.

‘De Practische Anarchist’

Een explosieve brochure uit de collectie van de Bibliotheek van de Tweede Kamer

Alex Alsemgeest

In de Historische Boekencollectie van de Tweede Kamer is een exemplaar van de even curieuze als befaamde handleiding voor het opblazen van kapitalisten en regeerders opgedoken. *De practische anarchist* – een anoniem verschenen brochure uit het begin van de twintigste eeuw vol bommenrecepten. Typisch iets voor een anarchist met een hands-on-mentaliteit, maar niet direct het soort lectuur dat je in de Bibliotheek van de Tweede Kamer verwacht tegen te komen. De brochure is relatief zeldzaam, voor zover bekend is er slechts één andere openbare collectie waar een exemplaar bewaard is gebleven.[1] De geschiedenis die aan deze specifieke uitgave kleeft geeft een beeld van de anonieme wereld van het kleine drukwerk. In de collectie van de Tweede Kamer staan dergelijke pamfletten voor een zeldzame verbinding tussen de straat en het parlement.

Bommenbrochure

De practische anarchist opent met een korte uiteenzetting van de anonieme uitgever, die aangeeft dat ‘zachtzinnige overwegingen ons nooit mogen leiden als er tegen schavuiten opgetreden moet worden’. De eveneens anonieme auteur voegt daar in een tweede inleiding aan toe dat ‘het eenige wat de bourgeoisie vreest, het geweld der oproerlingen, de terreur’ is. In het vervolg van de brochure vinden we recepten voor de bereiding van knalkwik, nitroglycerine, dynamiet en tal van andere explosieven, compleet met alle benodigde scheikundige formules. De technische aspecten van de bommenmakerij worden opgedeeld in drie delen – het omhulsel, de ontploffer en de inhoud – waarna nog enkele praktische raadgevingen volgen. Zo moet je als propagandist altijd een beetje verbrandingsvloeistof bij je hebben, ‘een uitstekend middel tegen smerissen’. Tot slot geeft de schrijver nog wat informatie over de werking van ‘slaapverwekkende cigaretten’ en ‘vriendschapsinkt’.

Zonder context heeft de brochure iets lachwekkends, een gidsje voor de huis-tuin-en-keuken radicaal met in de tekst steeds de vaderlijke waarschuwing om voorzichtig te zijn bij de bereiding van explosieven. ‘Blaas vooral jezelf niet op’, luidt het voornaamste advies. Dagblad *De Tijd* schreef op 27 maart 1909 dat deze brochure slechts gevaarlijk was voor de arbeiders die dwaas genoeg waren om met dit anarchistisch receptenboek aan de slag te gaan.[2] Toch was er voldoende reden om de brochure serieus te nemen en in de dagen erna sloegen veel andere kranten een andere toon aan: de verantwoordelijken moesten zo snel mogelijk gearresteerd worden.[3] De angst was begrijpelijk. Begin twintigste eeuw ging er een reële dreiging uit van anarchisten. Onder de noemer ‘propaganda van de daad’ waren de politieke leiders van de Franse Republiek (president Sadi Carnot, 1894), Italië (koning Umberto I, 1900) en de Verenigde Staten (president William McKinley, 1901) door anarchisten vermoord. In Nederland liep het misschien niet zo’n vaart, grote politieke aanslagen vonden hier niet plaats, maar dat moest ook maar zo blijven. Er was geen Kamerlid dat als het eerste slachtoffer van knalkwik de geschiedenis in wilde gaan.

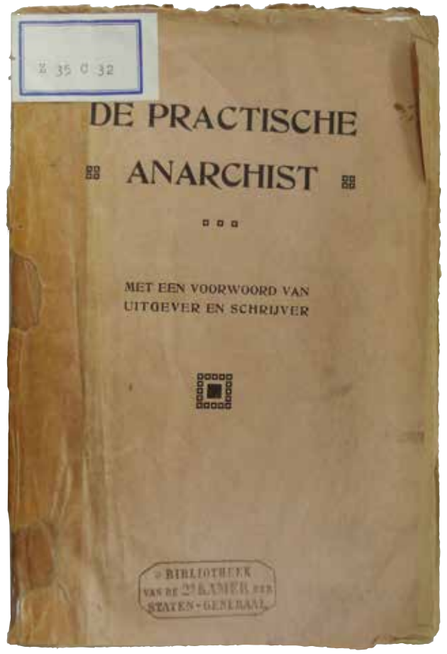

Omslag van de brochure *De practische anarchist* met stempel en plaatskenmerk van de Tweede Kamer. Alle afbeeldingen bij dit artikel Bibliotheek van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, tenzij anders vermeld.

De aanslag op Marie François Sadi Carnot in *Le Petit Journal supplément illustré*, 2 juli 1894. Foto: Wikimedia.

Beschrijving van de bereiding van knalkwik.

Formules voor het berekenen van ontploffingsstoffen.

Vermelding van ‘De practische anarchist’ in *De Maasbode*, 29 maart 1909.

Colporteurs

De practische anarchist werd volgens krantenberichten op 26 maart 1909 door een colporteur op de Elandsgracht in Amsterdam uitgedeeld. Twee dagen later werden er in Zaandam drie mannen gearresteerd voor het verspreiden van dezelfde brochure: ‘bij nadering der politie werden de nog in voorraad zijnde boekjes vlug door hen in de Zaan geworpen, waaruit evenwel eenige exemplaren als overtuiggingsstukken werden opgevischt’. De 22-jarige loopknecht L.B. Hilbink, de 29-jarige werkman G.J.E. Loevens en de 23-jarige houtzager L.P. Pietoom werden aangeklaagd wegens opruiing en het aanzetten tot moord.[4] De 23-jarige Dirk Luhrs (in andere kranten David Lührs genoemd) kreeg niet veel later dezelfde aanklacht te horen. Hij had op de Dam enigszins onnozel een exemplaar aan een agent gegeven en werd subiet in de boeien geslagen. De eis van de aanklager was twee jaar gevangenisstraf, maar alle beklaagden werden een paar maanden later door de rechter vrijgesproken.[5]

De veronderstelde domheid van anarchisten verbeeld, Zondagsblad van *De courant*, 31 maart 1906.

Het bewijs tegen de mannen bleek onvoldoende, maar belangrijker was misschien wel dat de colporteurs slechts een kleine rol in het verhaal speelden. Een van hen gaf zelfs aan de inhoud van het geschrift niet te kennen, omdat al die brochures toch op hetzelfde neerkwamen en hij ‘die propagandageschriften niet allemaal kon lezen’.[6] Hoewel we hem niet op zijn woord hoeven te geloven, is het aannemelijk dat de mannen die de brochures uitdeelden niet noodzakelijk op basis van ideologische motieven handelden. De meesten wilden simpelweg een paar centen verdienen met de distributie van klein drukwerk.

Het antwoord op de vraag wie er achter het schrijven en uitgeven van de explosieve brochure zat, moet in een meer internationale anarchistische hoek worden gezocht. Zeer waarschijnlijk betrof het een vertaling uit het Frans, waarbij slechts het voorwoord oorspronkelijk Nederlands zou zijn. Al in april 1909 waren er meer arrestaties verricht, waaronder de in Amsterdam woonachtige Duitse fotograaf Peter Baum en de redacteur van het anarchistische blad *Naar de vrijheid* Gerhard Rijnders.[7] Bij Rijnders werden vijftien exemplaren van de brochure gevonden. Hij ontkende zijn sympathie voor het anarchisme niet, maar had naar eigen zeggen niets met het schrijven of drukken van de brochure te maken. De beschuldigingen aan het adres van Baum waren van een andere orde. Zijn dochtertje van twaalf had geprobeerd om vervalste postwissels te innen. ‘Gekregen van een man in een grijze jas, die vroeg om ze op naam van ‘Harms’ uit te laten schrijven’, zo verklaarde Baum en dochter eendrachtig. De Amsterdamse politie vertrouwde de zaak niet en vermoedde dat hij op een of andere manier bij de productie of in ieder geval de financiering van de brochure betrokken was. Er was echter geen bewijs en na vijf maanden in voorarrest gezeten te hebben, werd hij in oktober 1909 vrijgelaten. Wie er werkelijk achter de vertaling en de Nederlandse uitgave zaten, is nooit opgehelderd.[8]

Brussel en Parijs

De oorsprong van *De practische anarchist* moet wellicht worden gezocht in Brussel en Parijs. Al in 1888 werd er in Nederlandse kranten gerept over een 'handboek voor moordenaars dat onder de titel 'practische anarchist' werd verspreid in de Parijse arbeiderswijken Belleville en La Vilette.[9] In Brussel vond in 1907 een anarchistisch congres plaats, waarbij enkele buitenlandse anarchisten voorstelden om meer geweld te gebruiken tegen de staat en het kapitaal. Het voorstel werd verworpen door gematigde anarchisten, maar het vormde wel de aanzet tot de uitgave van een Franstalige brochure onder de titel *l'Anarchiste pratique*.[10] De Brusselse koopman Karl Meyer werd afgeperst om kosten van de publicatie te dekken. Onder bedreiging van een bomaanslag schreef hij een cheque van drieduizend frank uit, zodat de brochure gedrukt kon worden.[11] De bom werd gevonden en niet veel later stuitte de Brusselse politie op een volledig laboratorium voor het vervaardigen van explosieven. Het lab was ingericht op een adres waar de Russische anarchist Wladimir Seeliger stond ingeschreven. Hij leek met de noorderzon vertrokken te zijn. De politie plaatste zijn portret in de krant in de hoop hem te vinden. Twee weken later werd hij herkend in Gent, waar hij zich voordeed als student en een kamer huurde onder de naam Pierre Sakarof. Bij zijn arrestatie schoot hij de commissaris en een agent dood.[12]

Het anarchisme kende in het begin van de twintigste eeuw meerdere gezichten, waarbij slechts een beperkt aantal individuen zich richtte op afpersing, intimidatie en geweld. Het is opvallend dat het opruiende voorwoord uit de Nederlandse vertaling van *De practische anarchist* ontbrak in het Franstalige origineel. Toch meldde de Nederlandse politie in 1909 dat er geen vrees bestond dat de verspreiding van de brochure tot aanslagen zou leiden. Negen jaar lang horen we niets meer over de brochure, en anarchistisch geweld in Nederland speelde zich voornamelijk af in de marge van het politieke debat. Dat de brochure ondergronds bleef circuleren, blijkt uit het feit dat hij op gezette tijden toch de landelijke pers weer haalde. In het voorjaar van 1918 moesten vijf mannen zich bij de rechter verantwoorden voor de mislukte aanslag op een kruitmagazijn bij Sloten. De enige reden waarom de boel niet de lucht in was gegaan, was omdat de lont voortijdig uit was gegaan. Volgens experts was de lont vervaardigd volgens aanwijzingen in *De practische anarchist*.[13] Een jaar later vond de Amsterdamse politie zeven bommen in een loods op het Prinseneiland. Ze waren verpakt in een 'cement-afsluiting', precies volgens het veiligheidsprotocol uit *De practische anarchist*.[14]

Provo

De beruchte brochure uit 1909 maakte ruim een halve eeuw later een opvallende comeback. Op 12 juli 1965 verscheen in Amsterdam voor drie kwartjes het eerste nummer van *Provo*, het anarchistische tijdschrift van de gelijknamige beweging van Roel van Duijn en zijn compagnons. Naast een 'inleiding tot het provocerend denken' bevat het eerste nummer ook een verkorte versie van de inmiddels vergeten brochure *De practische anarchist*. In het tijdschrift was een 'klappertje' geplakt, waarbij de lezer verzocht werd om er met een hard voorwerp op te slaan: 'De knal en de geur alleen al zullen voldoende zijn een onverhoopte bourgeois-lezer tot overtuigd anarchist te maken'. *Trouw* schreef op 17 juli 1965: 'Het mag stellig symbolisch heten dat, toen wij dit verzoek inwilligden, het klappertje geen geluid gaf. Zakelijk bezien viel ons dit tegen. Voor drie kwartjes hadden we meer verwacht'.

De heruitgave van de oude bommenbrochure werd ogenschijnlijk niet zo serieus genomen, maar toch kreeg Provo de aandacht en ontregeling waarnaar zij op zoek waren. Knalkwik en dynamiet zijn niet minder gevaarlijk wanneer ze als grap worden gebruikt, moeten de autoriteiten gedacht hebben. De oplage van *Provo* werd in beslag genomen en de redactie werd twee dagen vastgehouden op bureau Leidseplein. De manier waarop de kranten over 'Roel van D.' berichtten, deed in de verte denken aan de nieuwsberichten van een halve eeuw eerder. Waar de aandacht voor de zaak in 1909 het hele jaar aanhield en er serieuze gevangenisstraffen werden geëist, was het in 1965 na een week wel gedaan met de ophef.

Uitgeverij de Dolle Hond bracht in 2000 een fotomechanische herdruk uit van het oorspronkelijke pamflet uit 1909. De uitgave werd opgedragen aan de bewoners en gebruikers van de Kalenderpanden, een rijtje gekraakte pakhuizen aan het Entrepotdok in Amsterdam. Nadat de panden in 2000 waren ontruimd, kwam de buurt symbool te staan voor de veryupping van de stad. Over de uitgave is nauwelijks bericht en van inbeslagnames en rechtszaken was al helemaal geen sprake. De brochure die in het begin van de twintigste eeuw als een serieuze bedreiging werd gezien, en in de jaren zestig als provocatie nog voor onrust had gezorgd, werd rond de eeuwwisseling nauwelijks nog opgemerkt door de media en de autoriteiten. Sterker nog, de brochure is momenteel nog gewoon online te koop.

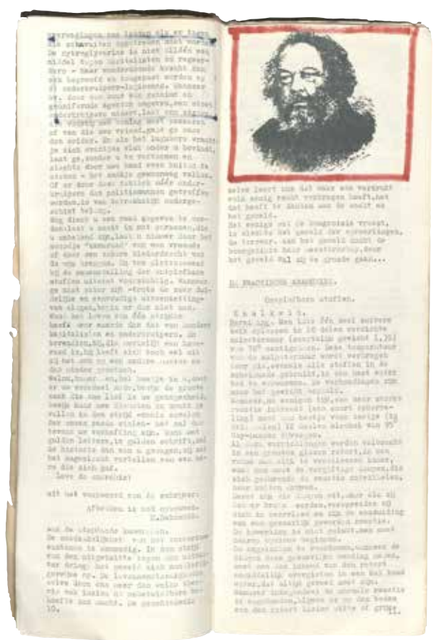

Provo nr.1, met onder meer de tekst van *De Practische anarchist*. Rijksmuseum Research Library.

Bibliotheek van de Tweede Kamer

De ironie van de geschiedenis wil dat een van de weinige overgebleven exemplaren van de oorspronkelijke uitgave van *De practische anarchist* uit 1909 bewaard is gebleven in de bibliotheek van het instituut dat de schrijver mogelijk het meest verachtte: de Tweede Kamer. Op welke manier het daar in de collectie terecht gekomen is, weten we niet. De brochure is niet terug te vinden in officiële aanwinstenlijsten, wat begrijpelijk is, want deze blaadjes werden op straat uitgedeeld en waarschijnlijk niet door boekhandelaren als Van Stockum of Belinfante aan de Kamer geleverd. Mogelijk heeft iemand uit socialistische hoek een exemplaar aan de bibliotheek geschonken, maar het is ook denkbaar dat een van de in beslag genomen exemplaren door justitie als documentatiemateriaal aan de Tweede Kamer is gezonden.[15]

Het explosieve karakter van de brochure is na een eeuw wel verdwenen, maar de bedreigingen van politici zijn dat niet. Mede daarom voelt het ongemakkelijk, zo'n bommenbrochure in het politieke hart van Nederland. Tegelijkertijd geeft het wel een heel mooi tijdsbeeld van een sociale en politieke strijd die zich voor het grootste gedeelte buiten de Kamer afspeelde. In de *Handelingen* – het woordelijk verslag van alles wat er in de Kamer is gezegd – zien we dat er wel *over* anarchisten werd gesproken, maar afgezien van enkelingen als Ferdinand Domela Nieuwenhuis, nauwelijks *door* anarchisten. Het pamflet *De practische anarchist* hield de gemoederen maandenlang bezig, maar wordt in de debatten geen enkele keer letterlijk genoemd. Het feit dat er een exemplaar in de bibliotheek van de Tweede Kamer aanwezig is, geeft aan dat het wel beschikbaar is geweest voor Kamerleden.

Handelingenkamer van de Tweede Kamer. Foto: Jeroen van der Meyde.

In de bibliotheek was een brochuretafel waar Kamerleden wekelijks pamfletten, brochures en ander klein drukwerk in konden zien.[16] Het valt moeilijk te bewijzen dat een specifiek pamflet daadwerkelijk ter inzage op de brochuretafel heeft gelegen, maar een Kamerlid had *De practische anarchist* zonder beperkingen in de bibliotheek kunnen raadplegen. Datzelfde geldt voor duizenden andere pamfletten en brochures uit de collectie met zeer uiteenlopende inhoud.[17] Natuurlijk zijn alle bekende politieke brochures over de schoolstrijd, het algemeen kiesrecht en de grondwet in de collectie te vinden, maar ook obscure titels die niet in iedere bibliotheek aanwezig zijn.

Vitrine met een expositie over pamfletten en brochures uit de collectie van de Tweede Kamer, voorjaar 2021.

Het is niet zonder betekenis dat pamfletten en brochures als *De practische anarchist* voor parlementariërs beschikbaar waren. Ze vormen een verbinding tussen het debat op straat en dat in de Tweede Kamer die op weinig andere manieren bewaard is gebleven. Voorafgaand aan de tijdelijke verhuizing is de historische boekencollectie van de Tweede Kamer in kaart gebracht en zodoende beschikbaar gekomen voor onderzoek en educatie. Wie de komende jaren het tijdelijke Tweede Kamergebouw tegenover de KB binnenloopt, ziet *De practische anarchist* mogelijk in de vitrine liggen in een kleine expositie over actuele onderwerpen en historische brochures.

Noten

1 De practische anarchist / met een voorwoord van uitgever en schrijver (S.l.: s.n., ca. 1909); Historische Boekencollectie Tweede Kamer, HC P Z35C32; Internationaal Instituut voor Sociale Gescheidenis (IISG), An 79 en Bro An 950. De illustraties bij dit artikel met dank aan de bibliotheek van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Dienst Informatie en Archief, tenzij anders vermeld.
2 *De Tijd*, 27 maart 1909. De in dit artikel geciteerde krantenberichten zijn geraadpleegd via Delpher.
3 Zie onder meer *De Maasbode*, *Delftsche Courant*, *Limburger Koerier*, *Het Vaderland* en *De Nieuwe Courant*, 29 en 30 maart 1909.
4 *De Courant*, 21 april 1909 vermeldt een huiszoeking bij L.P.P.; *De Maasbode*, 26 april 1909 noemt ook I.B.L en G.J.E.L. De namen worden voluit genoemd in: *De Telegraaf*, 6 januari 1910, al is hier sprake van L.B. Wilbrink. Namen, initialen en spelling komen in veel varianten voor.
5 *De Tijd*, 11 mei 1909; *Delftsche Courant*, 25 mei 1909; *Arnhemse Courant*, 2 september 1909.
6 *De Locomotief*, 6 oktober 1909.
7 *De Maasbode*, 23 april 1909.
8 In *De vrije socialist* van 6 maart 1935 wordt gezegd dat de financier, vertaler en uitgever inmiddels allen overleden zijn.
9 *Provinciale Drentsche en Asser courant*, 13 december 1888. Waarschijnlijk betrof dit *L'Indicateur anarchiste* (London: Imprimerie Internationale Anarchiste, ca. 1888); Vgl. Constance Bantman, *The French anarchists in London, 1880-1914: exile and transnationalism in the first globalization*. Liverpool 2013, p. 74.
10 Een exemplaar van *l'Anarchiste pratique* in aanwezig in de collectie van het IISG: Bro An 270.
11 Zie o.a.: *De Telegraaf*, 8 mei 1909, *Het Vaderland*, 9 mei 1909.
12 *Bredasche courant*, 17 februrari 1909.
13 *Algemeen Handelsblad*, 14 mei 1918.
14 *De Telegraaf*, 14 april 1919.
15 Op basis van andere publicaties in de collectie rondom het historische signatuur 'Z35C32' is het waarschijnlijk dat het contemporain binnengekomen is.
16 Zie over de brochuretafel: A. Alsemgeest, 'De Bibliotheek van de Tweede Kamer: twee eeuwen parlementaire geschiedenis in een negentiende-eeuwse bibliotheek, *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 28 (2021), p. 259-299, met name 277-280.
17 De Tweede Kamer heeft in het project 'Historische Boeken Collectie (HBC)' meer dan 4.000 pamfletten uit de negentiende en twintigste eeuw geconserveerd en gecatalogiseerd.

Archangelsk (47)

Mary Dorna, vijftig jaar dood

Cornelis Jan Aarts

Mary Dorna is onze meest vergeten schrijfster. Zij is ook vaak herontdekt, maar toch nog altijd één keer te weinig. Daarom zetten we haar maar weer eens in Het Zonnetje. (Met dank aan de biografie van Toke van Helmond).

What's in a name?

Mary Dorna werd op 5 november 1891 geboren als Marry Jeannette Stoppelman, maar ze heeft in haar leven vele namen gedragen.

Tijdens haar eerste huwelijk met de Engelsman Felix Gabriel Bowers met wie ze naar Argentinië emigreerde, heette ze Mary Bowers.

Bij de kennismaking met haar aanstaande tweede echtgenoot, de Duitser Bruno Wille, stelde ze zich aan hem voor als de Argentijnse Maria Juana de Videla Dorna. Deze mystificatie heeft lang geduurd, maar uiteindelijk viel Maria Juana door de mand en moest ze Bruno bekennen dat ze geen Argentijnse was en gewoon Stoppelman heette. Na haar huwelijk met Bruno Wille in 1919 noemde ze zich Mary Wille en onder deze naam debuteerde ze op 24 april 1926 met het verhaal 'Storende verschijning' in *Het Volk*. Voor andere kranten gebruikte ze andere namen, zoals M. Dorna, M. D en M. Wille-Dorna. Vanaf 1933 zal ze alleen nog als Mary Dorna de pen voeren.

Haar burgerlijke naam veranderde nog een keer toen ze van Bruno Wille scheidde om in 1939 met Henk Tenkink te kunnen trouwen, de flamboyante kunstverzamelaar die al sinds 1928 haar minnaar was. Voor Henk werd ze mevrouw M.J. Tenkink-Stoppelman.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam haar 'Argentijnse afkomst' goed van pas om haar joodse afkomst te verbergen. Bruno Wille, met wie ze dik bevriend was gebleven, verklaarde aan de bezetters, zijn beminde landgenoten, dat hij Mary in 1913 als de Argentijnse Maria Juana de Videla Dorna had leren kennen, en dat zij een volbloed Argentijnse was die in Amsterdam was opgegroeid bij pleegouders met de naam Stoppelman. Voor Mary's zuster Betsy of Bep gold uiteraard hetzelfde. De zusjes waren onechte kinderen van hun pleegmoeder en van een Argentijnse vader met de naam Dorna die in Argentinië woonde. Desgewenst kon Bruno Wille bewijzen overleggen, zoals de briefwisseling uit hun verlovingstijd, opdrachten in boeken en een zelfportret dat gesigneerd was door Maria Juana Dorna. Hij besloot zijn officiële verklaring met een verwijzing naar enkele raskenmerken die zonder twijfel op vruchtbare bodem zijn gevallen: 'Persönlich sind mir das völlig romanische Äussere, sowie die typisch romanische Eigenarten des Wesens und der künstlerischen Begabung von Frau Dorna stets Beweis ihrer Erklärungen gewesen.'

Na haar overlijden op 19 maart 1971, 'op de leeftijd van 79 jaar', werd zij in haar twee officiële rouwadvertenties betreurd als '**Mary Dorna**, pseudoniem van: Marry Jeanette Stoppelman' (*De Volkskrant*, 23 maart 1971) en als '**Mary Dorna**, pseudoniem van: Marry Jeannette Stoppelman' (*Het Parool*, 23 maart 1971). Zelfs de doodsbidders konden het over haar naam niet met elkaar eens worden.

links
Portret van Mary Dorna. Foto Godfried de Groot, [na 1922]. Literatuurmuseum, Den Haag.

Mary Dorna, *Wanordelijkheden rondom een lastig kind*. Band- en omslagversiering van Bruno Wille. Leiden: N.V. Leidsche Uitgeversmaatschappij, 1933. – Volgens de bibliografische kaarten van het Letterkundig Museum: '[De omslagversiering is in werkelijkheid van de hand van H.E. Tenkink]'.

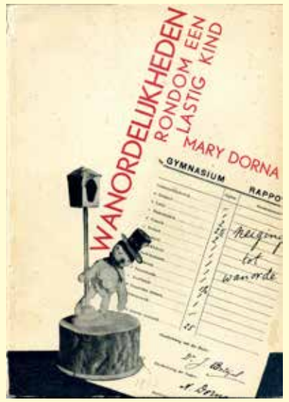

Onze eerste 'columniste'

In de jaren twintig van de vorige eeuw werd Mary Wille onze eerste 'columniste' toen dat woord nog moest worden uitgevonden. Ze schreef van 1926 tot en met 1932 een dikke honderd verhalen voor zes verschillende kranten onder vier verschillende namen: Mary Wille, M. Dorna, M. D en M. Wille-Dorna.

In de jaren dertig werd Mary Dorna in kleine kring bejubeld vanwege haar bundels *Wanordelijkheden rondom een lastig kind* (1933), *Onmaatschappelijke voorkeur* (1938) en *Vingeroefeningen* (1940).

F. Bordewijk vergeleek haar voorzichtig, in zijn bespreking in *De Gids* van *Onmaatschappelijke voorkeur*, met de Franse schrijfster Colette:

> Het boek van Mary Dorna is echter het boek van een vrouw. Het is niet alleen een uitnemend boek, het is ook een verademing. Ziedaar de figuur die in onze letteren al te lang ontbroken heeft. En men denkt onmiddellijk aan Colette. Nog wel niet de Colette in de hoogtepunten van *Chéri* of *La Chatte*, maar anderzijds de Colette van den aanvang ver vooruit.

In de jaren veertig en vijftig werd Mary Dorna, onze eigen Colette, als schrijfster totaal vergeten. Ze schreef nauwelijks nog en helemaal niets meer nadat ze in 1961 blind was geworden.

Een uitgever moet er leuk uitzien en niet te hard praten

In 1967 vond haar derde man Henk Tenkink dat het tijd werd haar werk opnieuw leven in te blazen. Hij sprokkelde een bundel verhalen bij elkaar en porde Simon Carmiggelt voor een voorwoord. Die was niet te beroerd om Mary Dorna te vergelijken met Nescio. Hij verklaarde dat hij 'zolang ik echt lezen kan, haar werk standvastig heb bewonderd.' Uitgeverij Van Kampen besloot haar werk opnieuw uit te geven. Elk jaar een nieuwe bundel: *Laten we vader eruitgooien* (1967), *Een heer om port mee te drinken…* (1968), *Trammelant met de familie* (1969) en *De wereld van Mary Dorna* (1970). Al deze bundels werden herdrukt en de recensenten rolden over elkaar om de lucide verhalen van Mary Dorna om het hardst te prijzen. K. Schippers en Henk de By maakten een televisiedocumentaire over haar en andere interviewers verdrongen elkaar op de trap naar haar Amsterdamse bovenwoning op Prins Hendrikkade 175.

Ze begon zelfs weer wat te schrijven, of liever: te dicteren, want ze was nu eenmaal hartstikke blind. Vier van die gedicteerde verhalen publiceerde G.A. van Oorschot in 1970 trots in *Tirade*. Hij had haar werk graag in boekvorm willen uitgeven, maar hij viste achter het net. Van Oorschot *praatte te hard*. Ze had een hekel aan blaaskaken. In een interview onthulde ze:

> Weet je dat Van Oorschot en mevrouw Straat (uitgeverij Van Kampen) tegelijk bij me kwamen om opnieuw een boek van me uit te geven? Die Van Oorschot vind ik niet aardig. Jetty Straat wel. Ze moet er ook zo leuk uitzien.

Mary Dorna, *Onmaatschappelijke voorkeur*. Met teekeningen van Theo Ortmann. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1938. – Met omslagteekening van Theo Ortmann.

Leven na de dood

Mary Dorna stierf op 19 maart 1971, nu vijftig jaar geleden. Ze liet nog een ruime handvol gedicteerde verhalen na die K. Schippers opnam in het april-nummer van *Barbarber*. Ze werd herdacht in alle kranten. Kees Fens concludeerde 'dat de schrijfster een der heel schaarse originelen in dit land is geweest'.

Haar herwonnen reputatie liet haar werk nog even bloeien. *De wereld van Mary Dorna* werd in 1971 herdrukt door de Nederlandse Boekenclub en de drie andere bundels die Van Kampen had uitgegeven beleefden in 1972 en 1973 een nieuw leven als Salamanderpocket. Toen bleef het stil. Gelukkig maar even. In 1977 verraste Toke van Helmond ons met een biografie van *Mary Dorna* in de populaire serie van De Engelbewaarder. Na vier maanden verscheen een tweede druk. *Laten we vader eruitgooien* beleefde een vijfde druk in 1979; in 1984 verscheen een nieuwe bloemlezing uit haar werk samengesteld door biografe Toke van Helmond, *Huil niet voor de tijd gekomen is*; en haar biografie kreeg een derde druk in 1985. Sindsdien is het voor de tweede keer doodstil rondom de Nederlandse Colette. Nu al vijfendertig jaar.

'Amsterdam, mijn Amsterdam –'

Op 5 november besluit ik een rondje door Amsterdam te fietsen. Het was die dag tenslotte Mary Dorna's honderddertigste geboortedag. Amsterdam was haar stad. Een prachtige stad. Ze was er geboren en gestorven, ze had er geleefd en geschreven, gedronken en bemind. Het eerste wat Bordewijk van haar had gelezen was haar beschouwing 'Amsterdam', en, zei hij daarbij, 'die is mij toch bijgebleven'.

Mary Dorna waant zich in 1905 en loopt met haar moeder over de bloemenmarkt op het Singel.

> We hebben voor 18 cent anjelieren, rozen en viooltjes gekregen. Zo goed afgedongen, Moekie en ik. De Munttoren staat boven de anjelieren en de rozen en de viooltjes te zingen. En het razende leven der grote stad gaat verder; de paardentrams met de bruine paarden, de bierbrouwerskarren, de koetsen, aapjes genoemd, met de zachte treurige schimmels, Amsterdam, mijn Amsterdam –

De Venus van Milo

Ik fiets naar de bloemenmarkt en kijk naar het pand waar ik zelf vijf jaar in een studentenhuis heb gewoond. Ik dreef er Antiquariaat 'In D'Oude Schelvis' om wat bij te verdienen en verkocht boeken van Mary Dorna. Die naam, 'D'Oude Schelvis', stond bij ons op de halsgevel. Elk grachtenpand is nu omgebouwd tot souvenirwinkel. Vlakbij mijn oude huis is Singel 486. Daar was het atelier van Jan Bleys. Haar ouders hadden Marry in 1907 bij Jan Bleys in de leer gedaan, omdat ze al van vier scholen was afgeschopt. Ze kon aardig tekenen, had een oudoom gezegd. Mary Dorna vertelt aan Eelke de Jong:

> Op den duur had ik het dan zover dat ik mocht gaan tekenen. Maar toen ik met een naakttekening thuiskwam, was de boot aan. Verschrikkelijk! Dat vonden ze wel zo erg. […] toen was ik een jaar of 13. Mijn vader vond mij een incourant artikel, hè, zakelijk gezien. Toen ik bij die schilder zat was ik erg gelukkig.

Over haar tijd bij Jan Bleys op het atelier zou ze later minstens vier verhalen schrijven, waaronder 'Venus' dat in *Tirade* heeft gestaan. De leerlingen van Jan Bleys moesten gipsen beeldjes natekenen. Die leende hij uit de gipsenbeeldenwinkel

van de Erven L. Grisanti in de Kalverstraat. Als Jan Bleys even de deur uit is, kleedt Marry een gipsen Venus van Milo aan als een stevige Amsterdamse huisvrouw die op de markt inkopen gaat doen. En ze smeert schmink op haar gezicht. Bleys is *not amused*.

Tegen Fanny Kelk vertelt ze: 'Er stond een Venus van Milo, ik vond haar grof, een plomp figuur.'

'Schoffie, schenk in!'

In die tv-documentaire van K. Schippers en Henk de By uit 1970 komt Jan Bleys ook even ter sprake.

> K. Schippers: Maar u tekende toch eerder dan dat u schreef?
> Mary Dorna: Ja, ik heb als kind al getekend hè. En niets geschreven.
> Henk de By: Van wie kreeg u tekenles?'
> MD: Nou, een onbekende schilder, dat is Bleys. Zijn vader had de Nicolaaskerk gemaakt.
> HdB: O ja.
> MD: En, 't was een heerlijk atelier op 't Singel hè, bij de bloemenmarkt.
> KS: Was dat in het verhaal waar u over schrijft, die Adri?
> MD: Ja.
> KS: Ja, ja dat heb ik gelezen.
> MD: O, 't was een heerlijke tijd hè.
> KS: Schoffie hè?, noemde-n-ie u.
> MD: Ja, ja.
> HdB: Ging u daar vaak naar toe?
> MD: Elke dag!
> HdB: Elke dag?
> MD: Kijk 's, ik was toch op school volkomen mislukt hè.
> KS: Ja dat weet ik.
> […]
> MD: En toen ben ik bij Bleys gekomen. Maar die kon één ding: tekenen leren. Ik vind, eigenlijk 'n schilder moet ook kunnen tékenen.
> KS: En u heeft 't echt geleerd van die man?
> MD: Ja!, ja!

K. Schippers doelde met 'die Adri' op het verhaal 'Toen en later', waarin Jan Bleys 'Adri' heet.

> Pauze. 'Schoffie, schenk in!'
> O, de jongste te zijn en 'schoffie' genoemd te worden…

In andere verhalen wordt Jan Bleys 'Janus Jong' genoemd, of 'Janus Bleijs' of 'de kunstschilder'.

Rembrandt en Breitner

Rembrandt en Breitner zijn de schilders die Mary Dorna het meest bewondert. Ze treden vaak in haar verhalen op, altijd onder hun eigen naam. Bij voorbeeld in de beschrijving 'Amsterdam' die Bordewijk zo is bijgebleven:

> In de Plantage staat het leven stil – er zijn bomen, die denkelijk

Mary Dorna, *Vingeroefeningen*. Amsterdam: Bigot & Van Rossum N.V., [1940]. – Omslagtekening: A. v. Breda.

Mary Dorna, *Mijn oom Ricardo*. Amsterdam: Bigot en Van Rossum N.V., [1941]. (De Peperbus III).

> Rembrandt gekend hebben, en mensen die met Mozes de wetten hebben gemaakt.
>
> Breitner wist alles van het volk van Kattenburg en Jordaan en Zeedijk – het volk echter weet niets van Breitner. Breitner schilderde tragische lelijkheid en grauwheid, zijn schreeuwende meiden en zijn Hartjesdag – het Zomerfeest van Kattenburg en Jordaan en Foeliestraat, een feest van lompen, vodden en papieren neuzen, van voetzoekers, opstootjes en brandjes en andere zinloze armzaligheid van het gratieloze Amsterdamse volk. De lompen en vodden gloeien oranje en violet, een fel groen schijnt op een rossige meidenkop.

Mary Dorna was dol op Breitner en bezat zelf een schilderij van hem. Toen ze het uitleende voor de grote Breitner-tentoonstelling in het Stedelijk Museum, stond in 'die catalogus' de titel: 'Dames in de sneeuw'. Ze vond het helemaal geen dames. In haar verhaal 'Mei 1940' komt het schilderij voor als 'Vrouwen in de sneeuw'.

Ze had Breitner zelf eens ontmoet, voor de etalage van een kunstwinkel op het Spui. In een interview voor *Avenue* vertelde ze aan Fanny Kelk:

> Ik stond es op het Spui naar een schilderij te kijken, komt er een lange vent naast me staan, ik vond het een ouwe meneer toen. Zei die, hoe vin je dat? Ik zeg prachtig. Zegt ie, heb ik gemaakt. Was Breitner. Ging ik naar z'n atelier op het Prinseneiland. Vond ik prachtig hoor, wat ie daar gemaakt had. Portret van Mevrouw Mann-Bouwmeester. Ik begreep opeens wat een geweldige vrouw dat geweest was, want als actrice vond ik haar nou niet zo bie, overdramatisch en gewoonweg walgelijk. Toen dacht ik weer van mezelf, ik zal het nooit ver brengen, nu kan je alle illusies wel opgeven, hoewel ik het woord illusie eigenlijk nog niet eens kende.

'Waar vroeger Corona was'

Mary Dorna woonde in haar tienerjaren, van 1900 tot 1911, met haar vader, haar moeder en haar zusje op het adres Kalverstraat 177. Dat is op het stukje Kalverstraat tussen Munt en Spui. Als ze met Moekie op de bloemenmarkt voor 18 cent anjelieren, rozen en viooltjes koopt, in het atelier van Bleys op het Singel een Venus aankleedt, Breitner ontmoet op het Spui of gipsen beelden leent bij Grisanti, ze is vlakbij huis. Ik zit vaak in mijn eentje koffie te drinken in het genoeglijke museumcafé van het Allard Pierson op de Oude Turfmarkt. Dan staar ik over de Amstel recht in de Olieslagersteeg. Loop je die door en sla je rechtsaf dan is het tweede huis de woning van de familie Stoppelman. Op de eerste verdieping zit een erker. Links daarvan op nummer 175 was vroeger een bloemenwinkel. Uit een interview dat Eelke de Jong met Mary Dorna maakte voor de *Haagse Post*:

> Mijn vader was grossier in textiel in de Kalverstraat. Waar vroeger Corona was, daarnaast was een huis met een erker en dat was ons huis. Erg gezellig wonen.

'Zei u wat, meneer?'

Behalve door Arnold Stoppelman ('Groenoog'), Sara Stoppelman-Vos ('Moekie'), Marry en Betsy ('Hetty') wordt het huis, althans in de verhalen van Mary Dorna, ook bewoond door 'Da' of 'Daatje', de dienstbode. In de verhalen ook vaak 'het keukenmeisje' genoemd, of 'Da, ons meisje en een vraagbaak voor alles'. Uit het verhaal 'Grote afrekening':

> Da was in mijn ogen het verstandigste en moedigste wezen op de wereld. Zelfs vader, die we achter zijn rug zeer oneerbiedig 'kater groenoog' noemden (hij kon zeer onheilspellende katteogen opzetten), had respect voor haar en durfde in haar tegenwoordigheid slechts binnensmonds brommen. En wanneer ze dan vinnig vroeg: 'Zei u wat, meneer?' vergenoegde hij zich alleen ermee Da een van zijn katerblikken toe te werpen.

Dames in feestkledij

Op een middag vroeg Da mij – zo schrijft Mary Dorna in het verhaal 'Het rose geheim' – mee te gaan om kruiden te halen: 'Zet je goeje hoed op en doe je nieuwe jekker met de ankerknopen an, dan gaan we kruije hale.' Even later lopen ze op een, althans voor de ik-persoon, onbekende gracht.

> De huizen hadden allemaal schemerlampen achter de vensters, en ik kon me niet herinneren ooit op deze gracht geweest te zijn. Achter de rose vensters kon ik vaag dames onderscheiden, dames in feestkledij […]. Soms tikte een der dames tegen het venster, wanneer er een man voorbijkwam – ik dacht eerst dat naar Da en mij getikt werd.

En even later:

> Maar daarna stond ik toch in een droom, een rose droom. Het was de zuster van Da in een roodfluwelen gewaad, zover bij de boezem uitgesneden als de mode van die tijd maar enigszins toestond en zoals ik het nog niet gezien had. Ik had ook nog nooit zulk een blanke huid gezien, zulke prachtige rose kleuren op de wangen en zulke rode lippen. […] In de kamer bevonden zich nog een groot bed, een neger en een papegaai. De neger sprak gelukkig Hollands en de papegaai iets wat Engels en Spaans moest voorstellen – het waren, naar de neger zei, vloeken en dat was wat anders dan het saaie 'kopje-krauw', dat ik elke zondag van de papegaaien in Artis te horen kreeg.

'De zuster van Da heette Nelly', maar ik wil het nu even hebben over haar vrijer, de neger Jim. In de zesde druk van *Laten we vader eruit*

gooien, die ter gelegenheid van Mary Dorna's vijftigste sterfjaar onlangs bij Nijgh & Van Ditmar is verschenen – hulde! – is het woord 'neger' vervangen door 'zwarte man'. Mag dat zomaar?

Het geheim van de Literatuur

Laat ik nog één keer uitleggen wat het geheim van de Literatuur is. Literatuur is een verzinsel. Een schrijver verzint een verhaal met personages, zoals Da, Nelly, Jim en 'ik', en laat het verhaal spelen in een bepaalde tijd. De locatie lijkt echt of is verzonnen. In het verhaal 'Het rose geheim' van Mary Dorna vallen de verteller en de ik-persoon samen, maar dat betekent niet dat de ik-persoon gelijk is aan de schrijver. Om met Bordewijk te spreken: '(of haar belevingen authentiek zijn of niet moet ons natuurlijk om het even wezen).' Die haakjes zijn ook van Bordewijk.

Mary Dorna, *Een heer om port mee te drinken…* Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon N.V., [1968]. – [Met een tekst over Mary Dorna door S. Carmiggelt op de achterzijde van het omslag]. – [Omslag: Addie Horn].

Mary Dorna, *Laten we vader eruitgooien*. Met een voorwoord door Simon Carmiggelt. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon N.V., [1967]. – Omslag: Addie Horn.

Mary Dorna, *Trammelant met de familie*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon N.V., [1969]. – [Omslag: Addie Horn].

Mary Dorna, *De wereld van Mary Dorna*. Met het voorwoord door Simon Carmiggelt uit *Laten we vader eruitgooien*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon N.V., 1970. – Omslag: Addie Horn.

Mary Dorna beweert niet zelf dat die neger gelukkig Hollands sprak, nee, het ik-personage, een meisje van ongeveer vijftien jaar, vindt het prettig dat zij de neger kan verstaan. De schrijver verzint een verhaal dat zich afspeelt in het eerste decennium van de twintigste eeuw en laat in die tijd haar ik-personage iets vertellen over de zwarte vriend van de zuster van het dienstmeisje. Het zou toch ongeloofwaardig zijn als de vertelster 'een zwarte man' in een kamer zag zitten in een tijd dat het woord 'neger' het gebruikelijke woord was.

Mary Dorna schrijft over 'aapjes' en 'booien', 'grimenade' en 'kogelflesjes', 'wit piqué' en 'gebloemd mousseline', 'een blanke huid' en 'prachtige rose kleuren op de wangen', 'armzaligheid' en 'vergenoegen'. Laat haar toch! En koop die 'verbeterde' uitgave van Nijgh & Van Ditmar toch maar. Dat deze eerbiedwaardige uitgeverij na vijfendertig jaar Mary Dorna onder het stof der eeuwen vandaan heeft gehaald, zodat haar taal, haar stijl en haar verhalen kunnen blijven flonkeren, valt alleen maar te prijzen.

'Jasses, het is net nat spuug'

Tot slot nog een leerzaam fragment uit 'Het rose geheim', over de liefde:

> De neger heette Jim, en toen Nelly over de liefde sprak, gaf hij haar een zoen in de hals.
>
> Voor het eerst van mijn leven begreep ik dat zoenen prettig kan zijn. Ik had een paar dagen tevoren een vreselijke proef doorstaan met een jongen – het was juist de tijd dat er over zoenen en nog veel griezeliger dingen op school gesproken werd, en in mijn nieuwsgierigheid probeerde ik het in het smalle straatje, dat voor dergelijke experimenten bij onze school in trek was. 'Jasses, het is net nat spuug,' was de verpletterende ontdekking voor mezelf en ook voor de beteuterde jongen. Maar de neger had zulke prachtige witte tanden en Nelly zag er zo beeldig perzikachtig uit – ik begon iets van de liefde te begrijpen.

Amsterdam, 5–23 november 2021

Expeditions and scientific journeys with Leiden University Press

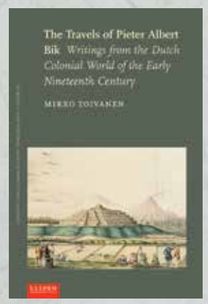

The Travels of Pieter Albert

Bik's travels offer a unique glimpse of the wide horizons of the world of Dutch colonialism in the first half of the nineteenth century, while editor Mikko Toivanen draws interesting parallels between Bik's travels and the contemporary emergence of tourist travel in Europe.

€51.00 | ISBN 9789087282790 | 336 pages | Paperback

A Story of Conquest and Adventure

The Large Farāmarzināme is a poem from the Persian epic cycle dated to the late eleventh century published for the first time in an English translation, in prose. It is a story of conquest and adventure of Farāmarz, the son of the famous *Shāhnāme* hero Rostam.

€56.50 | ISBN 9789087282721 | 258 pages | Paperback

A Journal of Three Months' Walk in Persia in 1884 by Captain John Compton Pyne

A trip made in 1884 with the general cultural background of late Victorian Britain presented as the subliminal driver behind a young man's desire to explore, and illustrate, an already discovered country – Persia.

€56.00 | ISBN 9789087282622 | 266 pages | Paperback

Order at: www.lup.nl

In- en verkoop antiquarische boeken, prenten en decoratieve grafiek

Brede sortering:
- Geïllustreerde drukken (15-19e eeuw)
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat Plantijn

Ginnekenmarkt 5 • 4835 JC Breda
Tel. (076) 560 44 00 • Fax (0161) 49 27 94
sales@plantijnmaps.com • www.plantijnmaps.com

ARENBERG AUCTIONS

VEILING 16-17-18 december, 13u

PRENTEN & TEKENINGEN
HANDSCHRIFTEN
INCUNABULA & OUDE DRUKKEN

Kijkdagen: 6 - 14 dec

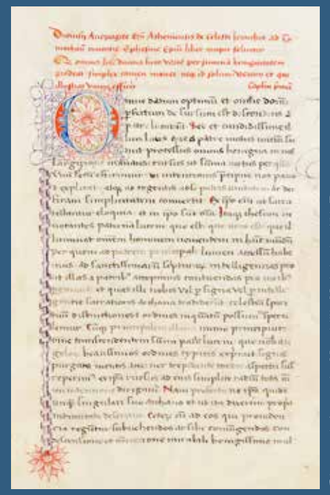

Dionysus de Areopagiet, Noordelijke Nederlanden, 15de E.

Wolstraat 19/2 · 1000 Brussel
info@arenbergauctions.com · +32 (0) 2 544 10 55
www.arenbergauctions.com

[Uitgeverij] **De Buitenkant**

Schippersstraat 11
1011 AZ Amsterdam
jandjong@xs4all.nl

P. Pruimers, J.F. Heijbroek, Truusje Goedings, Jan Werner, Paul van Capelleveen, Frits Booy, en Aernout Borms

Eenmaal, andermaal !
Boekveilingen van enkele bijzondere Nederlandse collecties in de twintigste en vroeg-eenentwintigste eeuw

16,5 x 25 cm / 480 pagina's
rijk geïllustreerd
genaaid gebonden
ontwerp band: Frits Jonkers
ontwerp schutbladen: Hansje van Halem

ISBN 978 90 83052 15 2 / € 40

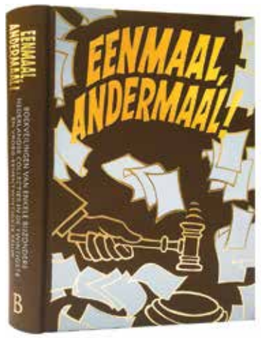

Deze uitgave verschein ter gelegenheid van het 30-jarige jubileum van het Nederlands Gnootschap van Bibliofielen

Zie voor meer informatie www.uitgeverijdebuitenkant.nl

FACSIMILE-HERUITGAVE
van de originele uitgave uit 1921
op het oorspronkelijke formaat
NAWOORD DOOR ERIK SPINOY

€ 24,50

ISBN 9789024437399

BOOM UITGEVERS

Boeken

Carolyn Yerkes and Heather Hyde Minor, *Piranesi unbound*.
Princeton: Princeton University Press, 2020. Hardcover, 240 blz. $65.00 / £50.00
ISBN: 9780691206103

Paul van Capelleveen

Giovanni Battista Piranesi (1720-1778) werd opgeleid als architect, maar is nu vooral beroemd als etser en graveur. Vanaf 1740 legde hij de monumenten, opschriften en stadsgezichten van Rome vast, eerst op kleine koperplaten, maar al snel op groot formaat. Ze zijn deels gebaseerd op waarnemingen, maar zeker ook op ideale voorstellingen van de stad waarvan de glorietijd met stof was overdekt. Van zijn fantasievoorstellingen zijn de imaginaire gevangenissen het bekendst. Zijn prenten werden verzameld door Italiaanse kunstliefhebbers en door reizigers die Rome op hun grand tour aandeden en zij verspreidden zijn bekendheid in Europa. De handel in prenten voor een publiek van reizigers stond niet op zichzelf; er was ook goed geld te verdienen aan nieuwe boeken over het oude (en hedendaagse) Rome.

Ontwerp voor een schoorsteenmantel uit: Giovanni Battista Piranesi, *Diverse maniere d'adornare i cammini*. Rome 1836.

Initiaal 'I' uit: Giovanni Battista Piranesi, *Antichità Romane de' tempi della Repubblica e de' primi imperatori*. Rome 1748.

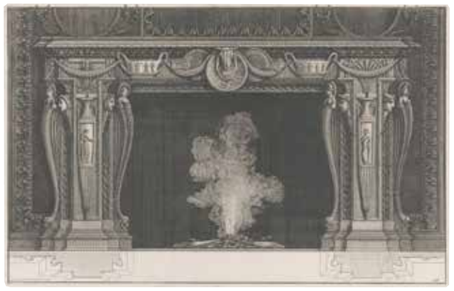

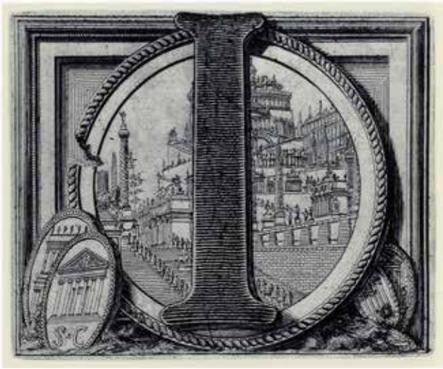

De uitgave *Piranesi Unbound* werpt een nieuw licht op zijn verschillende ondernemingen (van prentenmaker tot handelaar in oudheden) en ziet in hem niet in de eerste plaats een maker van reeksen prenten. Het boek herziet zijn carrière in het licht van zijn vak als auteur, illustrator, drukker en uitgever van boeken. Op basis van overgeleverde exemplaren, met name die in Noord-Amerikaanse collecties, zoals die van Princeton University Library, schetsen kunsthistorici Heather Hyde Minor en Carolyn Yerkes een beeld van Piranesi dat we nauwelijks kennen. Een van de hoofdstukken gaat in op schetsen voor titelpagina's die de publicatievorm, het boek, nog eens onderstrepen. Er wordt grondig ingegaan op de lay-out van de uitgaven en bijvoorbeeld op de verschillende initialen die Piranesi als kop- of sluitstukken ontwierp. Sommige initialen benadrukken het belang van de zetterij en drukkerij en zijn getekend als loden letters, terwijl andere lijken op onderdelen van opgegraven bouwwerken of gegraveerde munten.

De vele teksten die Piranesi als opschriften aanbracht in zijn prenten, sommige als nagebootste kalligrafische teksten, bevatten zijn commentaar en kunnen de indruk wekken dat de prenten als symbiose van beeld en tekst op zichzelf staan. Maar evenzo bracht hij illustraties aan in de tekstgedeelten, zodat de twee delen commentaar en afbeelding onlosmakelijk in elkaar over liepen.

Pamfletten en boeken werden door hem ook gebruikt om een persoonlijke vete uit te vechten met een opdrachtgever die hem in de steek liet en de ijver die hij daarbij aan de dag legde, geeft aan dat zijn reputatie en zijn inkomen daarmee gemoeid waren, maar dat hij zich het kennelijk ook kon veroorloven daaraan zoveel tijd te besteden.

Voor zijn boeken werden de inleidingen en tekstgedeelten in drukkerijen elders in Rome gezet en gedrukt, voordat vignetten en illustraties in zijn eigen werkplaats werden toegevoegd. Piranesi zette nooit een eigen boekdrukkerij op, hoe succesvol zijn bedrijf ook was en hoewel de meeste prenten ontstonden als onderdeel van een boek. Dat gold vanaf de publicatie van *Antichità Romane de' tempi della Repubblica e de' primi imperatori* in 1748 (over het Rome uit de periode van de Republiek en van de eerste keizers), maar het betrof ook de latere polemische geschriften waarin hij de aanval opende op critici. In 1769 publiceerde hij zo een boek over zijn praktijken als archeoloog en restaurator: *Diverse maniere d'adornare i cammini*, over de verschillende manieren om een schouw en andere onderdelen van een interieur te decoreren. Het verscheen in drie talen – Italiaans, Frans en Engels – en was duidelijk niet voor intern gebruik bedoeld. Het was zijn laatste boek met gedrukte teksten; voortaan werden de nodige teksten gegraveerd in de koperplaten, net als bij zijn allereerste prenten.

De slothoofdstukken in *Piranesi Unbound* behandelen de eigenaren, de boekbanden en de verkoop van zijn boeken. Veel ervan zijn later gesloopt om de prenten los te kunnen verkopen, de inleidingen raakten verweesd en verloren en daardoor denken wij in de eerste plaats aan hem als een maker van losse prenten. *Piranesi Unbound* stelt dat beeld voor altijd bij.

J.M.A Buiskool Toxopeus, J.W. Derks, J. Tiggelaar, J. Glerum, *Van pulp tot Pléiade. Het boek der boeken, een fotobibliografie van Willem Frederik Hermans*. (Voorwoord: Hans Renders)
Bilthoven: BuTox BV, 2021. Gebonden, 546 blz., rijk geïllustreerd. € 49,50 ISBN 9789090345215

Nick ter Wal

Op 1 september 2021 klonk het startsignaal van allerlei activiteiten ter ere van de schrijver Willem Frederik Hermans, die op die dag honderd jaar eerder werd geboren. Tot de vier gelanceerde gelegenheidsuitgaven behoort ook het nieuwe standaardwerk *Van pulp tot Pléiade*, dat een overzicht geeft van alle Hermans-titels in alle drukken, samengesteld door vier doorgewinterde Hermans-verzamelaars. Het boek werd gepresenteerd bij de opening van de tentoonstelling *W.F. Hermans in vorm* in Museum Meermanno | Huis van het boek.

Van pulp tot Pléiade leunt sterk op het in 2000 verschenen boek *Het bibliografische universum van Willem Frederik Hermans* van Frans A. Janssen en Sonja van Stek, die na gedegen archiefonderzoek veel nieuwe gegevens publiceerden, zoals omslagontwerpers en oplagecijfers. In de net verschenen Hermans-bibliografie is er veel meer aandacht voor het beeld. Meer dan duizend illustraties telt het boek: op de linkerpagina zijn voor- én achterzijde van band of omslag op postzegelformaat afgebeeld, keurig ter hoogte van de betreffende bibliografische beschrijving op de rechterpagina. (In de boekenwereld kijken we vaak alleen naar de voorkant van een boek, dat geeft het immers een smoel, maar de achterkant is minstens zo interessant. Bladeren we van voren naar achteren door *Van pulp tot Pléiade*, dan zien we meteen de opkomst van het auteursportret vanaf het eind van de jaren 1960.)

Een nieuwe indeling van de bibliografie noopte de samenstellers om de nummering van Janssen en Van Stek los te laten. Beide bibliografieën zijn chronologisch opgebouwd, maar in *Van pulp tot Pléiade* zijn vertalingen van titels gewoon opgenomen tussen de Nederlandse drukken, terwijl Janssen en Van Stek de vertalingen beschreven ná de Nederlandse drukken. Vaak, niet altijd, komt nu de drukaanduiding terug in de nummering.

In de bibliografische beschrijving zijn de accenten verlegd. Bij alle titels is het nuttige 'Inhoudsoverzicht' met verwijzingen naar de bibliografie van Hermans' verspreide publicaties komen te vervallen. Daar staat tegenover dat er bij veel titels nu 'Bijzonderheden' worden vermeld: het bestaan van bandvarianten, proefdrukken, dummy's, voor Hermans speciaal gebonden exemplaren, omslagstickers, erratumvelletjes en andere smakelijke details. Van het door Hermans zelf in een oplage van 54 genummerde exemplaren vervaardigde boekje *Dinky Toys* zijn 18 eerste eigenaren achterhaald, met namen en rugnummers. Het aantal uitgaven in de afdeling 'Roofdrukken/mystificaties' is meer dan verdubbeld. En na de eigenlijke bibliografie volgt nog een toegift: tientallen afbeeldingen van colofonpagina's, unieke omslagen, door Hermans gesigneerde opdrachten in boeken, en zo meer.

Pagina 36 en 37 uit *Van pulp tot Pléiade*, vormgegeven door Theo Rabou.

Enkele typfouten en een onjuist bijschrift (Eva Hoornik is niet de zus, maar de dochter van Ed. Hoornik) doen helemaal niets af aan de blijvende waarde van deze nieuwe Hermans-bibliografie. Een foutloos boek bestaat niet. Als iemand dat wist, dan was het Hermans wel.

Lina van der Wolde, *De Nederlandse Maagd. Een ontdekkingsreis naar de bron van een nationaal symbool*.
Zutphen: Walburg Pers, 2021. Gebonden, 309 blz. €29,99 ISBN 9789462497726

Henk Slechte

De Nederlandse Maagd is het symbool voor Nederland, zoals Marianne voor Frankrijk en het Vrijheidsbeeld in New York voor de Verenigde Staten. De Maagd wordt op papier maar ook op vlaggen en monumenten gebruikt als zinnebeeld voor wezenlijke vaderlandse waarden als vrijheid, weerbaarheid, en onafhankelijkheid, maar is ook een metafoor op spotprenten die de samenleving of de politiek kritisch becommentariëren, voorziet op reclamedrukwerk producten van een nationaal tintje, en prijst Nederland toeristisch aan. Kunsthistoricus en directeur van de Atlas van Stolk Lina van der Wolde onderzocht de iconografische traditie van de Nederlandse Maagd. Ze begint bij het huidige Kaasmeisje, met als intermezzo de brutalere Kaasmeid. Daarna volgt de Vrijheidsmaagd die in de negentiende eeuw als symbool werd gebruikt bij nationale herdenkingen als 50 jaar koninkrijk in 1863 en 300 jaar Den Briel in 1872, maar ook bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898. Een interessante categorie is Pallas Athene, die net als haar Griekse naamgenoot in Nederland vooral in de achttiende en negentiende eeuw staat voor kunst en wijsheid, maar ook voor de krijgskunst. Ze staat daarom met helm en harnas als kenmerkende attributen op veel officiële afbeeldingen en documenten. De Hollandse Maagd is de oorsprong van dit nationale symbool en wordt als laatste behandeld. De Vrije Maagd tenslotte is een boeiende buitencategorie. Bij haar ontbreken de vaste attributen en ze komt voor in alle periodes. De categorieën zijn primair thematisch maar overlappen elkaar chronologisch. Het Kaasmeisje is de actuele categorie. Ze komt al voor in de negentiende eeuw maar is in 1961 versterkt door de Nederlandse Zuivel Organisatie. De soorten dragers worden per categorie behandeld. Voor het Kaasmeisje zijn dat spotprenten, affiches, prentbriefkaarten, foto's en zelfs bladmuziek. De Kaasmeid beperkt zich tot harde spotprenten. De Vrijheidsmaagd is afgeleid van het schilderij *De vrijheid leidt het volk* van Eugene Delacroix (1830), en onder veel meer gebruikt op boeken en bladen over de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898. Op de omslag van het gedenkboek *Standbeelden van Neerlands Groote Mannen* met bijschriften van Johan Gram (1892) draagt ze de helm en speer van Pallas Athene die immers ook de krijgskunst symboliseert. Zij staat in 1898 ook op de omslagen van tijdschriften als het gereformeerde *Weekblad De Bazuin* en *De Katholieke School*. Romeyn de Hooghe gebruikte Pallas Athene in 1686 voor het ontwerp van een fontein op het Oude Loo bij Apeldoorn dat stadhouder Willem III in 1684 had gekocht. Claes Jansz. Visscher gebruikt de Vrije Maagd als symbool op zijn Leeuwenkaart (1609) en Otto Eerelman doet hetzelfde in 1892 op het affiche voor de Internationale Visserij- en Paardententoonstelling in Scheveningen. De Hollandse Maagd verscheen in 1578 voor het eerst als symbool voor de strijd van de Nederlandse gewesten tegen Spanje op de anonieme prent *Hollandse Tuin,* en staat ook op de omslag van het boek *Principes Hollandiae et Zeelandiae, domini Frisiae* (1578), waarin Philippe Galle, Michiel Vosmeer en Willem Willemsz. Thibaut de graven van Holland en Zeeland en de heren van Friesland portretteren. Van der Wolde laat zien hoe de Nederlandse Maagd zich aan de tijd aanpaste, wat betekende dat ze steeds minder deftig werd, en in 1993 als Kaasmeisje (!) zelfs stond te blowen op de omslag van *Der Spiegel*. Spotprenten laten deze ontwikkeling nog beter zien. Een kort essay met de treffende titel *3500 woorden* vertelt de geschiedenis en ontwikkeling van de Nederlandse Maagd als Nederlands symbool. Daarna worden in het hoofdstuk *Statistieken* belangrijke facetten van de verbeelding op de varianten in detail behandeld, zoals de gezichtsuitdrukking, het uiterlijk en de kleding, de lichaamshouding, het uiterlijk en de leeftijd, de symbolische attributen, het gezelschap van de Maagd, de omgeving waarin zij is afgebeeld en de objecten waarop, zoals prenten, kranten en boekomslagen. Die objecten zijn met de tijd veranderd. Vanaf de zestiende eeuw stond de Nederlandse Maagd op wandschilderingen, munten, haardplaten en boekomslagen, en uiteraard op allegorische prenten. In de negentiende eeuw verscheen ze ook op bankbiljetten, vlaggen, omslagen van tijdschriften en herdenkingspublicaties, en frequent op spotprenten in weekbladen. En de Maagd is in de negentiende eeuw bovendien gebruikt voor monumenten en zelfs op de Gouden Koets. Lina van der Wolde verwijst bewust weinig naar literatuur en gebruikt nauwelijks noten, omdat ze voor dit boek kritisch kijken belangrijker vindt dan lezen. De kijker moet alles zelf ontdekken, maar krijgt wel als onmisbare hulp de beeldinhoud en -interpretatie, de context en vergelijkingen met andere afbeeldingen. Een te kort hoofdstuk gaat over de makers van de afbeeldingen, maar een index op de talloze verbeelders van de Nederlandse Maagd had van dit verrassende en gedetailleerde, hoewel soms wat ingewikkelde ontdekkingsboek ook een handboek gemaakt. Wie met achtergrondkennis aan de scherpzinnige ontleding van de beelden in de verschillende categorieën wil beginnen, kan het best eerst het verhelderende essay lezen.

Sebastian Krüger, Wechseljahre. *Der Spiegel* 1993

rechtsboven
Voorblad van het *Geïllustreerd Volksblad voor Nederland*. Inhuldiging koningin Wilhelmina, 1898.

rechts
Leo Jordaan, Nederlandsch-Indië. Spotprent in: *De Groene Amsterdammer*, 6-10-1945.

Nieuws

Helden in harnas. Ridderverhalen van *Karel ende Elegast* tot *Don Quichot*

Marie-Charlotte Le Bailly

Antwerpen was in de zestiende eeuw hét centrum van de boekdrukkunst in de Nederlanden en had een afzetmarkt over heel Europa. De Scheldestad speelde een belangrijke rol bij de verspreiding van de ridderroman, zowel in het Nederlands als in andere talen. In de expo *Helden in harnas. Ridderverhalen van Karel ende Elegast tot Don Quichot* (van 29/10/2021 tot 23/1/2022) brengt de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience ridderromans uit de vijftiende en zestiende eeuw uit binnen- en buitenland samen naar de plek waar ze oorspronkelijk gedrukt zijn: Antwerpen.

Ridderverhalen in Antwerpen

Helden in harnas zoomt in op een scharnierpunt in de Europese literatuurgeschiedenis: de zestiende eeuw. In die periode zorgde de verspreiding van de boekdrukkunst voor grote veranderingen in de manier waarop mensen omgingen met literatuur. Middeleeuwse verhalen werden gecommercialiseerd. Zo ook de ridderroman. De expo gaat onder andere in op de internationale herkomst van de ridderverhalen, het Europese succes van de ridderroman en het belang van Antwerpen als drukmetropool, de veelvormigheid van de ridderroman en de vorming van een canon van ridderverhalen.

In *Helden in harnas* spelen buitengewone ridderromans uit die bloeiperiode de hoofdrol, waarbij de helft van de exemplaren uit internationaal gerenommeerde collecties komt. Speciaal voor deze tentoonstelling zijn unieke exemplaren uit onder meer de *Bibliothèque nationale de France* in Parijs en de *Library of Congress* in Washington naar Antwerpen gehaald.

Miguel de Cervantes, *Vida y hechos del ingenioso cavallero Don Quixote de la Mancha*. Antwerpen: Joannes Baptista II Verdussen, 1697.

Alle afgebeelde werken: Collectie stad Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience. Alle foto's: Victoriano Moreno.

***Die historie van Galien rethore*. Antwerpen: Willem Vorsterman, vóór 1543.**

Impressie van de expo *Helden in harnas. Ridderverhalen van Karel ende Elegast* tot *Don Quichot* in de Nottebohmzaal van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

Voor deze tentoonstelling werkt de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience nauw samen met de Universiteit Antwerpen. Elisabeth de Bruijn, postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen, is gastcurator van *Helden in harnas*. Zij deed onderzoek naar ridderverhalen gedrukt in Antwerpen in de zestiende eeuw: via deze en ook elders gedrukte edities kon middeleeuwse verhalende literatuur gemakkelijker verspreiding vinden. In West-Europa ontstond zo een transnationale canon van populaire romans. De bestudering van deze verhalen als groep overstijgt de enge blik van nationale literatuurgeschiedenissen en geeft inzicht in het internationale succes en de regionale verscheidenheid van deze verhaalstof.

Ridderverhalen in vele vormen

De eerste ridderverhalen geschreven in de volkstaal vinden we in twaalfde-eeuwse handschriften. Na de intrede van de boekdrukkunst in Europa rond 1450 werden sommige verhalen op de drukpers gelegd. Er verschenen daarnaast ook nieuwe ridderverhalen. In de late middeleeuwen en de renaissance namen ridderverhalen verschillende vormen aan: kort of lang, ernstig of komisch, weinig of veel personages, berijmd of proza... De oude verhaalstof bleef nog lange tijd voortleven, soms in een nieuwe functie. Zo werd *Peeter van Provencen* eind zestiende eeuw in een tweetalige uitgave op de markt gebracht die werd gebruikt voor het onderwijs in de Franse taal. Andere verhalen, zoals de *Zwaanridder Helias* en de *Vier Heemskinderen*, verschenen tot de negentiende eeuw in vrijwel ongewijzigde vorm in goedkope uitgaven.

Daarnaast gingen auteurs vanaf de zestiende eeuw de mogelijkheden van het romangenre verder verkennen. *Orlando Furioso* is een van de vroegste fantasyverhalen. De publicatie van *Amadis* leidde tot een ongekende vloed aan sequels en fan fiction: verhalen van andere auteurs die zijn gebaseerd op personages uit eerdere verhalen. Tegelijkertijd betekende het einde van de zestiende eeuw het einde van de ridderroman. In 1605 publiceerde Cervantes zijn parodie over de dolende ridder *Don Quichot*. Ook al bleef de verhaalstof van de laatmiddeleeuwse ridderromans in de vorm van volksboeken nog eeuwenlang populair, luidt het werk van Cervantes symbolisch het einde in van de ridderroman, of het begin van de moderne roman.

Middeleeuwse literatuur blijft relevant en helpt ons om moderne verhalen beter te begrijpen. Met *Helden in harnas* biedt de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience ook een inkijk in de verhaalstoffen, verteltechnieken en -structuren van ridderverhalen uit de vijftiende en zestiende eeuw. Een goed heldenverhaal heeft immers niet alleen een boeiende inhoud. De manier waaróp het verhaal verteld wordt, is minstens even belangrijk.

De avonturen van middeleeuwse helden in harnas spreken tot op heden tot de verbeelding. Boeken, films, televisieseries en computerspellen van vandaag bevatten ingrediënten die ook in de middeleeuwen aan de basis lagen van een spannend verhaal: de strijd tussen goed en kwaad, avontuur, liefde, vriendschap en een flinke dosis heldenmoed. De episodische vertelstructuur van ridderromans doet denken aan die van soapseries. Ook fenomenen als spin-offs, crossovers, sequels en prequels komen in de ridderepiek met de regelmaat van de klok voor.

Vergeten, verliezen, herinneren: de vorming van een canon

Wie ridderroman zegt, denkt meestal aan middeleeuwse handschriften. Maar veel van de oorspronkelijke teksten zijn verloren gegaan of enkel nog in kleine fragmenten bewaard. Van een groot aantal ridderromans kennen we de originele versie uit de twaalfde of dertiende eeuw niet meer: ze zijn enkel bewaard gebleven in latere, gedrukte edities, zoals het geval is bij *Karel ende Elegast*.

De expo toont ook voorbeelden van wat ons rest van verdwenen ridderromans en van teruggevonden verhalen en gaat dieper in op de vraag hoe het komt dat we sommige ridderverhalen nog kennen, terwijl we andere zijn vergeten. De Erfgoedbibliotheek heeft de afgelopen vijftien jaar – met de hulp van mecenassen – enkele zestiende-eeuwse gedrukte ridderromans aan haar collectie kunnen toevoegen: *Galien Rethore*, *Ponthus ende Sydonie*, *Droeflijcken strijt opten berch vanden Roncevale*, *Olyvier van Castillen* en *Die Historie vanden stercken Hercules*. De meeste van deze teksten zullen lezers vandaag niet zoveel meer zeggen, maar in de vijftiende en zestiende eeuw waren ze erg populair. Niet alleen in de Lage Landen, maar ook daarbuiten.

Sommige verhalen zijn helemaal verdwenen. Af en toe duiken er ook opnieuw op. Enkele jaren terug kon de Erfgoedbibliotheek een onbekende Nederlandse vertaling van het Franse verhaal *Galien Rethore* op de kop tikken. Onderzoekers vermoedden al voor het opduiken van deze editie dat er een Nederlandse vertaling van *Galien* moest zijn geweest. Het verhaal werd namelijk in de zeventiende eeuw verboden door de Antwerpse bisschop. Maar buiten een vermelding in deze lijst van verboden boeken was er geen spoor van die editie terug te vinden. Dit unieke exemplaar, begin zestiende eeuw gedrukt door de Antwerpse drukker Willem Vorsterman, is een van de vele onbekende verhalen die in de expo te ontdekken zijn.

Ook ridderverhalen die wél bewaard zijn, zijn vaak vergeten. Terwijl *Karel ende Elegast* terechtkwam in de literaire canon, verdwenen de verhalen over de vrouw met de vissenstaart *Melusine* en *Helias de Zwaanridder* vrijwel helemaal uit het collectieve geheugen. Met *Helden in harnas* blaast de Erfgoedbibliotheek deze verhalenschat nieuw leven in.

Praktisch

- De expo loopt tot zondag 23 januari 2022, in de Nottebohmzaal van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Hendrik Conscienceplein 4, 2000 Antwerpen.
- Open van dinsdag-zondag, 13-17 uur.
- Voor tickets en info over extra activiteiten bij de expo zie www.conscience-bibliotheek.be
- Naar aanleiding van deze expo brengt de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, in samenwerking met uitgeverij Sterck & De Vreese, het boek *Helden in harnas. Gedrukte ridderverhalen uit de vijftiende en zestiende eeuw* uit. Deze publicatie gaat dieper in op de thema's van de tentoonstelling. Prijs €19,95
- Het concept van de tentoonstelling *Helden in harnas* reist in het najaar van 2023 naar Nederland. De Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience werkt hiervoor nauw samen met *Huis van het boek* in Den Haag.

Marnixprijs voor Thera Coppens

Henk Slechte

Op 1 oktober 2021 kreeg de Nederlandse schrijfster Thera Coppens uit handen van graaf John II de Marnix de Sainte-Aldegonde de tweejaarlijkse Marnixprijs. De prijs is in 2011 ingesteld door de Stichting Graaf John de Marnix de Sainte-Aldegonde, en is genoemd naar Filips van Marnix van Sint-Aldegonde (1540-1598) die vriend en raadgever was van Willem van Oranje, en tijdens het beleg door de Spanjaarden en de val van Antwerpen in 1585 burgemeester was van die stad. De literaire prijs is bedoeld voor een schrijver die zich verdienstelijk heeft gemaakt op een of meer terreinen binnen de periode van Marnix' leven, en zich heeft beziggehouden met Marnix zelf of met de tijd en de wereld waarin hij leefde en de mensen in die wereld.

Thera Coppens tijdens de uitreiking van de tweede Marnixprijs, met naast haar graaf John de Marnix de Sainte Aldegonde (midden) en prof.em. Rudolph de Smet, winnaar van de vorige Marnixprijs (rechts).

In 2019 kreeg prof.dr. Rudolph de Smet, emeritus hoogleraar van de Vrije Universiteit van Brussel, de prijs voor de publicatie van de 390 brieven van Filips van Marnix van Sint- Aldegonde in vijf delen (1990-2017). Graaf John de Marnix en prof. De Smet kozen Thera Coppens voor de prijs van 2021, omdat zij zich heeft gespecialiseerd in artikelen en boeken over vrouwen in geschiedenis en kunst, en daarbij op zeer interessante wijze aandacht heeft gegeven aan vrouwen in de tijd van Filips van Marnix, zoals met het boek *De vier vrouwen van Willem van Oranje*.

In dit boek heeft Filips van Marnix een belangrijke rol. Graaf John de Marnix en prof. De Smet prezen bij de uitreiking de historische veelzijdigheid van Coppens, haar verbeeldingskracht, gekoppeld aan een fijne pen, en haar feministische benadering van de vrouwen van Oranje. De Smet legde er de nadruk op dat de rol van de vrouw in de zestiende eeuw in de geschiedschrijving nauwelijks aandacht heeft gekregen, en dus ook niet de rol van de vrouwen van Willem van Oranje in de geschiedenis van de Nederlanden. Die rol moet worden herschreven, en dat doet Thera Coppens in haar *Vrouwen van Willem van Oranje*. Zo vertelt zij dat Willem van Oranje uiteindelijk – na smeekbeden van diens vrouw – advocaat Jan Rubens vrij liet uit zijn cel op de Dillenburg, waar hij twee jaar vastgezeten had omdat hij daar bij Oranje's vrouw Anna van Saksen een buitenechtelijk kind verwekt had. Wellicht had Jans zoon, de grote schilder Peter Paul Rubens, anders niet bestaan… De prijs werd uitgereikt in het kasteel Marnix de Sainte-Aldegonde, misschien beter bekend als kasteel van Bornem, in de provincie Antwerpen. Na de uitreiking bood Thera Coppens graaf John haar recent verschenen boek *Johanna en Margaretha: gravinnen van Vlaanderen en prinsessen van Constantinopel* aan. Een toepasselijk geschenk, aangezien gravin Margaretha vanaf 1250 vrouwe van het toenmalige kasteel Bornem was. Aan de prijs is een geldbedrag verbonden.

Het kasteel in Bornem is niet het kasteel waarin Filips van Marnix woonde. Het kwam pas in de achttiende eeuw eeuw in het bezit van de familie De Marnix. In het kasteel is een permanente tentoonstelling ingericht over Filips van Marnix en er worden 82 prenten geëxposeerd van Pieter Bruegel de Oude, de grootste particuliere verzameling in België. Het kasteel kan op afspraak bezocht worden.

Gouda viert Coornhert 500

In 2022 viert Gouda met tal van activiteiten de 500ste verjaardag van Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590). Deze vrijdenker had grote invloed op het tolerante klimaat in de stad en vond er een gastvrij onthaal, nadat hij elders overal verjaagd was.

- in januari en februari is er op vier zaterdagen in de Goudse bioscoop een leergang Coornhert en de Goudse Vrijheid, met een keur aan sprekers. Aanmelding via Historisch Platform Gouda. https://www.historischplatformgouda.nl/
- Van april tot oktober 2022 is een 'Kraamkamer van de Vrijheid' ingericht in het poortgebouw van de Remonstrantse Kerk aan de Keizerstraat, met informatie over Coornhert en zijn Goudse omgeving.
- In september en oktober 2022 wordt op de plek waar hij in 1590 overleed (nu Sociëteit de Reunie), een eenakter opgevoerd waarin Coornhert terugkijkt op zijn leven.
- Op 29 oktober 2022, de sterfdag van Coornhert, wordt op de plek waar hij is begraven (De Sint-Janskerk) een grote herdenkingsavond gehouden, met lezingen, muziek, toneel en debat.
- Verder zijn er door het jaar heen Coornhertwandelingen, kunstexposities en muziekuitvoeringen. Een meer dan levensgrote Coornhert zal ook meewandelen in de reuzenoptochten die in 2022 worden georganiseerd in het kader van 750 jaar stadsrechten, dat Gouda ook viert in dat jaar.

Programma onder voorbehoud van de dan geldende corona-maatregelen

***Ode aan Coornhert* (2020), van de Goudse kunstschilder Ruud Verkerk.**

Personalia

Cornelis Jan Aarts brengt aan het einde van het vijftigste sterfjaar van Mary Dorna in dit nummer van *De Boekenwereld* een ode aan deze ten onrechte vergeten schrijfster en hulde aan uitgeverij Nijgh & Van Ditmar die dit jaar haar bundel *Laten we vader eruit gooien* opnieuw uitgaf. C.J. Aarts en M.C. van Etten stelden een bescheidener uitgaafje samen met de tien laatste verhalen van Mary Dorna, dat Deo Volente in december 2021 zal verschijnen bij de Statenhofpers in Den Haag: *Dames in de sneeuw*.

Paul H.A.M. Abels is historicus en inlichtingenexpert. Hij promoveerde op de Reformatie in Delft en omgeving en werkte achtereenvolgens als journalist in Twente en als analist bij de BVD en de NCTV. In 2017 werd hij bijzonder hoogleraar inlichtingenstudies in Leiden. Naast zijn werk als ambtenaar schreef hij diverse boeken en artikelen over (kerk) geschiedenis, boekdrukkunst en geheime diensten. Hij is gepassioneerd bibliofiel en verzamelaar van oude drukken. Website: www.paulabels.nl

Alex Alsemgeest is boekhistoricus en bibliograaf. Tussen 2018 en 2020 onderzocht hij in opdracht van de Tweede Kamer der Staten-Generaal de historische boekencollectie, met als doel een erfgoedcollectie samen te brengen die zichtbaar in de Handelingenkamer geplaatst zou kunnen worden. Eerder werkte hij voor Uppsala UB aan de achttiende-eeuwse bibliotheek van Leufstabruk in Zweden en leidde hij in Dublin het project van Trinity College Library en de KB om de Fagelcollectie in kaart te brengen. Momenteel werkt hij als conservator bibliotheekcollecties in het Rijksmuseum Amsterdam.

Jip Binsbergen was van 2002 t/m 2007 bibliotheekmedewerker bij de Artis Bibliotheek (AB), en was daarna tot zijn pensionering assistent-conservator van de Bijzondere Collecties (UvA) bij de AB. Hij heeft een groot deel van de Iconografia Zoologica (de prentencollectie van de AB) van hedendaagse Latijnse en Nederlandse namen voorzien en hij werkte mee aan twee vogelboeken van Kester Freriks, *Vogels kijken* en *Het nieuwe vogels kijken*. Voor het boek *Australische vogels* van Jacques Grégoire schreef hij een inleiding over het leven van John Gould. In het begin van de corona-crisis (maart 2020) mocht hij met pensioen.

Judith E. Bosnak is onderzoeker en docent op het gebied van Indonesische Talen & Culturen, verbonden aan het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS). Zij doet onderzoek naar Javaanse en Maleistalige reisteksten in het kader van het NWO Vidi-project *Voicing the Colony. Travellers in the Dutch East Indies (1800-1945)*, geleid door Rick Honings. In 2020 verscheen bij de Britse Hakluyt Society haar boek *The Javanese Travels of Purwalelana. A Nobleman's Account of his Journeys across the Island of Java 1860-1875*, co-auteur Frans X. Koot.

André Bouwman is als conservator westerse handschriften verbonden aan de Universitaire Bibliotheken Leiden. Hij studeerde neerlandistiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en promoveerde in Leiden op het proefschrift *Reinaert en Renart*. Hij publiceert regelmatig over boek- en wetenschapshistorische onderwerpen. Hij is co-auteur van *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000* (Leiden 2008).

Paul van Capelleveen is conservator bijzondere gedrukte werken vanaf de negentiende eeuw in de KB.

Esther van Gelder is cultuurhistoricus en conservator van de collectie oude drukken bij de KB, nationale b ibliotheek van Nederland. Zij promoveerde in Leiden op een onderzoek naar de zestiende-eeuwse botanicus Carolus Clusius en deed postdoconderzoek aan de Universiteit Utrecht naar uitgever van natuurhistorische boeken Jan Christiaan Sepp. Daarnaast was zij werkzaam in Museum Boerhaave en Teylers Museum als assistent-conservator; zij maakte er verschillende tentoonstellingen en boeken op het snijvlak van wetenschapshistorisch erfgoed en cultuur.

Rick Honings is Scaliger-hoogleraar en verbonden aan de Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS). Zijn onderzoek richt zich op de negentiende-eeuwse en Nederlands-Indische letterkunde. In 2021 verscheen *De postkoloniale spiegel. De Nederlands-Indische letteren herlezen*, dat hij samen met Coen van 't Veer en Jacqueline Bel redigeerde.

Marie-Charlotte Le Bailly is sinds 2019 conservator oude drukken en handschriften bij de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen en heeft de tentoonstelling *Helden in harnas* gecoördineerd. Zij studeerde middeleeuwse geschiedenis en doctoreerde aan de Universiteit Leiden in 2001. Zij is gespecialiseerd in de rechtsgeschiedenis van de Nederlanden in de vroegmoderne periode.

Iris Louwersheimer heeft in 2018 de research master Arts of The Netherlands aan de Universiteit van Amsterdam afgerond. Ze studeerde af met een scriptie over de nieuwsprentenproductie van de zeventiende- en achttiende-eeuwse uitgeversfamilie Allard. Tijdens haar studie liep ze stage in het Amsterdam Museum en bij het Rijksprentenkabinet. Sinds 2018 is ze werkzaam als catalogiseerder van Europese prenten voor het project Prentenkabinet Online in het Rijksmuseum.

Anouk Mansfeld is conservator fotografie van Zuid- en Zuidoost-Azië bij de Bijzondere Collecties van de Universitaire Bibliotheken Leiden.

Jenny Mateboer studeerde Middelnederlandse Letterkunde (UU) en volgde de opleiding tot Wetenschappelijk Bibliothecaris (UvA). Zij droeg bij aan de bibliografie van Johan de Brune de Oude en stelde een bibliografie samen van achttiende-eeuws narratief-fictioneel proza. Daarna werkte zij tot haar pensionering als onderzoeker, beleidsmedewerker en senior communicatieadviseur bij de KB. Zij verzorgt nu de invoer in de STCN voor de Athenaeumbibliotheek (Deventer).

Kasper van Ommen is conservator Oude drukken en bibliofiele uitgaven en coördinator van Het Scaliger Instituut van de Universitaire Bibliotheken Leiden. In 2020 promoveerde hij op een proefschrift over het oosterse legaat van de humanist Josephus Justus Scaliger (1540-1609).

Joseph Plateau grafisch ontwerpers is gevestigd in Amsterdam en bestaat sinds de oprichting in 1989 uit Eliane Beyer, Wouter van Eyck, Peter Kingma en Rolf Toxopeus. Het bureau heeft een grote verscheidenheid aan opdrachtgevers, van wie het merendeel afkomstig is uit sectoren als kunst, cultuur en beleid. Sinds 2012 verzorgt Joseph Plateau de vormgeving van *De Boekenwereld*.

Henk Slechte is historicus en publicist. Hij was directeur van Gemeentemusea Deventer, hoofd collecties van het Maritiem Museum Rotterdam en gastconservator bij het Dordrechts Museum. Hij publiceert over lokaal-, economisch- en kunsthistorische onderwerpen. In *De Boekenwereld* heeft hij artikelen gepubliceerd over makers van politieke prenten, bijzondere en onbekende bibliotheken en verzamelingen van prenten en boeken. In 2019 verscheen van hem het boek *Vis in Beeld* dat een tentoonstelling over het overdrachtelijk gebruik van de vis in de kunst in het Dordrechts Museum begeleidde.

Martijn Storms studeerde sociale geografie en planologie aan de Universiteit Utrecht waar hij zich specialiseerde in GIS en cartografie. Hij is conservator kaarten en atlassen bij de Universitaire Bibliotheken Leiden. Daarnaast werkt hij als projectcoördinator voor *Koeman's Atlantes Neerlandici* bij uitgeverij Brill.

Gerrit Verhoeven is professor cultureel erfgoed en geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen en medewerker van het Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis in Brussel. Eén van zijn favoriete onderzoeksthema's is de ontwikkeling van reizen en toerisme in het verleden. In 2015 verscheen van hem bij Brill *Europe within reach. Netherlandish travellers on the Grand Tour and Beyond (1585-1750)*.

Nick ter Wal is de drijvende kracht achter antiquariaat en uitgeverij Artistiek Bureau. Hij koopt en verkoopt literatuur in eerste en bijzondere edities, unieke exemplaren en archivalia. Van Rob van Essen, Thomas Rosenboom en Menno Wigman heeft hij recentelijk bibliofiele edities doen verschijnen. Sinds 2009 is hij redacteur van De Boekenwereld.

Maggy Wishaupt studeerde kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de Katholieke Universiteit Leuven. Tot aan haar pensionering in 2013 was ze werkzaam als collectiespecialist kunstgeschiedenis in de KB te Den Haag. Op dit moment werkt ze aan een online chronologie van de geschiedenis, kunst en cultuur in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden voor de periode 1477-1648.

Colofon

De Boekenwereld. Blad voor bijzondere collecties
37e jaargang nummer 4, december 2021

Redactie
Marieke van Delft, Maartje De Wilde, Esther van Gelder, J.F. Heijbroek, Henrike Hövelmann, Hans Mulder, Kasper van Ommen, Jan Robert, Nick ter Wal, Jos van Waterschoot en Sylvia van Zanen (eindredactie)

Redactie Universitaire Bibliotheken Leiden
Rick Honings en Kasper van Ommen

Redactiesecretariaat
Redactie *De Boekenwereld*, p/a Bijzondere Collecties
van de Universiteit van Amsterdam, Oude Turfmarkt 129,
1012 GC Amsterdam
e-mailadres: redactie@deboekenwereld.nl
www.deboekenwereld.nl

Vaste medewerkers
J.A. Brongers, M. Cappaert, J. van Eesteren, R.E.O. Ekkart, H.W. Gianotten, G. Groeneveld, H. Hafkamp, J.J. Heij, P.G. Hoftijzer, F.A. Janssen, J.J. Kloek, L. Kuitert, F.W. Kuyper, E. Kwant, O.S. Lankhorst, Th. Laurentius, R.J.A. te Rijdt, J. Schaeps, C.H. Slechte, G. Verbraak, S. van der Veen, I.A.M. Verheul, P. Visser

De Boekenwereld. Blad voor bijzondere collecties
verschijnt vier maal per jaar. Abonnementen gaan in met het eerste nummer van de lopende jaargang. Abonnementsprijs per jaargang €41,50 of €51,50 (buiten Nederland).
Een studentenabonnement kost €31,50 (onder opgave van opleiding en collegekaartnummer). Vrienden van de Bijzondere Collecties van de UvA ontvangen een korting van 25% op de abonnementsprijs (€13,50 ipv. €41,50). Losse nummers kosten €13,50.
Abonneren, opzeggen en adreswijzigingen in Nederland: Abonnementenland, Postbus 20, 1910 AA Uitgeest, tel. 0251 - 257924, www.bladenbox.nl voor abonneren of www.aboland.nl voor adreswijzigingen en opzeggingen.
Voor België: Abonnementenland, Ambachtenlaan 21 Unit 2A, 3001 Heverlee, tel. 028 - 085523, www.bladenbox.be voor abonneren of www.aboland.be voor adreswijzigingen en opzeggingen.

Opzeggingen moeten minstens 8 weken voor de afloop van de abonnementsperiode binnen zijn. Prijswijzigingen voorbehouden.

Aanwijzingen voor kopij
Bijdragen kunt u per e-mail aanleveren bij het redactiesecretariaat. Rechtenvrije illustraties dienen door de auteur te worden aangeleverd, voorzien van onderschriften. Gaarne de voorkeurplaats voor illustraties in de marge van de tekst aangeven met nummers. Uitgebreide richtlijnen zijn te verkrijgen bij het redactiesecretariaat.

Advertenties
Voor advertenties neemt u contact op met de uitgever.

De Boekenwereld is een uitgave van Uitgeverij Vantilt en Stichting De Boekenwereld in samenwerking met het Allard Pierson | De Collecties van de Universiteit van Amsterdam, de KB, nationale bibliotheek, Den Haag, de Universitaire Bibliotheken Leiden en uit Antwerpen de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, het Letterenhuis, het Museum Plantin-Moretus en de Universiteitsbibliotheek Antwerpen.
Nr. 37/4 is een coprodructie met de Universitaire Bibliotheken Leiden.

Uitgeverij Vantilt, Postbus 1411, 6501 BK Nijmegen;
telefoon (024) 360 22 94, fax (024) 360 09 76;
e-mail: info@vantilt.nl, website: www.vantilt.nl

uitgeverij VANTILT

Universiteit Leiden

Vormgeving
Joseph Plateau, Amsterdam

Drukwerk
Veldhuis Media, Raalte

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, film, fotokopie of welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van redactie en uitgever. Uitgever en redactie zijn niet verantwoordelijk voor ondertekende artikelen.

De Boekenwereld heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot het redactiesecretariaat wenden.

Van de werken van beeldend kunstenaars, aangesloten bij een cisac-organisatie zijn de publicatierechten geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© 2021, c/o Pictoright te Amsterdam

Met ingang van de 38ste jaargang (2022) verhuist *De Boekenwereld* van uitgeverij Vantilt naar Amsterdam University Press.

Amsterdam
University
Press

VEILINGEN

VAN DE WIELE

VOLGENDE VEILING: 18 EN 19 MAART 2022

REIZEN & ATLASSEN | CARTOGRAFIE | GESCHIEDENIS
BOTANICA | BIJBELS | DEVOTIE | LITERATUUR
VROEGE DRUKKEN | HANDSCHRIFTEN | GRAFIEK | KUNST

Contacteer ons vrijblijvend indien u
belangrijke werken wenst te verkopen.

Groeninge 34, BE–8000 Brugge
+32 478 99 55 25
auctions.vandewiele@proximus.be
www.marcvandewiele.com